

زاید حسن

تسلی دھرتی

ناول

زاہد حسن دیس پنجاب والیہا سہتر ہے جیسے ماں بولی دی جھولی وچ چوٹھا ناول کھت کے اپنا نام ای ایٹا نہیں
 کتیا سکوں اربہدا مجرم دی رکھ لیا ہے۔۔۔ اسمانی معلومات موجب اربہدا پہلا ناول ہے جیہڑا کسے بار واکسی بار
 بارے لکھیا ہے۔ جیدے آجے اک درحدی ہے اوہ اوہنوں کیویں جیتا ہا ہے، ایہی تاریخی مشہور دڑے دڑے
 جکا دھریاں دے نگھر کنڈہ دیدا ہے۔ **سعید پٹیل**

تسی دھرتی

ناں: زاہد حسن (زاہد حسین)
 جنم: 1۔ اپریل 1969ء
 جمن بھونیں: چک 596۔ گ ب (فیصل آباد)
 کم کار: پبلی کیشنز آفیسر، ڈیو کر یک کمیشن فار ہیومن ڈویلپمنٹ

لکھتاں: سسی لکھ شاہ (کھوج) پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور، جولائی 1996ء، بلوچی ادب
 (ترجمہ) پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور، ستمبر 1996ء، عشق لتاڑے آدمی (ناول) ادارہ پنجابی
 زبان تے ثقافت، لاہور، جولائی 1999ء، فرید و چار (چون تے کھوج) پاکستان پنجابی ادبی بورڈ
 لاہور، نومبر 1999ء، پنجاہ ورہیاں دی اداسی (کہانیاں) ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2003ء،
 ریلوے پھانک تے ہور کہانیاں (ترجمہ) سانجھ پبلی کیشنز، لاہور 2008ء، عشق لتاڑے آدمی
 (گرکھی) دیپک پبلی کیشنز، جالندھر (انڈیا) 2009ء، رت اساں دی ہانی (شاعری) سانجھ پبلی
 کیشنز، 2009ء، آزادی مگروں پنجابی نظم (چون، کھوج) پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور، 2011ء،
 غلیچا آنن والی (ناول) پنجابی مرکز، سلطان پورہ لاہور 2012ء، قصہ عاشقاں (ناول) پاکستان
 پنجابی ادبی بورڈ لاہور 2014ء

تستی دھرتی

زاہد حسن

پاکستان پنجابی ادبی بورڈ،

2۔ کلب روڈ، نرسنگھ داس گارڈن، شاہراہ قائد اعظم، لاہور

ISBN - 978 - 969 - 411- 408 - 4

کتاب دا ناں:	تسی دھرتی
لکھیار:	زاہد حسن
چھپن ورھا:	دسمبر 2015ء
چھاپن ہار:	پروین ملک (سیکرٹری) پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور
قیمت:	300 روپے
چھپن تھاں:	برکی آرٹ پرنٹرز، لاہور

اکادمی ادبیات پاکستان اسلام آباد جے محکمہ اطلاعات و ثقافت و
اسور نوجواناں، پنجاب سرکار، دے مالی بل ورن نال چھاپی گئی

بار واسیاں دے ناں

ساڈے ولوں

پنجابی ادب وچ ناول پکھوں اک وڈی تھوڑ لگی آندی سی، خاص کر کے ناول وی اوہ جیہڑے آج دی حیاتی دیاں مسئلیاں توں بیان کردے ہوں۔

جیہناں پنجابی لکھاریاں ایس پاسے رخ پھیریا اوہناں وچوں اک اکھڑواں ناں زاہد حسن دا اے۔

ایس توں پہلاں اوہ پنجابی ادب دی جھولی وچ ”عشق لتاڑے آدمی“، ”فلچہ اُنن والی“ تے ”قصہ عاشقاں“ ورگے ناول پاکے نامناکھٹ بیٹھا اے۔

”تھلا ناول“ ”تسی دھرتی“ سمجھو اوہدیاں پُرکھیاں تے ہوئی بیتی دی وارنا اے جیہنوں زاہد حسن نے دھرتی دا پتر ہون ناطے بیانیا ایں۔

اسیں آس کرنے آں ایہہ ناول وی پڑھنہاراں لئی پنجاب دی دھرتی دے تواریخی وسیب توں نیڑیوں جانن دا سبب بنے گا۔

پروین ملک
سیکرٹری

تسی دھرتی

زاہد حسن دیس پنجاب دا اجیہا ستر ہے جینے ماں بولی دی جھولی وچ چوتھا ناول گھت کے اپنا ناواں ای اچا نہیں کیتا سگوں لیہدا بھرم وی رکھ لیا ہے۔ ”تسی دھرتی“ پڑھیاں سچ سچا پتہ لگدا ہے کہ اوہ فکشن دے کسب تے کلاتوں جنگی طرح جاؤ ہے۔ اوہ اپلے تریخیں ناولاں دا ہنڈھیاوڈی کرنی دا آہر تے سٹابن کے بنتریا ہے۔ بار دے دو سو رہیاں دے جیون تے بارو اسیاں دے سروا پریاں نوں اوہنے انج گنج سانہہ کے لیہدا ہے کہ پریت محبت، وسوں وسیب، کروڑھ ہنکار، پنے تے ڈاڈھے دی ایہہ کہانی اکھ نہیں جھمکن دیندی۔ ایہو وسب باہواں اُلا ر کے پڑھن ہاراں نوں اپنے ول سدیندا ہے۔

ناول دی مڈھلی کہانی تاں اوہو ہے جیہڑی صدیاں توں ٹری آرہی ہے، ڈاڈھے تے پنے دی اجوڑ۔ صدیاں توں لکھاری ایس وِشے تے لکھدے آئے ہن تے لکھدے رہن۔ سچی گل ہے کہ مڈھلے انسانی مسئلے سدا توں سگوں لگے آئے ہن۔ کسے ناول نگاریاں سرجن ہاردی نرولتا ایسے وچ ہوندی ہے کہ اوہ لیہدی تند کبھڑی لاہموں پیدا ہے۔ وت وسیب دی مورت، لینڈ سکیپ تے انسانی جذبیاں نوں کیویں گنھ کے موہرے لیا وندا ہے۔ ایہہ ناول اُنہویں تے ویہویں صدی دے پنجاب دے وسیب تے وسوں اُتے اُسریا ہے۔ پانی ای رزق دا مڈھلا سوما ہے تے حقیقت وی۔ دریاواں دے کنڈھیاں اُتے پانی سوکھ نال لبھدا ہے تے تھلیوں گھوہ دا پانی اُچا ہوندا ہے، جیہڑا خوشحالی دا کارن بندا

ہے۔ ایس خوشحالی دا ازلی ویری دھاڑوی ہے جیہڑا اکھیں وسہندیاں دھی، دھیہن تے دھن لٹ لے ویندا ہے تے پچھے نموشی تے خود کشی دیاں نویاں کہانیاں اُلیک ویندا ہے۔ جے اپنی ہوند بچاون کان بار اندر جا کے گزارے دا سوچیوے تاں رزق وسیلے اتنے گھٹ ہوندن کہ وت اوہی پُرانا لوبھ جاگ پمدا ہے کہ ہتھ سوکھا تھیوے تے جیون ٹورا ٹریا رہوے۔ رزق وسیلیاں اگوں وت ٹھکن تے دھر بناون والیاں قوتاں راہ ڈک کھوندیاں ہن۔ انج نما ناجی ہتھوں سکھنا ہو کے پیٹ دا دوزخ بھرن کان نویاں راہواں اُتے ٹر پمدا ہے۔

ناول تاریخ دے تریخیں سمیاں، انگریزی راج توں پہلاں دا پنجاب، راج دے پنجاب تے مگر لے سے نوں کلاوے وچ لیا ہویا ہے۔ پہلے سے وچ بھاویں دھاڑوی تے مٹورے فٹیا نے ورگے پاتروی ہن، جیہڑے جیون عذاب بنائی رکھدے ہن، پر او تھے ہک گھل ہے۔ پو دادے دی نبھی نبھائی تے تھاہراں نال جذباتی واقعاں دیاں سانجھاں۔ ایہو سانجھ جیون دیاں اُچیاں قدراں دی اگوان ہے۔ جے انگریز جوئیاں دیں سوانیاں پیدا ہے تاں باریں وچ اگ لگ ویندی ہے تے وت راء احمد خان کھل دی شہادت بلدی تے تیل دا کم کریندی ہے۔ نور محمد ولا راء، برکے نوں قتل کرن والی واہر دے وچ ہوندا ہے۔ انگریزی راج دے رت نیہن دے انگ وکھرے ہوندے ہن۔ نہراں، ریلواں، تھانیاں، پکھریاں مگروں بارواسیاں دے موگھے چھوٹے رکھ کے مالے تے ٹیکساں دی اجیہی چھٹیئر دتی ویندی ہے، اکھے مارنہ کٹ تے آندر چاں گھٹ۔ خاص کر کے جیہناں 1857ء وچ ہتھیار کھلے کیتے یاں مگروں لاماں دی بھرتی توں ناہر ہوئے۔ اگلیاں پیٹریاں بھاویں آل دوالے دی معاشی ترقی تے وڈکیاں دے نت اُچالے توں ساہ ہیر کے ٹردیاں ہن، پر انگریزاں دے جاسوس تے ہیرو وت وی اوہناں نوں اکھ وچ رکھدن تے اوہناں

دیاں سوچاں نوں ٹوہندے رہندے ہن۔ پہلا وسیب نور محمد پیدا کردا ہے تے دُوا وریام، پر لکھینا ویہار وِن دوسے وریام نوں وی نہیں چھڈا تے پنجویں پیڑھی وِت سواہرے خاں پکھی واس بنی۔ سچ سوچن دا درد یلا انجام۔

اتھے مینوں گارشیا مار کینر دی ہک گل چیتے آگئی ہے کہ جدوں اوہنوں نوبل انعام ملیا تاں پرکھاں اپنیاں رچھانیاں وچوں وِن پونے رچھ کڈھ لے تے اوہدیں لکھتاں نوں مدھولنا شروع کر دتا تاں مار کینر نے آکھیا کہ ایہہ سدھیاں اساڈے وڈکیاں نال دھروہ دیاں کہانیاں ہن، جیہڑیاں نانیاں دادیاں اسانوں سُنائیاں، ایہا سگوں گل ”تسی دھرتی“ دی ہے۔ ایہہ ناول زاہد حسن اپنے وڈکیاں دے چیتے وچوں گھرچ کے، اتے اوہناں دے سینیاں اُتے لکیاں پھٹاں نوں پڑھ کے، اساڈے موہرے لیا دھریا ہے۔ ایہناں پھٹاں دا سُدگایاداں تے حقیقتاں دوہاں رُوپاں وچ دس پمد ا ہے۔ چار لاکھو گھراں نوں چھڈ کے، بار واسیاں سرورقی دوسو ورھیاں دی کہانی ہے۔ بار بارے دُونیاں وسیباں دے لکھاریاں دیاں کہانیاں، ہڈ بیتیاں، یاداں، باہر مگھی سوجھ دا سنا ہن۔ ایہہ مونہاں دی پلٹن نوں کچھناں دا کارن تاں آکھ سکدیاں ہن، پر اوس دھروہ توں کئی کتر ا جاندیاں ہن، جیہناں ایہناں دیاں جڑھاں پٹ چھڈیاں۔ ایہہ دھرتی جائے ولوں ہو کے وچار ای نہیں سکدے۔ اساڈی معلومات موجب ایہہ پہلا ناول ہے جیہڑا کسے بار واسی بار بارے لکھیا ہے۔ جیہدے اُتے آگ ورھدی ہے اوہ اوہنوں کیویں بیاندا ہے، ایہی تاریخی شعور وڈے وڈے جگا دھریاں دے پگھر کڈھ دیندا ہے۔

1

بندا خانہ بدوش جمیا آہا

ڈھول دی ڈھم ڈھمکار چاروں پاسے ڈھم گئی۔

اودھر جدھر رڑا میدان تے ٹاویاں ٹاویاں کنڈیا لیاں جھاڑیاں ہائیں۔ جیہناں
وچوں دینہ بھر رات واء سیٹیاں ماردی ہوئی لنگھدی۔ اوس پاسے ایہہ ڈھمکار دور تیک
اپڑی... اودھر گچھر نکھے رُکھ، ٹوئے بے گج نال اُسرے بھوئیں دے کنڈھے ہائیں،
اودھر اوویں ای اڑدی بھڑدی گئی۔ جیویں واء ہو کے بھردی ہوئی جاندی۔

تے ہمس آلے دناں وچ واء دے ایہہ ہو کے ہاداں وچ بدلئی جاندے۔ انج
ای جیویں انج فجرے ہسرو وچ ڈھول دی ڈھمکار... مُز کے جیویں گھائیں وچن نال ڈھول
دے چڑے وچ سوراخ ہو گیا ہووے۔ یاں جیویں چکڑ بھرے کھوئے وچوں ٹچر دی ہوئی
ڈھم ڈھم دی واج۔ واج جیویں گڈ دے پیسے نال گھسردی جاندی ہووے۔

میر و مراٹھی، تھوڑے تھوڑے سے مگروں ڈھول نوں تھاپڑدا، گھائیں ماردے، پہلوں
ہولی ہولی، مُز نال دی نال آپ وی مُنگاں گھماتا جاندے، آوندے، سُراں دے سفر نال رلدا۔
واج دی مستی نال ای اوہدے ہتھ وچ وی تیزی آوندی جاندی۔

شاماں پے کھیاں، میر و مراٹی نوں گھائیں ماردیاں، ٹنگاں گھماندیاں، اگے کچھے
سُراں دے پنڈے نال رلدیاں، پر آل دوالیوں اوس جھگی ول کوئی نہ اپڑیا۔ ڈھور ڈنگر تے
پنجو دے پنج منکھ اپنے اپنے کم کار لگے اک دو جے ول انج جیویں اوہناں دے
دلاں وچ پنگر دے سوالاں دا اُتر ساہنے والا آپ ای آپ دے رہیا ہووے۔

”دریا دی من وی استقوں دور نہیں۔ کوئی بھلیا بھٹکیا راہی ای ایدھر آجاندا۔
پر کوئی نہیں۔ کوئی ایس اُجاڑ بیابان وچ کیوں آوے۔ منکھی دا تاں جگ تے کال پیا اے“
سہرائی کم لگی لگی اپنے آپ نال گلاں کردی رہی۔ انج جیویں دوجیاں ٹوں وی سُناندی
ہووے۔ ساہنے گہنے خاں تھے دی نری مونہہ وچ لئی اُکیا تھکیا ڈونگھیاں سوچاں وچ پیا۔
انج جیویں اوس ماں سہرائی دی گل سُن لئی ہووے پر اوہنوں دلدا دین دی تھاہرے اوس
میر و مراٹی نوں ٹچکر کہیتی:

”میرو! لگدا اے تیری گھائیں وچ مَن اوہ پہلے والی گل نہیں رہ گئی۔۔۔ اسیں
جیکر مٹھے پانی آلی بھوئیں تیک آن ای اپڑے آں تاں چک لہوان لئی خلقت ای نہیں لہ
رہی۔ پہلے چک جس اوکھیاں نال اتھے لیاندا اے توں جاندا نہیں ایں۔ اُتوں عیسے دی خیر
خبر ہے نہ ویسے دی تے نہ ای ولّا رادے آون دا کوئی پتا سُر۔ لگدا اے ایس واری گڈ جیہڑا
خلقت وچ وٹن لئی لیا کے رکھیا اے، اوہنوں وی اُلی ای لگ جاسی۔“ گہنے خاں جیویں
میر و مراٹی نال گل کردیاں مُز کے اپنے آپ نال گل کرن لگ پیا ہووے۔۔۔ آل دوال
دی اُجاڑ تے اوہناں دی اپنی بے وسی نے اوہناں ساریاں نوں اپنے آپ نال گلاں کرن
دا عادی کر چھڈیا آہی۔۔۔ اُتوں اوس تک سک دے مُک جاون دا خوف جو اوہ بچا کے
اپنے نال لے آئے سن۔ تماکو، گڈ، آٹا۔۔۔ کپڑے لے لے انگھال لئی اوہناں نوں ست کوہ
دور جھلار تے جاونا پوند۔ پین لئی اوہ اُوٹھ والی گڈ اُتے پانی لے آوندے۔ جنور نیڑے
دے میاں وچ کھلوتے مینہاں دے پانی تے گزارہ کردے۔۔۔ ہر اوہ مسئلہ ساہنے آہا

جیہدے نال حیاتی دُکھی ہوسکدی ہئی۔

”بہوں اوکھ ہے میرو، تے کوئی راہ دِسدا نہیں۔“

”گل ایہہ نہیں چودھریا! میرو مراٹی مونہہ وچوں نڑی تے دُھوں اک ساہے کڈھیاں آکھیا، ”تسیں ابادی ای وسوں توں بہوں دُرِیڈے آن کیتی اے۔ اُتوں ایس گل دی کیہ ضمانت اے جو ایتھوں پانی مٹھا ای نکلسی؟“ میرو مراٹی دی ایہہ بہت پرانی عادت ہئی جو اوہ ”چودھری“ نوں ”چودھریا“ دے الا نال بولدے۔ ایہہ طعنے ورگی گل اوس بار دی چودھراہٹ ورودھ، اپنے من وچ پال رکھی ہئی۔

گہنے خاں، میرو مراٹی نوں کوڑ نال دیکھیا تاں اوس اپنیاں نظراں جھگی نیڑے چر دے اوٹھاں ال پھیر لیاں۔

”توں جاندا ایس میرو، مریاں ساڈے نال ہے تے سیالاں دیاں باہیں کڈھ کے اسیں دریا تے بنی وسوں وچ نہیں وس سکدے۔ حالے وی توں سُندا تاں ہوئیں جو پوری جھنگوچی ساڈی لادھ وچ لگی اے۔“

”... پر چودھری، ایہہ کیہ حیاتی ہوئی جو تسیں دریا دی من اُتے، نہ ای ہیٹ وچ بہہ سکدے او تے نہ ای وسوں وچ وس سکدے او... ایہہ تاں سدھا ساواں تہاڈی چودھراہٹ اُتے دھبا اے۔ مڑ ایہہ وی نہیں جو تسیں سارے بھرا اک تھاہرے رل بہو۔ کوئی اٹھ کوہ اُبھے ول نوں پیا دسدا اے تے کوئی دو کوہ لمے ول...“

میرو مراٹی تھی دا ایناں لما گھٹ بھریا جیویں ڈھول اُتے گھائیں دیندا ہودے۔ تھی دی نڑی وچوں گڑگو دی اواز ہر پاسے گونج دی گئی۔ سہرائی مٹی دے پکے ہوئے بھاٹڈے وچوں اُبلدیاں ہویاں گھگھدیاں صحتک وچ گھٹیاں تے گٹے ہوئے گڑونوں اوہناں وچ رلا کے گہنے خاں تے میرو مراٹی اگے لیا رکھیاں۔

مریاں کڑی دے اک بروٹے پچھوں لُک کے اوہناں ول تکیا تے کھڑ کھڑ ہس پئی۔

”گدا اے لہنوں بھکھ لگی اے۔“ گہنے خاں بولیا۔

”آ۔۔ لگی پسو بھکھ۔۔ ایہہ ہین اوہ باہیں جیہناں دی لادھ وچ پھر دی پوری سیال واد سانوں ناساں دھونی دتی ہوئی اے۔ ساڈے وچ کوئی حیا شرم ہووے تاں آپ ای لہنوں بنھ کے سیالاں تیک چھڈ آویے۔ نراسیا پا، کم دی نہ کاج دی۔ اکھے لہدے اُتے سایا اے۔ اکھے کرنوئی رہندی اے۔ اُنج دی اُنج اوتری نکھتری۔ اکھے جتھے کدی میندی نہ وے بھوئیں اُتے مٹھے رُکھاں نوں لگراں تے بور آجاندا اے پر ایہہ۔“

سھرائی اپنی گل ادھی چھڈ دتی پر سھرائی دیاں گلاں نے جیویں گہنے خاں دے سینے اُتے مُنگ دَل چھڈی ہووے۔ ماں ولوں اپنی ایس بے بھرمی اُتے گہنے خاں جیویں لہو دے گٹھ پی گیا ہووے۔ اوس اک اک کر کے گٹھیاں نوں گلو نال رلاو تاں دکھرے کرنا شروع کر دتا۔۔۔ تے مریاں جو کری اولھے لگی پہلے ہسدی پئی ہائی، اکاں دے اک بوٹے نوں دوہاں ہتھاں دی پکڑ وچ لے کے جھوٹن لگ پئی تے نال ای ”اوتری نکھتری“ دا ورد کردی کردی بھوانٹیاں لین لگ پئی۔

گہنے خاں پہلوں مریاں ول تے مُو کے ماں سھرائی تے میرو مرانی ول تکیا تے نظراں نیویاں کر لیاں۔

رُکھاں دے پر چھاویں نیویں ہون لگ پئے ہائیں۔

سورج چپا کو تھ نال وناں دے رُکھاں اولھیوں واڑھے اُتے اپنی تیز دھپ کھلا رہیا ہئی جو ہن ہولے ہولے ٹھنڈی ہوندی جا رہی آہی۔ اوٹھ، ڈاپی تے ٹوڈا بیٹھے بیٹھے اُگالی کر رہے ہائیں۔

نولیہ رُکھاں دیاں جڑھاں، چھلاں تے سروٹیاں دے کھبڑ ویدی جھگی وچوں باہر نکلی۔ اوہ جھگی نوں آسرا دین والیاں کڑیاں تے چھتیراں نوں کھبڑ نال بنھدی ودی ہائی۔ جھگی دی مڈھلی اُساری گہنے خاں کردا۔ اوہ وناں دیاں لکڑاں وڈھ کے ڈھانچہ بنا

دیندا تے اوہنوں کج، سانبھن تے سنوارن دا کم نواسیہ کردی۔ پہلے مریاں جدوں تیکر اپنے ہوش حواس وچ ہائی، نواسیہ نال کم وچ لگی راہندی۔ دوویں ای اک دوجی توں ودھ کم کرن دا جتن کردیاں۔ پر دوہاں دے من وچ اک دوجی دے ورودھ اک نفرت وی رُسردی بھیدی راہندی۔ نواسیہ نوں سکھرائی اپنے کھسم دی برادری وچوں ویہ کے لیائی ہائی جدوں کہ مریاں نال گہنے خاں نوں عشق ہو گیا ہئی۔ اوہ اپنے بھراواں نال جھنگ دے علاقے وچ کسے اجیہی تھاہر دی بھال وچ گیا آہا جتھے اوہ سارے رل مل حیاتی گزارن دا گوہ گوجرا کردے۔ جدوں دریا دے لاسے جھلار اُتے مریاں نوں پانی بھردیاں ویکھ گہنے خاں دیاں اکھاں اڈیاں رہ سکیاں۔ مَن مریاں اگے اگے تے گہنے خاں اوہدے پچھے۔ ... اوس تاں اتھائیں راہن دا متا پکا لیا آہا جدوں اوہدے بھرا عیسے خاں اوہنوں صلاح دتی جو رتاں تاں عام لہہ جاندیاں نیں۔۔۔ بھرا، کھنیں تے ماپے ہتھیں نہیں آوندے۔ بھاریں گہنے خاں کول بھین ہائی ای کوئی نہ تے بھراواں دا سبھا اوہ ویکھ چکيا آہا، مڑ وی اوس عیسے خاں دی من لئی تے منی وی اوس اودوں، جدوں اوس اوہنوں آکھیا ”جیکر تیار ہوندی ہئی تاں اُوٹھ دے کچوے اُتے بہالوس تے ہٹھاڑنوں لیندا ہو۔“

اوہناں نوں کجھ سے لگا آہا ایہہ وکرا سوچن تے اوہدے اُتے عمل کرن وچ۔۔۔۔۔ اخیر اوہ مریاں نوں لے کے چھوٹیاں آ لے پتن تے آن جے ہائَن۔۔۔ اوہ اتھے آ تاں گئے پر ترلیاں تے اوکھیاں نال۔۔۔ عیسے خاں اوہنوں چھوٹیاں آ لے پتن اُتے چھڑ دیاں نال ای داہ کوہ اُبھے دل نوں ٹر گیا آہا۔ اوہناں دتاں بارے سوچدیاں گہنے خاں دے وجود وچ اک کنہی جیہی چھڑ گئی آہی۔

نواسیہ بک سک سنجھ کے جھونپڑی وچوں بہاری پھیردی ہوئی ساہنے آلی تھوڑی جیہی تھہر وچ ویہرا بنا رہی آہی۔ اوس منڈھلیاں راتاں دے جن ورگی اک لکیر کھچ

دیاں لگراں تے پتر پدھرے کردی اوہناں دے سر اُتے آن کھلوتی۔

”میں آکھ آکھ ہٹ گئی آں، گھوڑی دی مہار ہتھیں کرتے پندھ چیردا ہویا
 عیسے، ویسے تے ولا را نوں اتھائیں چالیا تے کسے تھاہرے اکٹھے رل بہو۔ کیہ وکھ وکھ
 چنداں جتناں وچ گھستی ودے او۔ کلا بندہ تاں ککھ دا بھاروی نہیں سہندا۔ ترے باہیں رل
 جاسو تے کوئی ابدی وی کریسو۔... اُنج ہوک ہوک کے مر جاسو۔“

”ہلا! لتاں فجریں ٹر ویسوں۔ نولپے نوں آکھ سفران دا مال اسباب جوڑ
 چھڈے۔“ ایہی گل کر گہنے خاں کھی ہتھیں لئی تے جنوراں نوں لکڑیں دے بنے واڑے
 ول ہاکن لگ پیا۔ اوس واڑے نوں چنگے چج ورتب نال سوچ وچار کے بنایا آہا۔ اُوٹھاں،
 بھیدیاں تے گھوڑی لئی لاہے لاہے حصے کیچے گئے۔ اپنے ولوں تاں اوس بھوکیں دے ایس
 ٹوٹے نوں آباد کرن دامتا پکایا ہویا آہا پر مریاں دے جنون تے ماں سہرائی دیاں روز
 دیہاڑ دیاں تانگھاں تے اودھر جو اوہنوں عیسے، ویسے تے ولا را واسطے السائی رکھدی۔ اوس
 اوہدے جین وچ وی اوس ای الساہٹ دی کوڑ رلا چھڈی ہائی۔ اوہ اُٹھیا تے اُٹھ کے فجر
 دے پینڈے دی تیاری کرن لگ پیا۔ ہمیش واگ اوہنوں نولپے دے نال رل کے سفر
 دے سامان دا بندوبست کرنا پوے گا۔ نہیں تاں کوئی نہ کوئی شے لجانی رہ ای جاسی۔ اوہدا
 ایہہ وی خیال آہا جو اوہ میر و مرانی نوں وی اپنے پچھے ای بہا لوے۔ راہ اوکھیرڑی اے،
 بندہ اک واری گراہے پے گیا تے مُز کے اوہدا واسطے جیسے کنڈیا لے رُکھاں، زہریلے
 جنوراں تے سپاں سلونگاں نال پوندا اے۔ بندہ بھاویں جنگل تاں پار کر ای جاندا اے پر
 اوہ گھوڑی دے وجود تے اوہدے اپنے جُھے نوں لہو لہان کر جاندا اے نیں۔ لیہناں زہریلے
 کنڈیاں دی وس دھا جاندا اے۔ جیہدے اُپالئی توڑ حکیم تیک جاونا پوندا اے۔ مُز اوس
 دو دلیے جیسے ہو کے سوچیا اوہ میر و مرانی نوں اتھائیں ماں تے نولپے کول ای چھڈ
 جاوے۔

”۔۔۔ پر بندہ کمی کمین اے تے کیہ پتا؟“ اوس سوچیا۔

گھوڑی دے آتھر، کڑیا لے، اپنی بلم، پکڑی تے گھوڑی دے دوالے خرچین
وانگ لھین لئی بنائے گئے بھگل نوں اک تھاں اکٹھا کرن لگ پیا۔ اوہ دے حصے وچ
جیہڑی گھوڑی آئی آہی، عجیب ٹرڈی نسل دی گھوڑی ہائی جیہدی کنڈتوں لے کے سینے تیک
جت ای جت ہائی۔ جیہڑی ایس بکر کنڈیا لڑے جنگل وچوں لنگھدیاں تھاؤں تھائیں اڑ
جاندی۔ اصیل گھوڑیاں عیسے تے ویسے خاں اپنے قابو وچ کر لیاں تے داندیاں دی جوگ
ولا رالے کے لاسے ہويا آہا۔ گہنے خاں وڈا ہون کر کے ہمیش قربانی دین والا، جیویں
ماپیاں آکھیا، من لیا تے سھرائی اوہدی ماں ہمیش اوہ دے نال راہندی، لڑدی بولدی، اپنے
دوجیاں پتراں دے دکھاں نوں روندی تے اوہ دے دکھ اوہ دے کول رہندیاں وی اوہنوں
نظریں نہ آوندے۔ سبھ توں وڈا دکھ تاں اولاد دا ای آہا جو نواسیہ نال ویہ تے مریاں نال
نکاح کیئے۔ اٹھاں نوواں ورھیاں دے باوجود اوہنوں اولاد نہیں سی ہوئی۔ مریاں نال اوہدا
عشق آہا۔ ایہہ عشق ای آہا جو اوہ مریاں دیاں لیہناں بولیاں، حسیائیاں ہوئیاں حالتاں
نوں وی پیار نال ای ویکھدا تے رات دے اخیر لے سے جدوں رکھاں وچکار لٹکے۔
جھولے وچ ہوندا، اک وجود اپنیاں السائیاں ہوئیاں پر چھائیاں نال اوہ دے دوالے آکے
لپٹ جاند، اوہنوں اپنے آپ نال لھیت لیندا۔ ایہہ وجود مریاں دا ہوندا۔ مریاں فجر
دے تارے دے ڈبن تیک اوہ دے نال سارے دن دی ہوئی جیتی کردی۔ اوہ گلاں جو
اتماں سھرائی نے کیتیاں ہوندیاں، جیہڑیاں اوہناں دکھ دیندیاں۔ ۔ مڑ کنج نواسیہ اوہنوں
کھان لئی ساگ پات تے ڈیلھیاں داسلونا، پیلو تے کدی کدی من دیندی تے کھاندیاں
ہویاں اوہدیاں والاں وچ تے دھون اتے پیار نال ہتھ پھیردی رہندی۔ اوس ویلے
اوہدیاں اکھاں وچوں ہنجو کردے رہندے۔

اچنتے ای کسے خوف و جھوں گھوڑی ہنکی تے اوہ دے کن کھڑو گئے۔ گہنے خاں ترٹھا۔

شاماں پے رہیاں ہائَن۔

اوہ اپنے سون والیاں تھاہراں نوں پرت رہے ہائَن۔

مریاں دے ہاسے دی واج اوہناں دیاں کنناں وچ گونجری۔ اتناں سمھرائی دُکھ

نال بولی ”اوتری نکھتری، کھسماں کھانی دی اہل جوانی ایویں اضائیں پئی جاندی اے۔“

.....

میر و مرانی بیٹھے بیٹھے ڈھول تے ہتھ نال گھائیں ماری۔

اک لمیری ہیک لائی۔

دُور ٹیہری دے بولن تے مریاں دے ہاسے دیاں واجاں رل مل گھیاں۔۔

.....

نُہس آلی رات وچ گدڑاں دی چکاٹ، پکھیر وواں دیاں بولیاں تے شور جیہڑا

اوہ سارے دیہاڑ مگروں چوگ چکن پچھوں اپنے اپنے آکھیاں ول پرتدے ہوئے

گھسندے۔ چیک چکاڑا اک واری تے پورے جنگل وچ کھل گیا آہا۔ بگھیاڑاں دیں

چیرکاں جو چاننی رات وچ اوہ چن ول ویکھ کے اپنے بھٹکھے سینیاں وچوں کڈھدے،

مگر لاندیاں ہوياں۔

گہنے خاں، سمھرائی تے نواسیے ایہناں واجاں دے عادی ہو گئے ہائَن۔ مریاں

اوہناں دا حصہ بن گئی ہائی۔۔

پر رات دی ایس آ سیبی کہانی وچ میر و مرانی دے آنے تاڑے لگے ہائَن۔ اوہ

اپنے ساہنے اُچے بوڑھ دے رُکھ اُتے لنگدے ڈھول نوں ویکھ رہیا آہا۔ جو اوس کجھ ای

چر پہلوں او تھے لٹکایا آہا۔

”کیہڑا ویلا ہووے گا جدوں چودھری گہنے خاں دا چک بھوکیں وچ لہوے گا؟

کھوہ نکلے گا تے میں مُز کے جھنگ اپڑاں گا۔۔ پر جیہڑی گل سیال سردار میرے دے

لائی اے، مریاں بارے۔۔۔ اصلیت دا پتا کرن آلی۔۔۔ تے اصیت جو اوہدے ساہنے
 آئی، اوہ دس جوگ ہائی کوئی نہیں۔ مریاں دی تاں جو حالت اے اوہ مویاں توں وی بتر
 ہوئی پئی اے۔ کیہ سیال ایس حال وچ وی مریاں نوں موڑن دا جتن کرن گے۔۔۔ پر اوہ
 تاں اُکا باہیں ای نہیں موڑ لیاونا چاہوندے، چنگا بھلا ویر لینا چاہوندے نیں۔۔۔ ہو سکدا
 اے میں جدوں او تھے اپڑ کے سردار سے خاں سیال ساہنے حال حقیقت کراں تاں اوہناں
 دے من وچ بلدی بدلے دی اگ دا تاء کجھ گھٹ ای جاوے۔۔۔ پر میں کیہ آکھ
 سکداں۔۔۔ سرداراں دیاں سردار ای جانن۔ توڑ بادشاہاں دے دربار تیک تاں پہنچ ہے
 اوہناں دی تے ایہہ جانگی وچارے۔ نہ وڈی برادری کوئی، نہ اسلمہ بارود۔ ہور تے ہور
 وٹے وچ دین لئی چھوہروی کوئی نہیں ہے نیں۔ پر ایہہ سارا سوچ سوچ کے میں ای کیوں
 پتلا ہوندا رہواں۔۔۔ سیال جانن تے چودھری۔۔۔ میں رات دی نیندر کیوں کھوٹی
 کراں۔۔۔؟ ”میر و مراٹی پاسا پر تیا۔ اوہدے سُفنے وچ ڈھول و جدا سی۔ کارِ گیر کھٹی ہوئی
 بھونکیں وچ چک مڑھ کے اوہنوں تھلے لے جا رہیا آہا۔ نال ای نال آوی وچ پکائیاں
 اناں نال کھوہ دی کندھ اُساری جا رہی ہئی۔۔۔ مڑ کے گادھی گھتی گئی، بلد لیاندے گئے،
 مالجہ تے لوٹے جمائے گئے۔ بلداں پچھے اوس مرے ہوئے گہنے خاں نوں ڈٹھا۔

پانی کڈھیا جا رہیا آہا۔ اینا جو ہر پاسے جل تھل ہو گئی۔

مٹھا پانی وگدا ای جاندا اے، وگدا ای جاندا اے۔

ساہنے ہریاں بھریاں فصلاں۔۔۔ مڑ کے کنک وڈھی جا رہی اے تے وڈھیندی

پئی کنک دے چاء وچ جھومری پین جو جھمر پائی جا رہی نیں۔۔۔۔۔

جیویں کنک دے سٹے جھلن، انج جھومری جھم ٹرن۔

میر و مراٹی ڈھول تے گھائیں ماری۔۔۔۔۔ نال ای اوہدی اکھ کھلھ گئی۔

ہمس نال بھریجی چاننی رات اے۔ اسمان دیاں راہاں جگدیاں نیں۔

اسمان دیاں راہاں چدیاں جگدیاں نیں، جنگل دیاں راہاں اونیاں ای انھیریاں۔

انج جیویں پر چھائیاں آپت وچ گلاں کر دیاں ہوں۔

ایہہ پر چھائیاں گہنے خاں تے مریاں دیاں نیں۔

”سُدا اے توں کل چھوایاں آ لے پتن توں لگھ کے اُتاڑ جاو تا اے؟“

”آہو، اتماں آہندی اے بھراواں نوں لے آواں تے اوہناں دی صلاح نال

اتھتھے ابادی کرے یاں پیو وساہرے دی قبر دی تھاہر لھیے۔ سُدا اے ولا را نوں پیو دی قبر

دی جاو پتا اے۔ اوہ جتھے رہندا اے، اوہدے نیڑے ای پیو دی قبر اے۔ اوس آپ بنوائی

اے تے اوہتھے پانی وی مٹھا اے۔ پیو آکھیا آہا جو کیڑ رکھیاے، جتھے میں مریا، اوہتھے

آبادی کر لیتا۔ پانی اوہتھے مٹھا ہوی۔ توں تاں جاندی ای ایں مریاں، پوری بار وچ اوہ

اک ای تاں آہا جس نوں دھرتی دی کنسو آہی۔ اوہ مٹی سُنکھ کے دس سکدا آہا جو لیہدے

وچلا پانی کس طرح دا ہوی۔ اتھتھے بار وچ چنے وی کھوہ وگدے نیں، ادھیاں توں ودھ

اوہدی دتی تھاہر تے ای لگے نیں۔“

”ایہہ“ چھوایاں آلا پتن کیوں سدیندا اے؟“ مریاں ہتھاں وچ لیہ سروٹے دا

تیلہ مروڑ دیاں آکھیا۔

”آکھدے نیں کجھ سورمیاں وچ چھوایاں دی لڑائی ہوئی آہی اتھتھے۔ ایس لئی

ایہنوں“ چھوایاں آلا پتن“ آکھدے نیں۔

”وٹیکھن وچ بھاری تھاہر لگدی اے۔ ایں پانی لے کے لنگھ دیاں تے

پر چھائیاں جیہیاں ہس دیاں سُنندیاں نیں۔“

”مینوں وی ایہی لگدا اے۔“ گہنے خاں آکھیا۔

”مینوں اپنے آون والے بچے دیاں ٹککاریاں نال گونج دی تھاہر وٹیکھن دی

سدھراے۔ میں ایس ای آس تے اپنی حیاتی لنگھارہی آں۔۔۔ او تھے اپڑن لئی۔۔۔ پر
 میں اپڑ نہیں سکی۔ اپڑ تاں نولہیے وی نہیں سکی۔ کوئی تریجی کیویں اپڑے گی؟ میں ہتھے آئی
 آہی تے گہنے خاں دیاں نہیں سگوں اپنے بالک دیاں نظراں نال آل دوالے نوں ویکھدی
 آہی۔ اوس کیویں جمن توں پہلاں اپنیاں اکھاں میریاں اکھاں نال بدل دتیاں ہائن۔ ہر
 ایلے اسمان اُتے کھردے تاریاں وچ ٹککدا ہویا۔ جیویں ای ٹسیں دریا دی من توں تھلے
 لٹھدے او، ہتھے آون لئی اک سُرنگ جیہی دسدی اے۔۔۔ دریا دی من نیڑے جھلار
 کوئی۔ اک روز ہتھے ضرور وتی وے گی، گھر بن گے، رُکھ جھاڑیاں تے لکروڈھے جان
 گے۔۔۔ ماں آکھدی ہوندی ہئی جو ایس اُجاڑ بیابان وچ نہ جاویں۔ جتھے مرن والیاں
 دیاں روحاں قبراں وچ دیاں جان مگروں وی او تھے ای بھٹکدیاں رہندیاں نیں۔ جنگل
 ایناں سنگھناں اے جو اوہناں نوں اگلی دنیا تیک جان لئی راہ نہیں لکھدی تے اوہ لیہناں
 جھاڑیاں چکڑاں تے کنڈلیاں رُکھاں وچ لہولہان ای بھٹکدے راہندے نیں۔ مُڑ کے
 لیہناں ای لہو دیاں لکیراں اُتے پیر میلدے ہوئے بگھیاڑ، جنگلی پلے انسانی ماس لہ کے
 کھان وچ باولائے وتدے نیں۔۔۔ تے توں، میں نوں ہتھے اکلیاں ای چھڈ کے چھوڑیاں
 آ لے پتن توں لنگھ اُتاڑ پیا جانا ایں۔ گہنے خاں، انج نہ کرتے میرے اُتے ترس کھا۔“
 روندی تے کنبدی ہوئی مریاں اپنا سر اوہدے سینے اُتے دھرتا۔

2

مہکدا جیون

مریاں ڈسکدی دا ڈسکن تے واء وانگ اوہدے ساہاں دا سہکن اوہدے سینے
اُتے گونج وانگ گھم رہیا آہی، جدوں گہنے خاں ڈوٹھی نیندرے جاسُتا۔ اوس ادھ میٹیاں
اکھاں نال اک سُفنا ویکھیا جو واڑے دوالے خونی جنگلی جنور حملہ کرن لئی لے لے ساہ لے
رہے نیں تے اوہدی گھوڑی دے کن کھلوتے نیں۔ اوہ بھونیں اُتے پیر ماردی ہوئی کھر
کھرتے سرسردیاں اوازاں کڈھ رہی اے۔ ڈردے مارے اوہدی اکھ اُگھڑ گئی۔ اوس سُدیا
جو گھوڑی ناساں وچوں اوویں دیاں اوازاں کڈھ رہی آہی جیویں اوس سُفنے وچ سُدیاں
ہاں۔ انج سُفنے تے حقیقت دے رچ مچ جاون نال اوہ ڈور بھورا جیہا جھولے وچ ہتھ
مارن لگ پیا۔ مریاں اوہدے نال سُتی آہی پرہن نال ناہی۔ اوہدے چڑھدے ول دی
جند دے جھڑے ہوئے رُکھ اوہلے سرگھی دا تارا چمک رہیا آہی جیہدی لاٹ واء وچ
بلدے دیوے دی لاٹ وانگ ڈولدی پئی ہئی۔ اوس دور رُکھاں کچھے مریاں دے ہسن دی
آواز سُنی۔ ون دے بروئے نیڑے جتھے اوہ مڑ مڑ جا لگدی ہئی۔

رُکھاں وچ پکھیر وواں دا شور جاگ پیا آہا۔ انج جویں کیتے جان والے نویں

سفر اں دی صلاح وچ رُجھے ہوں۔ اوہ اٹھیا تے ماں سھرائی دے لیہندے مٹی دے
 بھاٹے وچوں پانی گھت کے کرولی کیتوس تے باقی دا پانی ڈیک لاکے اک ساہ وچ ای
 پی گیا۔ پانی وچوں ہمک پئی آوندی ہئی۔ اُنج وی دھوڑ مٹی وچوں پانی کو تھرا ہو یا پیا آہا۔
 ”پانی، جھلا رتوں روز دے روز لیاونا چاہیدا اے۔ ایہہ کم میں ای گھوڑی تے
 سوکھا کر سکداں۔ کیویں نواسیے تے مریاں پانی ڈھو ڈھو کے ہف جانڈیاں نیں۔“ اوس
 اندر ای اندر سوچ کے دھون انج گھمائی جیویں اپنے آپ نال گل کردا ہووے۔ گہنے
 خاں ہولی ہولی واڑے ول ودھیا۔ اوہدے من وچ اک سہم آہا۔ اوہ چاروں پاسے دیکھدا
 اگے ودھ رہیا آہا۔۔۔ دوویں اصیل گتے جاگدے ہائن۔ اک جھگی توں تھوڑا دور یڈا منگاں
 وچ سر دیتی اوہدے ول دیکھدا رہیا تے دو جا اوہدے نال نال، جیویں ہر کم وچ اوہدا ساتھ
 دے رہیا ہووے۔ اونٹھاں، مجھاں تے بھڈاں وانگ ایہہ اصیل گتے وی نسلان توں
 اوہناں دے نال لگے آوندے ہائن۔ اوہناں دے خاندان دے سگی ساتھی۔

”ہر شے ای اصیل اے تے نسلان توں ساڈے نال بھدی ہوئی، سوائے میری
 گھوڑی، ماں تے مریں دے۔“ گہنے خاں ایہہ سوچدا واڑے وچ وڑیا تے کھرکے
 نال گھوڑی دے وجود تے والاں نال جنہوی مٹی تے وال صاف کرن لگ پیا۔ مُو کے
 اوس اپنے ہتھیں اُساری مٹی دی گھرلی وچ پئے جنوراں دے چارے نوں ہتھ نال پٹھ
 اُتے کر کے سواہریاں کیتا تے گھرلی دے مئے اُتے بہہ گیا۔ اوہ مریاں نوں اڈیکن لگ
 پیا۔ اوہنوں پوری آس ہائی جو مریاں آوے گی تاں اوہ گھوڑی تے آتھر گھت، نواسیے توں
 لوڑیندی شیواں پھڑ، میر و مراٹی نوں کنڈ مگر بٹھا کے اپنے بھراواں دیاں وسائیاں باہکاں
 ول نوں ٹر پوے گا۔ اوہ ساریاں توں پہلے عیسے ول جاوے گا۔ اوہی اوہدے توں نیڑے
 آہا تے اوہدے نال ای اوہدی سُر رلدی آہی۔ اوہ دوویں بھرا رل کے دوجیاں دوویں
 بھراواں نال صلاح کرن گے، ماں دی اک ساہرے رہ کے رہن وین دی سدھر

بارے۔ . پر مریاں نہیں آئی۔۔ . اوس جھگی تے رُکھاں وچکار اک پر چھائیں دیکھی۔ اوہ نولپے آہی، جو اوہدے سفر واسطے اسباب جوڑ جمع پئی کردی ہائی۔۔۔

”ساڈے کھان پین دا سمیان کجھ ڈھیر نہیں رہ گیا۔ اسیں جی ڈھیر واں تے اجیہی پیڑی تھاہر کوئی ملی نہیں جیہدے اُتے چکی دا پُڈ دھر کے اوہنوں پیڑ لوپے۔ جتی دیر تیکر پُڈ نہ پیڑیا گیا۔ ایہہ تھوڑ مگنی کائی نہیں۔“ اوس جیویں اپنے آپ نال گلاں کر دیں آکھیا پر نال ای جیویں گہنے خاں نوں سنا دی رہی آہی۔۔۔

”ٹھیک آکھدی ایں نولپے۔ پر ایہہ چکی پیڑن دا کم تاں تہاڈا زنانیاں دا اے۔“

آہو، ساڈا زنانیاں دا ای اے پر آہر آسرا ہو جاوے، کوئی صلاح سنگت کر لوپے تھان ٹھکانے دی۔ کدیں تسمیں اپنے آپ نال حد بندیاں کردے او تے اپنے وچکار پاڑے تے وتھاں گھتدے او تے کدے مُڑ کے اکساہرے تے اک تھاہرے راہن وسن دیاں گلاں ہو رہیاں ہوندیاں نیں۔ جیون ایہناں گلاں وچ ای کوڑ پیا ہوندا اے۔ میں آکھدی آں، کوئی سانجھ سلوک ہوونا چاہیدا۔ جیون وچ رنگ رس ہووے۔ ایہہ کیہ ہر ویلے السائے، ستے ستائے۔ انج جیویں اک دو جے کولوں اُکے تھکے ہو دیے۔ صلاحواں توں ودھ جیون وچ اکساہرنا لیاون دی لوڑ اے۔ کئے کونیں ساہ حیاتی دے؟“ نولپے دیاں گلاں توں انج لگدا آہا جیویں حالے اوہ نیندر وچ ای ہووے۔ ایہہ گلاں کسے تھکے ہوئے وجود دیاں نہیں سن ہو سکدیاں۔ ایہہ تاں نسل ہوئے، جاگدے تے بولدے وجود دیاں، جیویں آکھدیاں وچوں نکل کے کھلی واء وچ پکھیر وگلاں کردے ہوں۔ . پر نولپے دی ادھ اُگھلائی اواز نوں گہنے خاں انج نہیں گولیا جیویں نولپے اوہنوں سناون لئی سچ سچ کے گل کیتی آہی۔ گہنے خاں آون والے سفر بارے تے مریاں بارے سوچ رہیا آہا پر نولپے ولوں کیتی ہوئی اک گل جیویں اوہدے گلوں وچ ای اکھدی رہ گئی آہی۔ . تے ایہ

گل آہی حد بندیاں دی تے اک تھاہرے تے اکساہرے وسن دی۔ اپنے طور تے گہنے
 خاں جاندا آہا جو اکساہرے ہو کے تے اک تھاہرے ہو کے رہن والی گل اپنی سوکھی
 تاہیں۔ اوہنوں اندروں یقین آہا جو اوہ بھاویں اک تھاہرے رہ کے وی ابدی کرن،
 جھہدے ای اوہ ویلا آ جاونا اے جو اوہناں نوں اپنے واڑے لاسے کرنے پونے تے
 آپس وچکار واڑاں لاونیاں تے بے پاوے پونے نیں۔ مُز کے اپنے حصے دی کک، اپنے
 حصے دے رُکھ، اپنے اپنے جنور تے اپنے اپنے حصے دا پانی۔۔۔ مُز وی ماں سہرائی دے
 آکھن تے اک واری سارے بھراواں نوں اکھیاں کر کے رل مل وسن دی گل سانجھی ضرور
 کر لینی چاہیدی اے۔ ”سیانے آہندے نیں جو سانجھے رُکھ دی تاں پیڑ وی گھٹ ہندی
 اے۔“

اوہ جاندا آہا جو بھاویں رل پٹھن تے رل اباد ہوں دا سہانج بننا تاں کائی
 نہیں، مُز وی ایہہ جیہڑے روز دیہاڑے پینڈے وچ پیر ہوندن، اوہناں توں تاں جان
 چھٹسی تے جیہڑا ویلا اک دوجے دے آون جلون وچ پگ جاندا اے، اوہ بچ سی۔
 اندروں اوہ کپے پیڈے طور تے ایہہ متاوی پکائی واندا آہا جو آبت وچ سانجھ نہ وی رلی
 تاں اوہ روز دیہاڑے ہتھیں کڑیالا کرناں تاں چھڈ دیسی تے ماں نوں وی صاف صاف
 دس دیسی جو اوہ اوہناں روز دیاں پینڈیاں توں اک تھک گیا اے۔ اوہناں نوں ایس گل
 دا وی احساس ہوونا چاہیدا اے جو مریاں وی کرنوئی رہندی اے۔ مریاں دی سوچ
 آوندیاں ای اوہنوں راتیں اوہدیاں کیتیاں گلاں وی چھتے آکھیاں تے اوہ من ای من
 وچ مُسکا پیا۔ خورے مریاں نوں کیوں وہم جیہیا ہو گیا آہا جو اوہ پانیاں وچ ڈُب مرے
 گی۔ نکلے لا، لاناں اکھیاں کردیاں اوہنوں گوہ نے وڈھ لیا اہا۔ نیڑے دے اک ٹھٹھے
 وچ حکیم توں لئے دارو مال اوہ بچ تاں گئی آہی پر حالے وی اوہدے اُتے غشی تے جنون
 دے دورے پوندے ہاٹن۔ اوہ جھلار توں پانی لین جاندی یاں چانیاں راتاں وچ جدوں

جنگل ڈونگھی نیندرے سُتا ہنکورے لے رہیا ہوندا، اوہدی حالت جنونیاں والی ہو جاندی۔

”لہندے ول جدوں سورج دی لالی چمک رہی ہوندی اے، شام دا جھپٹا رُکھاں اُتے پر چھائیاں وانگ زمین نال بھیت سانجھے کر رہیا ہوندا اے۔ اسمان بڈھے بندے دی کمان ورگی ڈھمی وانگ لفیا ہوندا اے، مینوں لگدا اے جو اک اصیل ساوی گھوڑی اُتے اسوارتوں میرے ول اڈدا آوندا ایں۔ گہنے خاں، ایہہ سفنا نہیں، حقیقت وانگ ای ہوندا اے سارا۔“

اوہدیاں گلاں سُن کے اوہنوں لگدا جو اینی بی بی تے سیانی اوہدی زنانی۔۔۔ روز دیہاڑے اپنے نال کھلواڑ کیوں کردی رہندی اے۔۔۔ تے مَن جیہڑی چکی پیڑن دی گل نواپے نال غری اوس اوہنوں حیاتی گزارن دا ای پورا درس دے چھڈیا آہا۔ ایہہ اکلاپا اے یں جنگل وچ ویرانی دا اثر؟ بھاویں ہر ویلے اوہ کے کارے لکیاں رہندیاں نیں پر لگدا اے جو ہتھاں پیراں دے نال نال اوہناں دا ڈماک وی بھرکی وانگ گھمدا ای رہندا اے۔

ایہناں سوچاں وچ ای گُمیا اوہ ٹھکی دی مگرلی لاہے اپڑیا جتھے میر و مراٹی مونہہ ٹڈی گھراڑے پیالیندا آہا۔ اوس اوہنوں جگایا۔ اوہ اکھیں ملدا اُٹھجیا۔ دوہاں نواپے ولوں لیاندا بورا تے رات دے بچے ہوئے مَن اُتے مکھن دھر کے کھادا۔۔۔

”دو کو مَن پونے دے پلے وچ نال وی بنھ دیاں۔۔۔؟“ نواپے، گہنے خاں توں پچھیا۔

”لوڑ نہیں، جیویں راہ وچ گھوڑی چر لیا، اسیں وی کوئی سبب کر لوں گے۔“ گہنے خاں گل کردا گھوڑی تے گھتے آتھرنوں کھج کے پرکھیا کڑیا لے نوں تنک کے ویکھیا تے رکاب نال زور لا کے آکھیا۔

”نہیں چودھریا، پدھ لمیر ژا اے۔ بھین نواپے ٹھیک ای آکھدی اے۔ سانوں کجھ پلے بنھ لینا چاہیدا اے۔ مینوں پتا اے جیویں میں بھکھا ترہیا تہاڑے تیک اپڑیاں۔ اک ہور تاکید کراں تینوں بھیناں، ایہہ میرے ڈھول دا خاص خیال رکھیں۔ ایہہ میں ای جانداں جو میں کس طرحاں جھنگ توں وسیاں مُکا کے کاریگرتوں لیاندا اے۔“

نالے ڈھول وجے گا تاں ای تاں اسیں خلقت اکٹھی کر کے چک بھوئیں وچ لاه سکاں گے۔“ میرو ترلا لیا۔

”بنھ دیوس، لہنوں۔“ گہنے خاں ہسدے ہسدے نواپے نوں آکھیا۔

گہنے خاں تے میرو مراٹی گھوڑی اُتے چڑھ کے پیڑ پٹن ای لگے ہائن جو لتاں سھرائی وی اپنے آپ نال گلاں کردی ہوئی جھکی وچوں باہر نکلی۔ گہنے خاں نوں پک آہی جو اوہ گہنے خاں دے اوکھے پینڈے پاروں نہیں سگوں مریاں دے بارے گلاں پئی کردی آہی۔

”ایس توں تاں چنگا اے جو اسیں دریا دی من اُتے بہہ جاییں۔ آپے ای سیال آکے لہنوں موڑ لے جاؤں۔“ لتاں سھرائی دی گل گہنے خاں دے کنیں پئی۔ اوس ڈکھی دل نال گھوڑی دیاں واگاں چھکیاں۔ گھوڑی کچیاں پکیاں راہاں اُتے ٹرن لگ پئی۔

مریاں وناں تے کڑیاں دے اوہلیوں اوہنوں تکیا تے ورلاپ کیتوس: ”نہ میرے کنیں بُندے، نہ سر مینڈھیاں، مینوں سولاں دے مونہہ گھت کے گھوڑی ٹور لئی آ تے بھرے پانیاں دل ٹر پیا ایں جتھوں عشق دے لنگھدے نی نگھال۔ ڈھاہاں لکیاں نی میرے وچ وجود دے جیویں ڈھاہ لگی دریا نوں۔“

مریاں بارے اپنے قبیلے وچ مشہور آہی جو اوہ بیت جوڑ دی آہی۔ اوہدے سیال قبیلے واسطے ایہی گل بہوں بے بھری والی آہی۔ اوہ جھبہدے ای اوہنوں کسے اگلے گھر ٹورن دی گل کر رہے ہائن۔ پر ایس ای ویلے گہنے خاں اپنے بھراواں نال اوہناں دی وتی

وچ گیا تے اوہ سنے اپنے بیتاں تے معشوقانا طبیعت دے اوہدے نال آ گئی۔ لوکاں وچ اوہ اُدھال مشہور ہو گئی تے لتاں سکھرائی وی اوہنوں ایہی ناں دتا۔ بیت بناون والی ایہی معشوقانہ طبیعت ای آہی جو اوہنوں جنون وچ بندھی رکھدی تے اوہدی حالت وچ بدلاؤ نہ آوندا۔

وناں تے کڑیاں دے اوہلیوں گہنے خاں دی گھوڑی دُکلی چلدی ہوئی لنگھی۔ اوہدے پچھے میر و مراٹی نوں مریاں چنگی طرحاں پہچان سکدی آہی۔ اوہ ایس ای اڈیک وچ ہئی فجر اں ہوندے ساراں، جدوں آسمان دے تارے بُجھ جاون گے تے پنکھ پکھیر و دانے دُکے دی بھال وچ جنگل وچوں نکل کے میدانی علاقیاں وچ اڈ جاون گے، گہنے خاں ایہنوں لنگھے گا۔ اوہ ناہی جاندی جو اوہدے نال میر و مراٹی وی ہووے گا پر اوہنوں یقین آہی جو گہنے خاں تاں ضرور بر ضرور جاوے گا۔ اوس جلاونا ای ہئی۔ ماں دے آکھن تے اپنے بھراواں ولے۔ پر ایہہ اوہدی گھوڑی کیویں اُچیاں نیویاں تھاہراں تے لہرائی جا رہی اے۔ ایہہ گھوڑی تاں انج کدے نہیں ٹری آہی۔ انج جیویں واء رُکھاں وچوں لنگھدی ہوئی۔ اوہنوں لگا جیویں مئے کہ مئے گھوڑی اپنے اسواراں سنے بھوکیں اُتے ڈگے گی تے اپنے تے اپنے اسواراں دیاں دھوناں تے ٹنگاں تڑوا کے بہہ رہے گی۔ !!..

3

وناں تے کڑیاں دے اوہلے

مریاں وناں تے کڑیاں دے ڈونگھے رکھاں اوہلے لگ جاندی اے۔ اُچی اُچی
ہسدی ہوئی۔ . . اوہدے ہسن دی اواز کڑیاں، وناں، مکروٹیاں، گھاء، سرکنڈیاں تے سُکی
بھونکیں اُتے اُگیں کنڈیا لیاں جھاڑیاں وچ گواچ جاندی اے۔ . . . . مُز کے اوہ اپنے آپ
نال گلاں کرن لگ پوندی اے۔ . . . . ”بار دا دیس سُجھا، جتھے شینہ چانگھر دے اُٹھ
ارڈانگدے نیں ہر ویلے۔ میں کہیا سوہنا دیس چھڈ بے دین ہوئی۔ ماں جدوں وی سُفنے
وچ آوندی اے تاں ہمیش مینوں کجھ کھان لئی دیندی اے۔ نہوا دھوا کے نویاں پوشاکاں
پونیدی اے۔ میں آہندی واں ”مینوں بھکھ نہیں“ تاں اتناں دلیلاں دیندی ہوئی آکھدی
اے: ”توں کھا میرے دھیے۔ . تیرا پیو واہ گاہ کے ون سونیاں جنساں گھریں لیا وندا اے۔
مُز وی گھٹ جاندا اے پر جیکر پاک رُوحاں دا ہتھ لگ جاوے تاں ایہدے وچ برکت پے
جاندی اے۔ نہیں تے راہ وچ انج ٹاکیا جاندا اے جو کھاون والے نوں قونج پے جاندی
اے۔ اُتوں ہر ویلے تاں تیرے پیو دے ڈیرے تے واہراں تے پرھیں لتھیاں رہندیاں
نیں۔ کدی مالیا اُگھیرن تے کدی لاماں وچ لے جاوَن لئی سپاہی۔ کدی ساویاں تے

کدی نیلیاں گھوڑیاں دی طلب۔ ... پر کرے وی تاں کیہ۔ سیانے آہندے نیں، ہاتھیاں
 نال یریاں ہون تاں دروازے نیویں نہیں رکھیندے ان۔ اُتوں ولایتی سرکار دیں
 کاراں وکھریاں نیں زریاں۔ آہندے نیں ہُن تے ہر پاسے، ہر ویلے کھوہ کھنڈے پئے
 نیں۔ واہی، بنائی، گاہی تے نیجی جاندی اے۔ نہراں پیاں نکلیاں نیں، بارکاں پیاں
 پمدیاں نیں۔ ہر تھاکیں چھاوٹیاں دیاں چھاوٹیاں فوج دیاں لہندیاں نیں۔ دنیا دے طور
 طریقے ای بدلے جاندے نیں۔ خلقت اپنی ہے تاں نہیں، مڑ جیہڑا ایناں واہیا گاہیا
 جاند اے، کتھے غرق ہو جاند اے؟ آہدن، ایہہ جیہڑے ولایتی آئے نیں، اپنے مُلکھ نوں
 نور دیندے نیں۔ دُور سمندراں ولے دیس ہے ایہناں دا۔ مڑ لا ماں لگیاں رہندیاں نیں
 ہر ویلے ساڈے آل دوالے۔ کھوہ دھروہ ای لگی اے۔۔۔۔۔ کناں ای ایہناں معرکیاں وچ
 اضافیاں جاند اے۔“

مریاں ہر ویلے یاد رہ جاون تے بھل جاون والے سے وچکار جاگدی تے سُستی
 حقیقت وانگ سُفنے ویکھدی رہندی۔ سُفنے جو اوہدی کچھلی حیاتی نال جُوبے ہاُن۔ اوہدے
 پیو نوں اٹھ کھوہاں نال پیچ ہون والے مربعے ڈھبے ہاُن۔ جو چختیاں توں گڈیندے
 آوندے ہاُن۔ جیہناں نوں ہر ویلے کڈھے سنگھاں والے بلد تے ناہرے تے کھسی اوٹھ
 کھچدے۔ پانی ذخیریاں نوں جاندیاں نالیاں وچوں گھٹ ای سکا۔ کدی پٹھلے مربعے
 دی تے کدی کوئی اُتلے مربعے دی کوئی نہ کوئی ٹوٹی پچدی ای رہندی۔ اوہدا پیو تے بھرا
 کامیاں نال کمیں لگے رہندے۔ اوہ گھاہ بوٹ تے ٹوئے بے پدھرے کر کے ہف گئے۔
 ورھیاں مگروں جدوں بھوئیں پدھری ہوئی۔ اوہدے وچوں ڈھیر جنساں مالے تے لگان
 وچ ٹر جاندیاں۔ پر مڑ وی سرکار دربار دے نال نال رعیت دی رچی پچی رہندی۔ رعیت
 جیہدے وچ ہُن اوہدا پیو وی رل گیا آہا۔ ہُن جیہدے حصے وچ رعیت وانگ ای ہر شے
 آوندی۔ پہلے اوہ اپنے علاقے دا سردار ہوندا آہا۔۔۔۔۔ جیون وی اک خشبو وانگ اے جو

کڑیاں تے پھلا ہی تے کھڑے پھلاں وچوں آوندی اے۔ جھبے ای ایہہ خوشبو اک
 ڈوڈی دی صورت وچ بدل جاندی اے تے لیہدے اندر بی پے جاند اے۔ جو پکدا اے
 تے پک کے اک نویں حیاتی دے کھڑن دا کارن بند اے۔ میری حیاتی دی کروئیل
 اُتے ایہہ پھل کدوں کھڑے گا تے کدوں لیہدے وچوں بی بھٹے گا۔ مریاں ایہہ
 سوچدیں جھگی ول نوں مہاڑ کیتی۔ اوہنوں لگا جیویں اوہدیاں آندراں لوہیاں جا رہیاں
 ہوں۔ اوہنوں بھکھ لگی آہی۔

گہنے خاں دیاں اپنیاں سوچاں ہاں۔ اوہدا اک اکلا دم ہوندا تاں اوہ ایس ای
 اُجاڑ نوں وسوں وچ بدل لیندا تے ایس جنڈ، بھگاٹ، لیلھی تے دوجیاں پتھر بوٹیاں نال
 اپنے جنوراں نوں رجا رجا کے اوہناں دی نسل ودھا لیندا۔ بھوکس نوں اکساہریاں کرن
 وچ لگا رہندا۔ وناں، کریراں، جنڈاں تے لکراں نوں وڈھ کے بالے تے چھتیر بنا کے
 جھگا چھت لیندا۔ پر اوہدے نال کنے ای ہو رہی رلے ہاں۔ اوہدی ماں آہی، دوزنیاں
 ہاں تے اک طرحاں ہن میر و مرانی وی اوہناں دے گھر دا جی ای گنیا جاون لگ پیا آہا۔
 اوہ میر و نوں مگر لدی ٹیر نوں پیر ٹپا ماردا پکی بھوکس نوں جھاگدا جا رہیا آہا۔۔۔۔
 دور دراڈیوں کسے جنور دے ہاکن تے پکھیر وواں دے بولن دیاں اوازاں
 آندیاں پر اوہ چپ ہاں۔ ایس چپ وچ کئی راز ہاں، کئی خوف ہاں۔

گہنے خاں من وچ ایہہ متا پکائی ٹریا جاند آہی جو اوہ کیہدا وار ہووے گا جو اوہ
 ایس اُچی نیویں، ان پدھری تے ٹویاں ٹہیاں والی بھوکس نوں جھاگدا ہو یا اپنے بھراواں
 کول جاوے گا۔ اوہدا بھراواں نوں ملن جان دا ایہہ فیصلہ اپنا نہیں آہی۔ اوہ تاں جتھے جا
 وسیا آہی، اتھے اپنی پوری حیاتی دے یدھ وچ چھیا۔ پر لگدا انج آہا جو دھرتی دی کسے اُن
 ویکھی تھاہر تے اوہدے ہمیش ہمیش لئی رہن دی جوت کسے رُمال وچ بدھے تویت وانگ

لھیٹی پئی آہی۔ دھرتی جو بنجر، پتھر پٹی تے واہن وچ وی اوکھی ہوندی۔ اوہ او تھے ای وسیرا کر لیندا۔ پر اتماں سھرائی دے آکھن وانگ، کائی دھرتی اوہناں دے پیراں نوں پھڑدی ای نہیں پئی آہی۔ جویں اتماں سھرائی دے سیکیاں نوں دھرتی راس آئی، انج کسے دی تقدیر وچ گھٹ ای آہا۔ اکساہری، وائی، گاہی جاون والی۔۔۔ تے اسیں جنگل و اسی خلقت جیہڑی جنگلاں وچوں نکل کے آباد ہون توں ڈردی تے جیہدے وچ زہن والی بھوئیں نوں آباد کرن دی آسنگ وی گھٹ تے باہاں وی اینیاں ناہیں جو بھوئیں وچ کہی دگا سکن۔ لے دے کے اوہی بھوئیں رہ جاندی آہی جتھے اوہدا پیو و ساہرے خاں جا کے مر گیا آہا۔ قونج دی پیڑ نال باکردا، کرلاند اہویا۔ اوہدا بھرا و لا را دسدا ”گھروں تاں حکیم ال جان دی نیت نال نکلیا آہی پر اوہدے تیک اپڑن توں پہلاں ای اوس بھوئیں تے جا کے انج ڈگا جیویں آرا پھرن مگروں وڈے رُکھ دا تتا ڈگدا اے۔“ اوہنوں ڈگدے ہوئے نوں ویکھدی ہوئی اک جنگلاں زنائی دسیا، اوہ جدوں تیک پانی لے کے اوہدے ول مُڑی، اوہ ساہ دے چکیا آہا۔ پیو دی موت بارے دسدیاں ہویاں ہمیش و لا را دے نیر و سہن لگ پوندے۔ تے مرن والے دے اکھان موجب ایہی اوہ بھوئیں آہی جتھے اوہدیاں آون والیاں نسلاں نوں آباد ہوونا آہا۔ اوہدے چاروں پُتر تے چاروں پُتراں دیاں نسلاں اتھے آباد ہوندىاں تے اوہدی ماں دا ایہہ و ہم وی مُک جاندا جو اوہناں دے پیراں تھلے انج تیک کوئی اجیہی بھوئیں نہیں آئی ہائی جو اوہناں دے پیراں نوں پھڑلیندی۔۔۔ گہنے خاں کجھ ہور گلاں نال ایہہ گل وی جاندا آہا جو اخیر وچ انج ای ہووے گا۔ اوہدا پیو علاقے دا منیا پر منیا پارکھ آہا۔ بھوئیں دا پارکھ۔ خلقت اپنی زبان وچ اوہنوں ”سونگھا“ سدّ دی۔ لکڑی دی ڈساگھئی تے اک ساوی گھوڑی۔ چٹی لمی چادر دی بُکل ماری تھائیں تھائیں گھمد ا۔ کھوہ کھٹاون والے اوہدے پچھے پچھے ہوندے۔۔۔

اوہی زویں جتھے اوہدا پیو جا کے انج ڈگا آہا جیویں آرے نال وڈھے ہوئے

رُکھ دا تتا۔ اوہنوں اوہ زویں پُکار دی۔ رات دے پچھلے پہراں وچ ہو کر دی تے فجر اں ویلے مہکار دی ہوئی اوہ دے ول ودھ دی۔ محبوب زانی وا نگ اوہ دے کناں وچ کنسویاں کر دی۔ سگوں مریاں وا نگ... اوہنوں یقین آہا جو اوہ او تھے ای جا کے مرے گا۔ اپنے باقی ترے بھراواں تے اوہناں دیاں اولاداں سنے او تھے اباد ہوون مگروں۔

”پر جیکر اوہ بھوئیں کسے دی ملکیت ہوئی تاں؟“

”اوہ بھوئیں کسے دی ملکیت ہوئی تاں اوہ اوہ دی رعیت بن کے رہ لین گے“

اوہ اپنے سوالاں دا آپ ای جواب وی دیندا۔

”رہناں ای پوے گا۔ او تھے اوہناں دا پو مر یا اے تے ایہہ آون والے

زمانے دی وڈی نشانی اے جو او تھے اباد ہوون والے گستان وچ اوہناں دیاں قبر اں وی ہوون۔“

”چودھری، اگوں بٹا آون والا اے، میر و مراٹی نے جیویں اوہنوں کسے خوف

توں ورجدیاں آکھیا ہووے۔

”آہوتاں مُوکیہ اے؟“

اک جھاڑی اوہلیوں سیہو نکلیا تاں گھوڑی تر بھک گئی۔ گہنے خاں اوہدیاں

واگاں ڈھلیاں چھڈ دتیاں تے بے دھیانی نال میر و مراٹی دی گل دا ولدا دتا۔ پر میر و مراٹی

دا ڈر اوہ دے چہرے اُتے اُبھر آیا۔ اوس آکھیا، ”اگوں ذخیرہ وی ہے جیہدے اُچے نیویں

میدان وچ روحاں، گھوڑیاں تے گڑیاں دے روپ وچ پھر دیاں وئیاں نیں۔ او تھوں

لنگھن والے مسافراں نوں بھٹکا کے ویران تھاواں تے لے جاندیاں نیں تے اوہناں دا

کلیجا اپنے ہتھ نال کڈھ کے کھا چبا جاندیاں نیں تے اوہناں دا لہو سُرک جاندیاں نیں۔“

”گلاں بنیاں ہوئیاں نیں ساریاں۔ ایویں کلا جیہا نہ ہووے تے“ گہنے خاں

دے حوصلہ دین اُتے اوہ دے ساہ وچ ساہ آیا۔

”اوویں زویں ویکھن نوں تاں انج ای نروئی اے بی دوروں سینتاں ماردی اے۔ پر لہنوں اباد کرن تے اتھے رہن لئی کسے اندر دل گردہ نہیں چودھری۔“ میرو مراٹی، گہنے خاں نال انج بنا ٹھنا کے گل کیتی جیویں اوہنوں اتھے آباد ہون لئی پریدا تے ہلا شیر دی دیندا ہووے۔

بھاویں ایہہ کائی عام گزر گاہ نہیں آہی، پر گہنے خاں اک دو داری ایٹھوں لنگھیا ضرور آہا تے اوس وی اتھے گھوڑیاں چردیاں تے گویاں نوں پانی دے ترے ترے چار چار بھاٹے سر اُتے دھریاں اُچی اُچی گلاں کردیاں تے ہس دیاں نوان ول گھاٹی نوں لہندیاں ضرور ویکھیا آہی۔ پر اوہنوں جرأت نہیں ہوئی آہی جو اوہ گھوڑیاں وچوں کسے گھوڑی اُتے بہہ جاوے یاں گویاں وچوں کسے نال ہس کے گل ای کر لوے۔ بھاویں گہنے خاں دے وڈکیاں دا بھوکس لہہ کے کھوہ کھٹاون دے نال نال اتھریاں گھوڑیاں نوں سدھارن، سکھاون داکم وی رہیا آہا۔

اوہ اپنیاں گلاں دے دھیانے ای لگے جاندے ہائن جو اوہناں دے ساہمنیوں اک چاکھر دا ہویا بگھیاڑ لنگھیا۔ خونی اکھاں نال اوہناں دلوں تکدا ہویا۔ اک واری تے اوس اوہناں ساہمنے کھلو کے اوہناں نوں گھوریا جیویں ایس گل دا نتارا کردا ہووے جو اوہناں اُتے حملہ کرن دا نتیجہ کیہ نکل سکدا اے؟ مُز خورے کیہ سوچدا مونہہ پر تاندا اونی ای تیزی نال اگے نکل گیا، جنی تیزی نال ساہمنے آیا آہا۔ اوہدا جُشہ راکھویں گئے توں وی ادھا آہی پر بھرتی تے حملہ کرن دی طاقت تے جرأت گئے توں دونی۔ میرو مراٹی تاں انج جیویں ٹیر تے گہنے خاں دے وجود نال سیپ ای ہو گیا ہووے۔

گھوڑی ترٹھی تے اک دو پچھاڑیاں انج ماریوں جو اسیل گھوڑی توں وی ودھ لگی۔

”وکیکھیں چودھری، ٹیر نوں تے مینوں بچاویں۔“

”تے میں۔ میں پچیا تے تہانوں پچلاں گا ناں۔ اُلو دا کن نہ ہووے
 ناں۔ ! ابا بہشتی آہندا آہا جواک ٹیر تہانوں پچا کے لے جاسکدی اے۔ تہانوں ڈونگھے
 جنگل توں کڈھ کے لے جاسکدی اے۔ پر ایہہ گھوڑی دے فرض وچ شامل نہیں ہوندا جو
 تسیں بھوئیں اُتے ڈھے پووتے اوہ تہانوں چا کے کنڈ اُتے دھر لوے۔ گھوڑی دا کم تاں
 اُکا اینا ای کو اے میرو جواوہ تہانوں او تھے تیکر اپڑا دیوے جتھے تیک تسیں اپڑنا اے تے
 او تھے اپڑ کے، نسل ہو کے گھوڑی نوں تھاپڑنا، اوہناں کھرکنا کرنا، اوہنوں پٹھا دتھا گھٹتا
 تہاڈا کم اے۔“

”آخو، پر جیکر تسیں خیریں سلامتی اپڑ جاو تاں؟“

اوہ ایہہ گلاں کردے کجی پکی راہ توں نوان نوں لہہ رسے ہائے تے مرنج
 جیویں میرو چکیا ہووے۔ ”چودھری، واگاں کھجیں، چودھری“ چودھری دا تاں تراہ ای نکل
 گیا۔ پر اوہ گھوڑی دی کنڈ اُتے انج کھلو گیا جیویں کوئی بازی گر ہووے، تے نال ای ہتھ
 ودھا کے ہرے کچوک سوڑے نالوں گچھا سوڑیاں دا دھروہ لیوس، جیہدے وچ لیس دار
 کچے پکے سوڑے ہائے۔ گہنے خاں نوں اوہدی ایہہ بے ٹگی حرکت چنگی تاں نہیں لگی پر اوہ
 چپ کر گیا۔ میرو دے وجود دی ایہہ لچک تے تیزی اوہنوں بھاوندی آہی۔ اوس تھوڑے
 سے پہلاں ای پورن ماشی دی اک رات جدوں اوہنوں ڈھول و جاون دا آکھیا تاں اوس
 اجیہے سوہنے چچ نال ڈھول و جایا، اپنے وجود نوں ڈھول دی اواز دے نال نال لچکاوندیاں،
 انج دا گاؤں گیا جو سے نوں جیویں اپنی گھاکیں وچ نہہ دیتوس۔ لتاں سھرائی، نولہیے،
 مریں، گہنے خاں سنے جنور، پکھیرو، جنگل تے چن وی جیویں اوہنوں ڈھول دی گھمر وچ
 گھمردے ہوئے نظریں آئے۔ اودوں دا ای گہنے خاں میرو مراٹی نوں منن لگ پیا آہا جو
 اوہ وڈا ڈھولی ضرور ہے۔ گلاں توں بھاویں نہیں لگدا۔

جنگل وچ اک شوکر گونجی۔ ایہہ تیز ہوا دی شوکر آہی، جیہڑی ہولی ہولی ودھدی
 ای جا رہی آہی۔ مُو ڈگے ڈھٹھے پتر تے رُکھاں دیاں کروہلاں جھڑن لگ پیاں۔ اوہ
 ٹردے رہے۔ وادی شوکر ہوو ودھی۔ ہُن نال دھوڑ وی آہی۔ مُو کے دھڑام نال اک
 وڈے رُکھ دا ٹاہن اوہناں دے سامنے آ ڈھٹھا۔ جیکر اوہ تھوڑا جیہا وی اگے ہوندے تاں
 ایہہ ٹاہن اوہناں دے سر اُتے ای ڈھاندا۔۔۔

”چودھری، کوئی کروپی سر ساڈے آؤ، ہئی، جیکر بچ سکدا ایں تے بچ تے
 سانوں وی بچا۔ مینوں وی تے گھوڑی نوں وی۔“ میرو مراٹی تھوڑی نال بولیا۔
 اپنے چہ وچ چودھری گہنے خاں گھوڑی دیاں واگاں گھلیاں چھڈ کے اوہنوں کنڈ
 اُتے تھاپڑی دتی تے پچکار دیاں ہویاں روک لیا۔ پر اوہناں دوہاں دے گھوڑی توں
 لاہندیاں کردیاں ات گھپ انھیری اوہناں دے سراں نوں چڑھ آئی۔ گھوڑی گھاری،
 ہنکی، ترشھی، شوکدی تے کڑیالا ہتھوں چھڈا نال ای رُکھاں دی اک جھنگی نوں جاوڑی۔
 مگرے مگرے گہنے خاں تے میرو مراٹی۔

”کروپی آن پئی او چودھری“ واء وچ میرو مراٹی دی ڈولدی ہوئی اواز آئی۔
 ”کیہ کروپی کروپی لائی کھلا ایں۔ کوئی کھلو کے ساہ سُر لین تے قیاس کرن دے
 جواگلا پیئڈ اکیویں بیڑ نا اے؟“ گہنے خاں دی کاوڑ بچی ہوئی واج سُنن مگروں ڈھیر چہ تیک
 چُپ چان جیہی رہی..... مُو کے جدوں انھیری دا زور گھٹدا تاں اوہناں وچوں ضرور کسے
 نہ کسے دی اواز آوندی۔ گہنے خاں تے میرو چپ وی ہوندے تاں گھوڑی دی خرخر دی واج
 ضرور سُنیدی۔

”میں حالے کدائیں نِک کے بھین نولیا دے پکا کے دتے ہوئے منں دے
 کھان بارے سوچ ای رہیا ہادی۔۔۔۔ پر میں آکھداں جو مُو وی چنگا ہویا، اسیں حالے
 انھیاں ڈالاں توں دُور ای آہے جو ایہہ انھیر آن لتھا اے۔“

”انھیاں ڈلاں۔۔؟“

”جو ذخیرے توں پہلاں آوندیاں نیں۔“

”اک ڈل ہے میرو، اک۔۔ تے جیکر اوہدے اُتے پھر کڑی لا کے اگے اُٹھ جوئے جاوَن تاں چنگا بھلا پانی نکلا اے۔ صاف سُتھرا اُتے مٹھا۔۔!“ گہنے خاں، میرو نوں دسیا۔

”پر۔۔ چودھری باوے آدم ویلے دیاں کڈھیاں لیہناں ڈلاں، ذخیرے وچ پھرن والیاں زنانیاں تے گھوڑیاں بارے کدیاں ای کہاوتاں مشہور ہین؟“

”اوہ کیہ؟“ گہنے خاں مونہہ اُتے منڈ اسا کسدیاں ہویاں میرو توں کُچھیا۔

”آکھدے نیں جو زمانیاں پہلے ککھی واساں دا ثیرایتھوں لکھیا۔ اوہناں اتھے ہریالی تے گھاہ بوٹ ویکھ کے وسیرا کر لیا پر پین لئی پانی بہوں گھٹ ہانے۔ اوہناں لیہناں ڈلاں توں پانی پینا تے اپنے جنوراں نوں وی پیادنا۔ سانجھ سویرے اوہناں دے بالکے لیہناں ڈلاں نیڑے جا بجدے جو حالے انھیاں ناہیں ہوئیاں۔ اوہ بالکے جان جان کے لیہناں ڈلاں وچ روڑے تے پتھر سُددے۔ پانی دی چھماک چھماک اواز سُددے تے بے عاتاں وانگ ہسدے تے کھلّوں کردے۔ اُتوں جا کے ڈل دیاں مُدیاں اُتے کھلو جاندے۔ اندر جو وسدیاں ہاَن روجاں۔ اک چاننی راتے اک کے باہر نکل آئیاں تے اوہناں ککھی واساں دا جیونا محال کر چھڈ یونیں۔ آہندے نیں جنگل وچوں باہر نکلے تے ہُن تاں پتا لگدا اے جو نویں شہر جیہڑے پئے وسدے نیں، اوہتھے پتھر تے روڑیاں ڈھوندے نیں۔ اوہناں شہراں بارے وی عجیب کہاوتاں نیں۔۔۔ تے اسیں جیہناں زنانیاں نوں جو گناں، مرگ نیڈیاں سمجھدے آں، اصل وچ تاں ایہہ ٹونے ہاریاں نیں تے مُشک لھوئییاں انج دیاں جو کولوں لنگھ جاوَن تاں سو سو گرماں تیک خوشبو آوندی رہوے۔ میں تاں آہنداں جو ساڈے تے ایہہ انھیری اوہناں ای جھلوائی اے۔“ میرو مراٹی چُپ کر گیا تے

لیندا جیہا ہویا اک وڈے رُکھ دے تنے نوں مونہہ چا دتیوں۔ اپنی چرتیک واء دے ورو لے بندے آوندے تے اوہناں دے دوالیوں چانگھردے ہوئے لنگھ جاندے۔ انج جیویں جنگل وچ کوئی یدھ ہو رہیا ہووے۔ جنوراں دیاں ہا کراں تے پکھیر وواں دیاں چیرکاں تے گر لاناں۔ گہنے خاں پہلے گھوڑی دے گل وچ رسا گھٹیا تے مز کجھ سوچ کے کڈھ لیوں۔ جو کدھرے جس ٹاہن نال گھوڑی نوں بنھیا، کدھرے اوہی ٹنٹ گھوڑی اُتے آن پوے۔ نال ای بدلاں دی گڑگڑاہٹ انج گونجری جیویں پن چکیاں گھم رہیاں ہوون۔ نکلے ہوندیاں گہنے خاں اک واری اپنے پیو نال اک وڈی نہرتوں لنگھیا آہا، جتھے اگے جا کے اک دوئیں ڈھارے ہائن تے دور دور تیکر جنگل نوں پدھرا کر کے کھیت بیج لئے گئے ہائن۔ او تھے اوس ایہہ چکیاں ویکھیاں ہائن۔ ہولی ہولی چلدیاں جوئیں رُکیاں کہ رُکیاں تے آنا کپڑے دی بچھکی وچوں انج کردا جیویں چکی دے پُڈکنک دی اگلی کر رہے ہوون۔ اوہ دے لئی ایہہ بڑی حیرانی والی گل آہی جو جیہی چکی نوں گیر گیر اوہی ماں پھہ جاندی، اوہ پیسے اتھے اپنے آپ ای رگودے جا رہے ہائن۔ اوہنوں ایہہ پُڈرگودے انج لگے جیویں ہئے آپس وچ گلاں کردے کردے کھلو جاون گے۔ گہنے خاں اک پل لھلھے لئی سوچیا جیکر ایہہ انھیر اوہناں چکیاں کولوں وی لنگھے تاں اوہ انج ای تیزی نال رگون جیویں ایہہ انھیری پئی چلدی اے۔ اوہنوں قیامت دی ایس گھڑی وچ، جیہدے وچ رُکھاں دے ڈاہن نال اوہ کسے ویلے وی ڈھیری ہو سکدے ہائن۔۔۔ مریں، نواسیے، لتاں سمھرائی تے جنوراں دا خیال آیا۔۔۔ خاص طور اُتے مریاں دا۔۔۔ او تھوں وی انھیری انج ای لنگھ رہی ہووے گی یاں او تھے اپڑن والی ہووے گی“ اوہ اپنے اُتے جی ہوئی دھوڑ نوں سردی چادر نال ہٹاندیاں ہویاں سوچ رہیا آہا۔۔۔ اوہناں نوں انج ای لگ رہیا آہی جو تیز انھیری اوہناں نوں اپنے نال ای دھروندی لے جاوے گی۔ واء وچ اڈدیاں ٹاکیاں، لیڈیاں تے رُکھاں دے پتراں دا تھنگی وچ ڈھک لگ گیا آہا تے کئے ای پکھیر و رُکھاں

وچ آ کے انج وجدے جیویں اوہناں اُتے کسے ہلا بول دتا ہووے۔ گہنے خاں تے میرو
مراٹی جس جھنگی وچ ہاُن اوہدے وچ آن کے ڈٹھن والے پکھیرو رکھاں دے مُڈھاں
تے بھوکیں وچوں پنگر دیاں نویاں کروہلاں وچ اپنے آپ نوں انج لکا رہے ہاُن۔ جیویں
اپنے اُتے آئی آفت نوں ٹالن دا جتن کر رہے ہوں۔ اوہناں وچوں کئے ای پھنڈ ہوئے
تے کئے ای ڈگدیاں نال پورے ہو گئے۔ انھیری دا زور حالے پوری طرحاں گھٹیا دی نہیں
آہا تے رکھاں وچ شوکر اوویں ای گونج دی ہائی۔ جو رکھاں دے اُتے تے اوہناں دے
اولھے بھجدے بدلاں دے گھوڑے تے گھڑ اسوار ہر پاسے کھل گئے۔ شروع وچ وڈیاں
وڈیاں کنیاں دا مینہ دسیا۔ لگا تار، انج پھاٹا ماردا ہویا جو اوہنوں جھنگی وچ لگیاں گھٹکیاں
تے میرو مراٹی وچ کوئی فرق نہ دسیا۔ اوہنوں اپنی گھوڑی اُتے بہوں ترس آیا۔ اپنیاں
اکھاں اگے دی ہر شے انج لگدی جیویں بُنے بُنے دلہلاں وچوں نکلی ہووے تے کسے نے
اوہناں نوں دھوکے سکے پا دتا ہووے۔

ورکھا دس کے تھم گئی۔ گہنے خاں آتھر جیہڑا اوس مینہ پین وچوں گھوڑی توں لاہ
کے اپنے تھلے رکھ لیا آہا، کڈھیا۔ اُتوں کپڑے لاہے کر کے گھوڑی دے بُسے اُتے زور زور
دی مار کے اوہنوں سکاون لگ پیا۔

”چودھری! میں منداں جو تہاڈے اپنے بھراواں ول اپڑتا بہوں لازم اے پر
مینہ سن نال راہ وچ نری تلھکن بازی ہو گئی اے۔ ہُن یاں تے گھوڑی دیاں واگاں پھڑ
ہولی ہولی ٹر پویے۔ جتھے راہ دسی، گھوڑی اُتے بہہ جاواں گے، نہیں تے چل سو چل۔
میں آہنداں روٹی ٹک وی ہُن جا عیسے خاں دے ڈیرے اُتے کراں گے۔ تھوڑا جیہا نسل
نول ہون مگروں۔“ میرو مراٹی اکسا ہے گل پوری کیتی۔

”تیری مثال تے اوہ اے میرو جو بارہاں کوہ دریا تے ستھن موڈھیاں
تے۔“ گہنے خاں وری کڈھ دیاں آکھیا۔

”مینوں لگدا اے نولپے دے دتے ہوئے من وی بھج کے بُھگے آئے وانگ
 بن گئے ہوسن۔“ میرو ایہہ گل کر دیاں پونے وچوں روٹیاں کڈھن لگا۔ پر حیرانی والی گل
 ایہہ آہی جو من حالے اجیہی حالت وچ سن جو اوہناں نوں کھایا جاسکدا آہا۔ .. اوہ تُردے
 تُردے بُرکی بُرکی بھن کھان لگے۔ مُزانج جیویں میرو مراٹی دا گلا بند ہو گیا ہووے تے بُرکی
 اوہدے ہتھوں ڈگن لگ پئی ہووے۔ اوہدے پیراں وچ آسنگ ای نہ رہی۔

”چودھری، میں سوچناں جو میرے ڈھول دا کیہ بنیا ہوسی۔ کجھ دس سکدا ایں؟“
 ایہہ گل سُندیاں گہنے خاں دا، سدے سدے دا لک دوہرا ہو گیا تے میرو مراٹی
 انج جیویں وڈھوتے اندر رت ای نہیں۔

4

باروں پارسست رنگی پینگھ

”میں ماڑی پتن نیڑے عیسے خاں دی وسوں تے اپڑنا آہاتے اپنی ماں داسنیہا تے سدھر اوہنوں اپڑاونی آہی۔ میری ماں نوں یقین آہا جو اوہ صرف مینوں گھٹ کے ملے گا ای نہیں سگوں اپنی ماں تے بھرا دا آدر کردا ہویا اوہناں دے مشورے پارے ضرور سوچے گا۔“

گھوڑی دے اُتے اڈی تے اڈی مار دے گہنے خاں دا پیر ہُن اپنے آپ ای وج رہیا ہئی۔ اوہدے نال میر و مرانی آہا جیہنوں بار دی وسوں موجب گاؤن تے ڈھولے تاں بے انت چھیتے ہُن۔ اوہ دوہیں سُرراں تے سداں مار سکدے ہُن پر اوہ چپ رہے۔ چُپ ایس وجوں جو موسم چنگا ناہی۔ راہ تلکئی آہی۔

کدھرے کدھرے ٹوئے ہُے تے کھتان وی آ جاندے۔

کنڈیا لیں جھاڑیاں توں اپنا آپ لاہے بچاونا پوندا پر اوہ چلدے رہے۔ رکے رکے۔ اوہ پندھ جیہڑا ہُن تیک نیڑ جاند، انھیری تے مینہ وجھوں جو کھم بن گیا آہا، ہُن تے گہنے خاں دا گلاں کرن نوں وی جی ناہی کر رہیا۔ ایہ نوں انھیری نال انھیرا جیہا چھا گیا ہئی جو ہر پاسے مینہ ہوون پاروں ہولی ہولی کھلن لگ پیا آہاتے انج جیویں

رات مگروں سو جھلا ہودن لگدا اے، ایس سُنج مسان وچ دور دور تیکر پکھیر وداں دے بولن
نال چپ دے مٹھلاں نوں وی جیویں تریل تیکے جیسے پین لگ پئے۔

اوہ اوس رستے توں جیہڑا سدھا ذخیرے نوں جاندا اے حالے کجھ دُر یڈے
ہائَن۔ ایہہ وہم وی اپنی تھاہرے آہا جو کوئی ماڑو درندہ یاں کوئی چور لٹیرا اوہناں نوں کپ
مارن لئی سر اُتے آن چڑھے۔ ایسے وچ اک ہاہا کار مچ گئی۔ ہاہو، ہاہو دیاں واجاں۔
جیویں بندے تے زانیاں رل مل چیک چھاڑا پارہے ہودن۔ نال ای نال چھمکاں تے
ڈنڈیاں سوٹیاں دیاں اوازاں وی آ رہیاں ہائَن جیویں کوئی جھاڑیاں تے رُکھاں دیاں
ٹانہیاں نوں جھنب رہیا ہووے۔ گہنے خاں پل چھن لئی کھلو گیا۔ اوس گھوڑی دیاں
واگاں چھکیاں، گھوڑی رُکی، اوہدے کن آون والے خوف و جھوں تیر ہو گئے۔ میر و مراٹی
دے پورے وجود اُتے اک سہم جیہا چھایا آہا۔ انج جویں کوئی قافلہ لٹ مار کردا ہو یا اگے
ودھ رہیا ہووے۔ اوہناں نوں اگے کچھے، آسے پاسے دیکھن مڑن دا موقع وی نہیں ملیا۔
ہاہا کار مچاؤن والے سارے اوہناں دے سامنے ہائَن۔ ایہہ باگھے کے ہائَن۔ وڈیاں
وڈیاں ڈانگاں موڈھیاں اُتے دھری، مارے ہوئے جنور اوہناں اُتے لٹکائی ہُن ہور
جنوراں دی بھال وچ ہائَن۔ سوانیاں، بندے، چھواہر چھتر۔ اتھرے کو تھرے، بھگے،
پاٹے پرانے لیڑے اوہناں دے جٹیاں اُتے لٹک رہے ہائَن۔ سارے ای پیروں واسے
ہائَن۔ پرہمتی۔ اوہناں دے جٹے، جیہناں اُتے وگی انھیری تے سی ورکھا دی ڈھوڑ تے
کنیاں حالے تر بکدیاں ہائَن۔ اوہ گہنے خاں تے میر و مراٹی نوں دیکھ کے تر بھکے ضرور پر
نہ تے اوہناں دی ہاہا کار رُکی تے نہ ای پیراں دی ترکھ۔ اوہناں دا آہو ساہنا انج ای
ہویا جیویں سُفنے وچ دو لکیراں ملدیاں نیں۔ گہنے خاں کوئی گل کرن لئی اپنے ہونٹھ کھولن
ای لگا آہا جو اوہ ڈونگھے رُکھاں نال بھرے سایاں نوں وڑ گئے۔ پر اوہناں دی اواز، نقش،
چلکنے پنڈے تے موڈھے اُتے دھرے مرے ہوئے جنور، بلیاں، گتے تے کچھو گئے

گہنے خاں دیاں اکھاں وچ نقش ہو گئے ہاں۔ گہنے خاں اوہناں نوں روک کے اوہناں نال گل کرن لئی اک اک وجود اُتے نظر ماری پر کسے نے وی اوہدی اواز اُتے کن نہ دھریا۔ اوہنوں ماں دی باگھے کیاں بارے کیتی گل وی جھوٹی جاپی۔

”ایہہ گلوں گفتاروں چنگے ہوون یاں نہ ہوون۔ .. کرداروں چنگے ہوندن۔ .. پر ایہہ کرداروں وی خاک چنگے ہوندن۔ بے دوسے جنوراں نوں ڈنڈ کیاں، سوٹیاں نال مار مار کے اوہناں دیاں ہڈیاں پسلیاں اک کر چھڈ دے ہن۔ ...“ گہنے خاں اپنی ہولی گل کیتی جو نیڑے اسی کھوتے میرو مرانی تے گھوڑی دے کناں تیک وی نہیں اپڑی۔ میرو لیہدا کوئی ولدا دیندا نہ دیندا، گھوڑی کنوتیاں ضروری ماردی۔

”چودھری، مینوں اُبت پئے آوندے جے۔ میرا ہانہہ گھامدا پیا اے“ میرو مرانی ایہہ آکھدا ہویا کنڈیالی جھاڑی دے مُڈھ نوں مونہہ دے بہندا تے مُڑ اٹھ کے ایدھر او دھر ٹرن لگ پوندا۔

”توں اجیہا کیہ کھا لیا اے جوتیوں اُبت پئے آوندے ہن۔ دیسی گھیو وچ پکیا من آہا، تینوں تاں نسل نرویا ہوونا ہاوی، بد دیا پترا۔ ..“

”ایہہ گل نہیں چودھری! مینوں ورھیاں پہلے دی اک گل چیتے آ گئی اے۔“

”تے گل چیتے آون نال تینوں اُبت آون لگ پئے نیں؟“

”آہو چودھری! اوہ گل وی باگھے کیاں دی اے۔“

”باگھے کے تاں ٹپ بار توں گئے نیں تے توں اوہناں دی گل نوں کدھاڑیاں

اُتے چائی ودا ایں۔“

”بارنوں ٹپ جاون والے لیہناں باگھے کیاں دی نہیں، سگوں اوہ تاں جھنگ دا

علاقہ آہی۔ میں سرداراں دی جج بھکتا کے ولدا پیا ہاموں۔ میرے ول آون والا پندھیٹرو

گھوڑی دی مُہاڑ موڑ اپنے گھریں مُڑ گیا۔ مینوں اوہدے اکھوں پروکھے ہوون دا وی پتا

نہیں لگا۔ میں ویران بار وچ کلم کلا، دور دور تیک مینوں کجھ نظریں ای نہ آوے۔ دور
 کدھرے اک جھگی دی۔ جیہدے آل دوالے اُچیاں کھرویاں جھاڑیاں دے سکے تنے
 دس رہے ہائن۔ اک لاسے کچی مٹی دیاں اٹاں نال اُسری کندھ دی مٹی تیز واء نال بھر
 رہی آہی تے اوہدے اُلھیوں نمھانمھا دھواں پیا نکلے اسماناں نوں۔ میں ہولی ہولی گھائیں
 ماردا بنے اُتے گاؤندا جا رہیا آہا جو اک دم میرا حلق سُک گیا۔ مینوں تریہہ لگی تے میری
 جان نکلن لگ پئی۔ میں گھائیں مارنا تے گاؤن گاؤنا بھل گیا تے تیز تیز ٹریا۔ مینوں لگا جو
 میری تریہہ تے میرے حلق سُکن دا تعلق ضرور بر ضرور اوس واء وچ رلی باس نال ای ہے
 جو کندھ دے اُلھیوں اُبھر دے دھوں راہیں آ رہی اے۔ پانی دی طلب وچ انج لگے
 جیویں میرا ساہ مگدا جاندا..... میں سوچیا کندھ اُلھیوں دھوں دُھج رہیا اے تاں ضرور
 او تھے کوئی منکھ ہوسی تے جیکر او تھے کوئی انسان موجود اے تاں ضرور اوہدے کول پانی وی
 ہووے گا۔ بس ایہو سوچ کے میں اودھرنوں ٹریا۔ ٹردے ٹردے نیڑے اپڑیا تاں سگولیاں
 اوہ جیہاں اوازاں، جیہو جیہاں اج اسیں باگھے کیاں دے آؤن اُتے سُدیاں نیں۔ شور کجھ
 گھٹ آہا۔ پہلوں تاں میں برکیا پر تریہہ تے ساہ ہتھوں مکدی حیاتی صدقے اگے
 ودھیا۔ جیویں ای کندھ دے اُلھے اپڑیا تاں کیہ ویکھداں، پورا دا پورا انساناں دا ایڑا جیہے
 ای جُٹیاں تے اوازاں آلا، اوہ کُتیاں، بلیاں تے کچھوکیاں نوں اگ اُتے سُٹی جاؤن،
 بھُنی جاؤن تے اُتوں اُتوں ای کھاندے جاؤن۔ اوہ کھاؤن وچ انج رُجھے ہائن جو کجھ
 چرتیک تے اوہناں نوں میرے آؤن دا پتا ای نہیں لگاتے جدوں اک زنانی مینوں ویکھ لی
 تاں اوس دوجیاں نوں دسیا تے اوہ سارے مل کے کھاؤن لئی مینوں اپنے ول سدن تے
 میں۔۔۔ انج سمجھو بے ہوش ہوون دے نیڑے۔ اوہ دہنہہ پیا جاندا ای چودھری تے اج دا
 پیا آؤندا اے، میرے من وچ جیہڑی کچیان بھرتی اے، میں گوشت نوں ویہندا ای آں
 تے مینوں اُبت تے اُلٹیاں آؤن لگدیاں نیں۔ بھاویں ہانہہ وچ کجھ ہووے یاں میرا

ہانہ خالی ای کیوں نہ ہووے۔“ جدوں میرو مراٹی اپنی پتا سنا رہیا آہا تاں اوہ ڈوٹھے
 زکھاں، جھاڑیاں تے بروٹیاں اُلانگھ کے اک چٹیل میدان وچ آن اپڑے ہائن۔ جتھے
 بھکھڑے تے تھے دیاں ولاں انتاں دے حساب نال اُگیاں ہائن۔ کدھرے کدھرے
 جنگلی کیکس وی ہائن۔ مئے مئے ورکھا وچ نہاتے ہوئے۔۔۔ پر اوہناں دیاں چوڑے
 پتراں تے لگراں توں جا پدا سی جو ڈھیر دناں تیکر ہمس سہن تے پانی نہ ملن وجوں اوہناں
 دے ریشیاں وچ زردی کھل گئی آہی۔ ثمیاں دیاں بوٹیاں اُتے تھاؤں تھائیں تھے لگے
 ہائن۔ کئے ای تھے پک کے سک جیسے گئے تے ہن لگراں نالوں ٹٹ کے بھوکیں اُتے
 ڈھہن والے ہائن۔ جتھے اوہ جا رہے ہائن اوہناں دے لہندے ول ”چھوٹیاں آلا پتن“
 تے اگوں دریا دی گنڈ آہی، ساہنے کجھ پینڈے اُتے ذخیرہ۔۔۔ جتھے ہریل میدان اُچا
 نیواں ہوندا دور تیک اپڑ جاندا آہا۔۔۔۔۔ ”چھوٹیاں والے پتن“ ول سینت ماردیاں گہنے خاں
 نوں مریاں یاد آئی۔

اوہ مڑ کے گھوڑی اُتے اسوار ہائن۔

گھوڑی شتری چلدی ذخیرے ول نوں ودھدی جا رہی اے۔ گہنے خاں تے
 میرو مراٹی دوہیں ساہنے آون والے واقعییاں بارے سوچدے ہین۔ خاص طور اُتے گہنے
 خاں نال تاں اجیا کدی وی نہیں ہویا آہا۔۔۔ تیز انھیری، ورکھا، باگھے کیاں نال ناکرا تے
 میرو دے اُبت۔ اُنچ میرو اُبتن دی نری گل ای کیتی، شکر اے اُبتیا نہیں۔ نہیں تے ہمس
 بھرے موسم وچ ڈھاندے ہانہ تے اُبتن دا اُپا ڈھیر اوکھا ہوندا۔ اوہ مروی سکدا آہا۔
 شاید ایہہ زویں ایسے سے جدوں انھیری تھلی ہوئی ہووے، مینہ ورہیا ہووے۔

اپنے اُتے تیز تیز اگاڑیاں پچھاڑیاں پین دی عادی ناہس۔ ہمس وچ ورکھا دی نمی رل کے
 ہر شے نوں مڑھکو مڑھکی کیتا ہویا آہا۔۔۔ اوہ ثمیاں، بھکھڑیاں تے لیہاں بھریں راہواں
 لنگھ کے اک پدھری راہ اُتے آن اپڑے۔ ساہنے اسمان اُتے رنگ کھلے ہائن۔ ست

رنگی پینگھ اسمان اُتے لکیراں بناوندی ہوئی کمان واگک نیوندی گئی آہی۔ اوہ اوں تھاہر آن اپڑے ہائن جیہدے بارے اوہ راہ وچ گلاں کردے آئے ہائن۔ ٹونے ہار زنائیاں تے گھوڑیاں دی گزر گاہ۔ پر اوہناں نوں چلکدے موسم وچ کوئی اک ٹونے ہار نظریں نہیں پئی۔ عام طور تے دور دور تیکر گھوڑیاں دے وگ چر دے نظریں آوندے۔ اوہناں دوہاں ویکھیا اُبھردے ول جدھرے ذخیرہ نوان وچ آہا، پھوگڑ بیریاں دے جھنڈ نیڑے اک بھین چر دی آہی۔

.....

اوہ بھرا عیسے خاں دے ڈیرے توں تھوڑے ای ڈریڈے ہائن۔ سورج جیہڑا پائے ہوئے بدلاں اوہلے جھاتی مار رہیا آہا، اوہدے سُرخ ہوون توں پہلاں اوہ عیسے خاں نال گل بات کر کتر کے مڑ وی سکدے ہائن۔

ایس آس اُتے جو بھرا عیسے خاں اوہناں نوں وسوں تے مکر پوسی تے اوہدی بھر جائی تے بھتریا، بھترسی اوہناں نوں کھان پین دا آکھ کے ڈھیر جوکھن نہ کرن گے تے رل رہن دی گل جوہن اوہدی ماں دے منوں لہنی اوکھی ہو گئی آہی، اوہدا وی لحاظ کر گھٹسن۔

☆☆☆

نولیسے، جنوراں دے واڑے وچ پانی ڈاہ کے نکلی آہی جو اک بگھیاڑ چھال مار کے واڑے وچ وڑیا۔ نولیسے مڑ کے ویکھیا تاں اک واری تے ترہ گئی۔ بگھیاڑ اوہدے ساہنے ای اک بھید نوں مونہہ نال چایا۔ وڈھیا، اونہوں بھر زدا، دھروندا، چھکدا ہو یا باہر نکلن دا چارہ کرن لگا۔ دوئے جنور ترہ کے پچھے ہٹ گئے تے پیر مارن لگ پئے۔ ناہرا اوٹھ شوکرا اوہدے ول ودھدا پر اوہدے راہ وچ لکڑاں نال بنایا ڈکا آ جندا۔ بھید اپنے بچائی جتن وچ لگی رہی۔ گتے چڈیاں وچ مونہہ دھری پئے رہے۔ نولیسے گھابری ہوئی حال

دھروئی دیندی۔ چھتیر وچوں بلم کڈھ کے اوہدے دل ودھی۔ جدوں اوس بگھیاڑ دیں اکھاں وچ تکیا۔ اوہنوں اوہدے آہر کجھ چنگے نہ دے۔ پچھوں پرالی دا گڈا پھڑی لتاں سمھرائی نکلی، اوس نواسیے نوں ورجیا ”لیہدے نیڑے نہ جاویں، خونی لگدا ای۔“

اپنے نوں اوہناں ویکھیا ڈردی سہمدی مریاں وی اوہناں دے پچھے آن کھلوتی۔ بار دے کنے ای حصے وچ لوکاں گاہنا، داہنا شروع کر دتا آہا۔ اباد کاری داکم ودھن پاروں ایسے مارو جنور اوہناں حصیاں ال دھاون لگ پئے ہائن جدھر حالے جنگل موجود ہائن۔ لتاں سمھرائی اپنے پیکیاں دی وتی وچ پوتے بھراواں والے ننھے ہر اوس تھاہر اُتے ازماوندی آہی جتھے وی جا کے اوہ ٹھکانا کردے۔ خاص طور تے اوہ اپنے رہن والی تھاہر اُتے کنڈیا لیں جھاڑیاں تے رُکھاں دی واڑھ ضرور سواہری کردے۔ جیہدے توں آون والا خونی جنگلی جنور ایہہ کنسو ضرور لے لیندا جو اتھے منکھ رہندے ہن۔ مڑ کے اوہ پرالی اُتے لیس دار رُکھاں دیاں جھلاں نوں وٹ وٹ کے کھنڈ ہن لیندے، جیہناں نوں اوہ راتیں پھیرے بال دیندے۔ ایہہ اگ ساری رات دُھنڈی رہندی، جیہدے ڈر توں عام طور تے جنور ایہہ مونیہ نہ کردے۔ پر ایہہ بگھیاڑاگ بلن توں پہلاں ای آن وڑیا آہا۔

اوہ بھید نوں واڑیوں کڈھ کے لجا تاں نہ سکیا پر اوس اوہنوں اپنا کو پھنڈ کر چھڈیا جو اوہنوں جس پاسیوں ہتھ لاندیاں اوہ دوجے پاسے ڈگ پوندی۔ بکا بکا کے اوس سارے جنگل نوں جگا چھڈیا آہا۔ .... اوہ تریوے زنانیاں شکر پیاں کردیاں ہائن جو بھاویں بگھیاڑ دے مونیہ نوں لبو لگ گیا آہا، اوہ اوہناں توں کنڈیتا تاں ہو گیا۔

.....

سورج لہندے ول نوں اُلا رکھا گیا آہا۔

لتاں سمھرائی، مریاں نوں اپنے نیڑے سدیا، اوہنوں سینے نال لایوس، پیار

کیتوس، جمیوس تے اک گیت گایوس:

”چنا چیت گھنا، کنک گھنی وسا کھ

تیویں گھنی تاں جانیے

جے مُنڈا ہووے ڈھاک

مُڑاوس گھنے خاں دے تاں دا اک وین الایا تے روون لگ پئی۔ روندی روندی
دی ہڈی بجھ گئی۔ نوابیے تے مریاں اوہنوں چپ کرا کرا ہٹیاں پر لٹاں دے تاں جیویں
سینے وچ ہڑھ آگیا ہووے۔ اخیر اوہ ہڈ کورے لیندی چپ ہوئی تاں اونے چہ نوں مریاں
تے نوابیے زار قطار پیاں روندیاں ہان۔ گیت دوہاں نوں جیویں لڑ گیا۔

”نوابیے تینوں تاں رب رنگ لاوے ہے فی، نموشیاں تاں اسیں دوویں واں“
لٹاں سکھرائی مریاں نوں سینے نال لائی لائی آکھیا۔

”اج تک ایویں ای تہیے دیندی رہی واں تینوں مریاں، کہانی تاں ساڈی
دوہاں دی اک ای اے۔ توں وی پیار وچ بدلیں کھٹیا، میں وی بھریا پروار، دھن دولت
چھڈ و ساہرے خاں دے لڑ لگ گئی۔ کنے ای دینہہ و ساہرے خاں درویشی روپ وٹا ساڈی
وستی وچ حکیم دار اس رسائی بیٹھا رہیا تے اسیں دوویں دیورائیاں، جٹھانیاں اوہدے توں
پڑیاں لین جاندیاں رہیاں۔ اوہ میری جٹھانی دا سکا بھرا آہا پر وچھڑیاں نوں ورھے بیت
گئے ہان۔ زمانے تک نقشہ ای پرتا دتا۔ اُتوں مینوں غشیاں تے غشیاں کھسم میرا زمانے دا
سورما، مار دھاڑ، لٹ گھٹ۔۔۔ پوری بار وچ جتھے کوئی چنگی مجھ یاں گھوڑی دی دس پوندی،
ایہہ سارے بھرا رل ہلا کر دے تے ایہہ جا، اوہ جا۔۔۔ اوہ تاں اک واری مجھاں دے
واڑے باہروں کنسو ہوئی تاں کھسم میرا باہر نکلیا۔ ایڈوں پہلے جو اوہنوں کوئی سمجھ آوندی،
جانگی اودھے اوہنوں بھرڑ کے رکھ چھڈیا۔ اُلا، اُلا بھوکیں اُتے انج ماردا رہیا جو اوہ پوری
طرحاں حال بوہ نہ گھت سکيا۔ اپنے دلوں تاں اوہ اوہنوں مار کے سُٹ گیا۔ سو قے جدوں

اسیں اپڑے تاں حالے ساہ ست ہاسو۔ دوا دارو جو اسیں کروا سکدے آہے، کردائے۔
 مرنوں تاں بچ گیا پر ادھ مویاں ورگا۔ کوئی حصہ کم ای نہ کردا۔ نازک حصے تاں اُنچ ای۔
 اُتوں مینوں پر نیجی نوں سما ہویا کوئی نہ، ایدھروں وساہرے خاں آن بیٹھا۔ ساڈی سرکیہ
 رلی۔ اسیں اک اکیل گھوڑی کڈھ رات دینہہ پندھ مارو مار کردے وساہرے دے پتتاں
 نوں۔ اتھے اپڑ حالے نسل وی نہ ہوئی آہی جو مینوں آکھیوس ”لوہ لاجھ دی گل کوئی
 نہیوں سمھریے۔ تیرے بھراواں ساڈے اُتے چڑھائی کیتی۔ میرے دو بھراواں نوں مار
 کے، میری اک بھین تے مال ڈنگر لے نکلے۔ سانوں جدوں تیک ہوش آوندی، ایہناں دا
 کوئی پتا سرائی کائی ناہیں۔ میں تے ہُن تیک وس نال ای بھریا ورتاں۔ تینوں لیا کے میرا
 اک دیر تاں ملکیا۔ قتلّاں دا بدلا حالے باقی رہندا۔۔۔“ تے میں جیہڑی ایہدے موہ وچ
 جگ چھڈ آئی، نموشی وکھ کھٹی، ڈوری بھوری اوہنوں دیکھی جاویں۔۔۔۔۔ پر گل ایہہ اے جو
 وساہرے خاں اپنے بھراواں دا بدلا بھاویں نہ لے سکیا، بانہہ بلی جو کوئی ناہس، پر مینوں
 اوس حیاتی وچ مُز کے تنگی کوئی نہ آون دتی۔ سانوں رنگ لگے۔ رب چارھینہاں ورگے
 پتر دتے تے اکوں جو میں ویہنی آں۔۔ اوہدے اُتے دل دکھدا اے۔“

”دل ہولا نہ کر اتماں! رب بھلیاں کرسی!“ نولپے انج جیویں اوہنوں تسلی دتی

ہودے۔

”ٹھیک آکھدی ایں: تے زنانی مرد دا میل قدرتی امر اے۔ مریاں تے گہنے دا

میل وی ایہناں دی تقدیر لکھیا آہا۔ اُتوں جدوں جوان خون مُن تاں میرا سوہرا آہندا
 آہا جو جنے دے سینے وچوں بھندی اگ تے زنانی دے کولے پتاں آپت وچ رلن دا کوئی
 اسباب تاں بناونا ای ہوندا اے۔“ اتماں سمھرائی دی ایہہ گل سُن کے اوہ دوویں دی
 ہسیاں۔

مُز کے اوہناں واڑے دوا لے کھبڑ وچھاوون دا کم شروع کیتا۔

ہو سکدا آ جو گہنے خاں تے میر و مرانی کویلے مُردے۔ بار دیاں زنانیاں نوں
بار دے مرداں وانگ ای جین و سن دے رنگ سکھنے تے ور تے پوندے نیں۔

.....

اسماں دیاں پوڑیاں اُتے پگ دھردا پیاں دا جن بار دے ڈونگھے رُکھاں
اوہلیوں اُبھرن لگا۔

”چمکدے چن نوں وکھ کے بگیاڑ اوہدے ال مونہہ کر کے خورے کیوں
”لوکدے نیں۔“ لتاں سھرائی جو ورھیاں توں لہیاں راتاں وچ بگیاڑاں نوں
چمکدے، کوکدے سُندی آوندی آہی۔ اوہدے چیتے نوں اک ایس گنڈھ دے نال نال
خورے کنیاں ای گنڈھاں لگنیاں شروع ہو گئیاں۔ ایہہ تاں اوہدے چت چیتے وچ ای
نہیں آہی جو گہنے خاں، عیسے نوں ملن جاوے گا تے اپنی ڈھل کر آوے گا۔ اوہ ناہی
جاندى جو رُت جو اوہناں نوں بھنوالیاں دیندی رہی آہی، گہنے خاں نے میر و مرانی نال کیہ
ویہہ مکائی۔ اوہ بھوکیں تھیں اُتہ نہہ رُکھاں دے ٹانہیاں وچکار بنائے ہوئے پرالی تے
جھلیاں دے بسترے وچ پئی پئی سوچدی رہی۔ اوس اک واری مُز کے خدادی قدرت تے
بے پرواہی تے اپنی بے دسی نوں یاد کیتا۔ ”اسیں اسماں تھلے ساری بار چھان بیٹھے، سانوں
کوئی جوسی نہ ملیا، جو ساڈی تقدیر دا لکھیا سانوں جھولی پاوند۔۔۔“ پر دساہرے خاں توں
ودھ کے کیہڑا کوئی جوسی، جوگی ہو سکدا آہا۔ جو سانوں تھاں ٹھکانا دے سکدا۔ پر ساڈے
پُتر آپ ہُدرے ہوئے رہے۔۔۔ ایہناں دے دلاں وچوں میرے مایاں دا خوف ای نہ
گیا۔ ہُن لاسے لاسے جا اباد ہوئے نیں۔ ایویں ای نہیں ہوندا رہیا میرے بھراواں نال
وی، جیویں ہُن میرے پُتر اں نال ہو رہیا اے۔ اک بھراسنھ لاون لئی تھاہر لہن گیا نہیں
مُزیا۔ تاں پچھلا آکھدا اے میں اوہنوں لہن جانا اے۔۔۔ اوہ اک دوجے توں اپنی دور رُ
جاندا جو اوہناں دے اوتھے ای اباد ہو جاونا مُزن توں ڈھیر سوکھا ہوندا۔ پتا نہیں

کدھرے گہنے خاں وی ایہی تاں نہیں سوچ رہیا۔

پر گہنے خاں اجیہا اُکا نہیں سوچ رہیا آہا۔

گھوڑی تے گھوڑی دے اسواراں دیاں اوازاں نیڑے ہور نیڑے آ رہیاں

ہاٹن۔

اوہ مڑ آئے ہاٹن۔

اتماں سھرائی ایہہ سوچ کے جو گلاں مٹن سویرے ای ہون گیاں۔ کیہڑی اک

ادھی گل اے پوری حیاتی دا دیروا اے، لمی پئی رہی۔ نواسیے اٹھ جی تے اوہناں نوں پانی

ٹنگ دین لگی۔ اوس ادھ ستیاں اکھاں نال ای اوہناں نوں بگھیاڑ دے آ کے بھید نوں پاڑ

جاون دی گل دسی۔ گہنے خاں ٹکر کھاندا تے اوہدے ول گوہ نال ویہندا جاندا۔

”اوہدے مونہہ نوں لہو لگ گیا اے۔ اوہ مڑ کے ضرور آوے گا تے اید کی جدوں

وی آوے گا، میرے ہتھوں اوہدی موت ہو جاوے گی۔“

”کیہ کتیاں وی اوہدے نال کجھ نہیں کیتا؟“ گہنے خاں دے کچھن تے نواسیے

آکھیا۔

”پتہ نہیں اوس دہنہ تاں تیرے ایہناں اصل کتیاں نوں کیہ ہو یا، لتاں وچ سر

ای گھت کے پئے رہے۔ جے توں نال ہوندا ایں تے تیرے اک اشارے اُتے پتال دی

مڑی وی کڈھ لیاندے نیں۔ تیز تر کھے سہیڑاں دا شکار کر لیندن، پر اوہوں... خورے

مونہہ سو جھلے توں نکل گیا ہاویں ایس پاروں انج کیتو نیں؟“

گہنے خاں، نواسیے دیاں گلاں سندا سندا کتیاں نوں وی تاڑد ارہیا۔ اوہنوں وی

بگھیاڑ نال اوہناں دے نہ بھڑن دی وجہ سمجھ نہ آئی۔

.....

رات ہور ڈونگھی ہو گئی۔

باروچ کھلرن والیاں اوازاں ہو اُگھیاں، ہوو صاف ہوندیاں سکھیاں۔
 اسمان اُتے چاننی وچ بھسمدے تاریاں دا جال کھلر گیا۔ اوہ تاریاں دیاں
 نشانیاں راہیں، راہواں سنجان دا جتن کردا اے۔ اوہدی نگاہ کھتیاں ول جاندی اے
 جیہدے اک پاسے چاننی دی لمی لکیر چھڈ دا تارا دسدا اے۔ ... اوہ تاریاں دیاں نشانیاں
 نال اپنے بھراواں دے سن والیاں تھاہراں دا گوڑ لاوند اے تے اک تارے اُتے
 اوہدیاں نگاہاں جم جاندیاں نیں، جیہڑا اوہنوں لگدا اے اوہدے پو دی قبر دے عین اُپر
 اے۔

اوہ سوچدا اے جیکر اسیں ویلے سراک تھاہر رہن والا مُد عا نہ مکایا تاں ہوسکدا
 اے سانوں بھکھیاں ای مرنا پوے۔ اوہناں نوں باگھے کیاں دا نگ لنگوٹ کس کے جنگلاں
 وچ پھرنا پوے گا..... اللہ نہ کرے ایہہ دینہہ آوے۔

گہنے خاں، میرو مرانی نوں ڈھول دیاں تنیاں کسدیاں تے دھمے مار کے
 وجاوندے نوں سندا ہویا نیندر دی ڈونگھی گھما وچ جالتھا۔

.....

ادھ سوتیاں، ادھ جاگدیاں اوہنے سُدیاں۔ لتاں سھرائی اُٹھن ٹٹھن تے کھاؤن
 پیون والی تھاہر اُتے بُہاری پھیری جاوے تے اک گاؤن وی الاوندی جاوے:

جنگل دی میں جی جانی چندرے پور ویاہی
 ہتھ وچ گھرپا، موڈھے چادر، کلی گوڈن لائی
 گوڈ دی گوڈ دی پے گئے چھالے، شاماں نوں گھر آئی
 آوندی نوں سس دیوے گالھاں، گھاہ دی پنڈ لیئی

لتاں سھرائی دے الا تے اوہدے الا وچ بھرے صدق نوں سرجدے اوہ
 اُٹھیون لگ پئے۔ . جنگل وچ سویرا نچ ہوئی جیویں سارا آل دوالا قدرت دی کاریگری دا

ورد کردا ہووے۔۔۔ اوہ اک اک کر کے ماں دی بُھاری ہوئی تھاہر اُتے آن بیٹھے۔ میرو
مراٹی اگ بال کے حقہ بھخاون لگ پیا۔ اوس پیا لے وچ پانی لے کے نڑی دھوتی، اوہدے
اندر پانی گھتیوس تے مُز آن کے اوہناں وچ ای بہہ گیا۔ گہنے خاں اک گنڈھڑی کھول
کے عیسے خاں ولوں دتیاں ہوئیاں سوغاتاں کڈھن لگ پیا۔

”ایہہ تیرے پُتر گھلیاں نی خشخاش دیاں پنیاں، گُڈ تے تماکو۔ ایہہ تمیاں دی
بنی دوائی تے آکسن دے بی ہے نی، تاں جو جنوراں نوں ہوون والیاں بیماریاں توں بچایا
جاسکے۔“

میرو مراٹی جو حقہ بھخاون لگا آہا، اگے ودھیا تے گہنے خاں دے لیاندے ہوئے
تماکونوں سُنکھ کے آہندا اے ”چنگا کوڑا لگدا اے“ تے نال ای اک ڈونگھی جیہی نچھ دی
مار یوس۔ لتاں سبھرائی اوہنوں آہندی اے:

”میرو، چنگی طرحاں مروڑ کے صاف کر کے حقہ بھنخا۔ اج میرے پُتر تماکو گھلیا
اے۔ نالے گہنے خاں میل کر آیا اے۔ کھہ میں وی چھکساں۔“

”عیسے خاں بھوئیں تے کسے سردار دی گڈدا اے پر ڈھیر سکھیرا نہیں لگدا۔ او تھے
ویسے خاں وی آیا ہو یا آہا، روں دا بی لین۔ جوتیاں وچ ہوندا اے اج کل۔ آہندا اے جو
بھوئیں اسیں گڈدے آں۔ بھوئیں تے نہیں بی شان اے اللہ دی۔ پانی فصلاں نوں راس
اے تے انج دا جو ایدھر بی بھوئیں وچ سُندے آں، اودھر پھندا ویکھدے واں۔ انج میں
ویسے خاں دیاں گلاں توں جاتا اے جو اوہ جوتے چھڈ کے کدھرے ہو رہا اباد ہوون دے
حق وچ نہیں۔ عیسے خاں تیار آہا۔ اوس مینوں آکھیا اے جو میں جدوں وی ولّا را نوں
راضی کر لیا۔ اوس جتھے تے جیویں رہن نوں آکھیا رہ لوں گے۔ مَن میں ولّا راول جاو نا
اے تے میں تے آہندا واں لتاں تُوں وی نال آجا۔۔۔ دوویں رل کے اوہدے ال جا
ویے۔“

”ٹھیک اے پُتر۔“

”آہو، تے تینوں پتا اے ناں، اتناں دو اصیل گھوڑیاں اپنے حصے وچ کر لیاں
ہاں اوس۔ ویسے خاں، ہُن اک وچھیری ہوئی پیسو... آہندا اے ایس ٹرڈی ٹیردی جان
چھڈ۔ میرے کولوں وچھیری لے۔ اک دینہ گھوڑی والا ہوسیں۔ آہندا آہا چھواہر جوان
نیں، کسے دے ہتھیں اپڑا دیساں یاں توں آویں تے ست بسم اللہ۔“
”وکیہ اتناں! مینوں اصیل گھوڑی دا کنا چاء تے لوڑا اے۔ اوہ وی ہُن ویسے
خاں پوری کرو ہئی۔“ گہنے خاں دے گل کردیاں ہونٹھ کسب رہے ہاں۔

5

کوئی پانی وے چنھاں دا

رُت اجیہی آہی جیہدے وچ بدل وی وسدے نیں بُکّا بُکّا تے ایہناں ای
 بدلاں وچوں کدھروں کدھروں سورج اپنا مکھ کڈھ کے دھرتی نوں نبھا کے دیکھن دا جتن
 کردا اے۔ خاص طور تے اوس حصے نوں جتھے گہنے خاں اپنی ماں سکھرائی، دوہاں زنانیاں
 تے کجھ ای دناں توں اوہناں نال آن رلن والے میر و مرانی نال وس رہیا آہا۔ . ماں
 اوہدی ہُن موت دی ہم عمری وچ ای جیوندی لگی واندی ہائی۔ اوہناں دی ہر لوڑ تھوڑ، نک
 سِک دا خیال کردی۔ ایدھر او دھروا ویلیاں ماردی، آوندی جاندی۔ .

کھلری ہوئی پرالی اُتے اوہدے ساہنے مریاں انج لمی پئی آہی جیویں کسے منکھ
 ان جاتیاں پران دے چھڈے ہون۔ گہنے خاں اوہنوں تکیا تے کئی واریں مریاں دا
 ویکھیا ہویا جُسا پرایا پرایا جیہا لگا۔ کبھی گلھ اُتے کٹ دا نشان۔ اُپر لے ہونٹھ اُتے نک دی
 سیدھ توں ذرا جیہا چھڈ کے اک بے معلوما تِل جیہڑا اوہدے پتے تے سانولے نک نقشے
 اُتے پھبدا۔ .

”ہمبڑے۔۔۔“ نیڑیوں ای اوہنوں نواسیے دی واج آئی۔ جس پرالی دے

پولے وچ لکڑاں دا گٹھا بنھ کے آپوں ای موڈھیاں اُتے دھر لیا آہا۔ جیہنوں ہُن اوہ چھپروچ رکھن پئی جاندی آہی۔۔۔ مُز کے گہنے خاں دے دماغ وچ نولہیے دی ماں دا نک نقشہ اُبھریا۔ دُکھاں تے جھوریاں اگے ڈٹ جاؤن والی مردانی رن۔۔۔ آخری عمرے بیماری کیویں اوہنوں گھُسن واگک کھا گئی۔

”دینہہ ملاپ دے آون والے نیں“ ساہنے جنڈ دے رُکھ اُتے بیٹھے کاں نال گلاں کردی مائی سھرائی بولی۔

”جُدائیاں دے دُکھ اکھیرڑے ای ہوندن، بھاویں ایہہ جدائیاں تسیں اپنی من مرضی تے منشا نال ای کیوں نہ سہیزیاں ہوں۔۔۔ پر ہُن دینہہ ملاپ دے آون والے نیں۔ کالیہ کاواں۔۔۔ توں ساڈے نال نال ای رہویں۔ تینوں گھپوچ گھنھیاں پُجوریاں کھواواں گی۔“ ماں دیاں گلاں سُندیاں گہنے خاں وری جیہی کڈھی۔

ورکھا ورھی، واہ گھلی تاں پوری بار اِنج جیویں نشیا جیہی گئی ہووے۔۔۔۔۔ میرو ڈھول اُتے اک پے تھ تے دو جے پاسے چھک ماردیاں گانویا:

”ہائے ڈھولنا! میری وینی چا مروڑی آ

ہائے ڈھولنا! ٹھنڈا پانی ہے چھاں دا

چھلا تیرے نال دا

ہائے ڈھولنا! میری وینی چا مروڑی آ۔“

گہنے خاں نوں یاد آیا جو دیاہ اُتے ایہی گاؤن گایا جا رہیا آہا۔ جدوں مریں نوں اوہ جھنگ سیالوں کڈھ لیا آہا۔

.....

پینڈا بھاویں اینا دور دا نہیں آہا۔ سھرائی دا ہڈھے وارے گھوڑی اُتے بہہ کے ولا را دی ڈھاری توں ہو کے مُز آونا اوکھیرڑا ای لگدا آہا۔ پر اوہ چائیں چائیں گھوڑی تے

چڑھی ضرور جدوں اوہ مُز کے آوندی تاں اوہ دے جُستے اُتے کُکھے پئے ہوندے۔ اُتوں سا دیہاڑی دا پنڈھ، اوہ وی بار دا، چنگے بھلے جنے نوں ہلا چھڈا اے۔ اذھاراہ تے اوہی آہا جو اوس تے میرو رل کے کیتا آہا۔ ”چھوئیاں والے پن“ تیک۔ .... اگوں اوہناں چڑھدے نوں اُجاڑ ول جاندے رستے توں ہو کے ذخیرے نوں جاونا آہا۔ اگوں ”بوڑیاں دیں جھکیاں“ لنگھدیں ای ولارا دی ڈھاری آ جاندی آہی۔ رستے وچ کدھرے کدھرے جی دار جانگی وسوں کیتی بیٹھے ہائن۔

اوہ فجرال توں پہلاں ٹرے۔۔۔ ٹور پیر دے ویلے۔ موسم بھاویں کجھ بے اعتبار جیہا آہا پر گہنے خاں گھوڑی اُتے پلاکی ماری تے مکر ماں نوں بہاویں تے دو ہیلے ای منزلاں مار دے ہوئے ٹر وگے۔ راہ وچ جتھے سنگھناں جنگل آوندا آہا، جتھے سب سلونگ تے ہور جانگی جنور لومڑ، جنگلی بِلے، گدڑ تے بگیاڑ تھیرے ہائن۔ بھاویں جانگی وسوں وچ روز دیہاڑ ہوون والی آبادی دے دادھے وجھوں جنگلی جنور ہولی ہولی گھھدے جاندے ہائن تے بھوئیں وی اکساہری ہوندی جاندی آہی۔ مُز وی کئی وار ایہہ جنور جھاں گاداں تے کئی داری بندیاں دازیاں کر جاندے۔

اوہ اک سنگھنی تھاہروں نکلے، جتھے بیریاں، ملھاں، وناں، کریاں، جنڈاں تے ککراں دیاں جھنکیاں آہن۔ ساہنے اوہناں نوں بہوں تعداد وچ خلقت دسی جو بھوئیں وچوں رُکھ تے جھاڑیاں پُٹ دھرو کے اکساہریاں کرن وچ لگی ہائی۔ زنانیاں مرداں دے ہتھیں کہیاں، گہاڑیاں، نیلچے تے ہور سند ہائن۔ جیہناں نال اوہ جھاڑ جھنکاڑ پُٹ کے بھوئیں وی پدھری کر دے جاندے تے بھوئیں وچوں جھاڑیاں دے مُڈھاں وچ جیکر کوئی سب سلونگ، کِرلا، کوڑھایاں ٹھونہواں نکلدا تاں اک چیک چکاڑا پاؤندا تے مُز کے اوہنوں مدھول دتا جاندے۔

ساہنے ای ٹالھی تھلے اک ککلی گھوڑی بدھی آہی۔ جیہدے اگے ساوا پیا آہا۔

جینوں اوہ کھانڈی کھانڈی مونہہ اُپر کر کے ایدھر اودھر دیکھدی وی جاندی۔ اوہدے نیڑے
ای رتھ کے اک گھبراٹا بیٹھا آہا۔ جیہدے وجود تے بُت قد توں کسے سورے دا ای گمان
ہوندا۔

گہنے خاں تے مائی سکھرائی اوہدے نیڑیوں دی لنگھن لگے تاں اوس نکا جیہا
کھنگھورا ماریا تے حال احوال کرن پچھوں بولیا: ”جوانا! کیویں کنڈیتا ہو کے لنگھیا جاناں
ایں۔ کوئی اپنے بارے دس، کجھ میرے بارے پچھ۔ کتھے رہندا ایں؟ کتھے جا رہیا ایں؟“
گہنے خاں گھوڑی دیاں واگاں ڈھلیاں کیتیاں تے کھلے کھلوتے دسیوس ”گہنے
خاں میرا ناں اے۔ پچھے جھلار نیڑے ”چھوٹیاں والے پن“ کول ابادی کرن دے جتن
وچ واں تے اگے جھلھی نیڑے میرا بھرا رہندا اے۔ ... ولا را۔ ... اوہدے ول ای پیا جاندا
آں۔“

”بار وچ ابادی پیا کرنا ایں۔ کنے کوہتھ نال ہے نی؟“
”کلا ای آں۔ کوئی بھراوی نال نہیں رلیا۔ مَن ولا راتے اک ہوہ بھرا نال رل
کے کوئی صلاح صلہ کرن پیا جانداں۔“
مُورے فھیا نے گہنے خاں دی گل سنی۔ اوہنوں حقہ پین تے رتھا کے گل کرن لئی
پٹھاں لہن لئی آکھیس۔ مُر بولیا:

”انج ابادیاں نہیں ہوندیاں بھائیآ۔ .. ایہہ دیکھدا پیا ایں، کئی خلقت لگی کھلی
اے۔ پچھے اُٹاڑ ول دریا دی من توں ست کوکوہ اگانہہ ساڈی جدی پُشتی بھوئیں اے۔
ہین حالے دی جھاڑیاں جھوڑیاں پر واہ واہ کے بھوئیں نوں سوئے وانگ چا کیتا اے۔ پیو
میرے توں تاں جو ہویا سو ہویا، میں پچھلے ویہہ ورھیاں توں بھوئیں وچوں ہلجھی، دبھ،
مُنج، خس، لانا، تُمے، پیلو، پنچو، جنڈ تے ہوہ بُناک تے رُکڑے پٹا پٹا کے پسھ گیا آں۔
بھوئیں وچ کلر رلا رلا کے کھیلیاں بنائیاں نیں۔ دوئیں کھوہ کڈھائے نیں تے کھیلیاں

دے چو گردنہاں، لکڑ، انب، برنے، سیو پیریاں، دھریکاں، ٹاہلیاں، شر-نہہ، توت تے کدائیں کدائیں پل تے بوڑھاں وی گڈیاں نیں۔ نواں جیہڑا نظام پیا آوندا اے، اوہدے وچ لیہناں رُکھاں دی لکڑ توں بہوں لایجھ ہوسی۔ .... کدی وڈے شہر گیا ایں؟ ہر پاسے لائنیں وچھدیاں پیاں نیں۔ نہراں بن رہیاں نیں تے نہراں تے پل اتے گڈی دیاں لائنیں وچ ہر تھاہریں لکڑ ورتینی اے تے جتھے جتھے تھوڑی بہت آبادی ہے، اوہتھے سرکار و سن والیاں نوں گھرتے بھوکیں واناں نوں کھوہ کڈھوا کے دیندی پئی اے تے جو جو جنساں اتھے اُگدیاں نیں اوہناں وچ وادھا کرن لئی نویں نویں بیہہ تے وادھو پانی اپڑاون دا جتن پئی کردی اے۔ نواں وسیب بن والا اے۔ نویاں سرداریاں تے لمبڑاریاں ڈھینیاں نیں۔ بھراواں نوں اکٹھیاں چا کرتے میرے نال مُکا کے کوئی لاہم مل لا، ڈھگے بندے میں تینوں دیاں۔۔۔ سچ آہناں، تر جاسیں۔ ناں میرا مورا خٹیا ناہی تے ساری راوی تے وگدا ای۔ اُکا گلاں ای نہیں کردا ہاموں، عمل وی کر کے وکھانداں۔“

مورا خٹیا نا کجھ کو چر لئی ساہ لین لئی کھلوتا ناں گہنے خاں نے سوچیا کیہو کیہو جیہے لوکی پے نیں بار اندر۔ اک اسیں ہائیں جواک لٹ مچن مگروں پتاں اُتے ابادی کرنا ای چھڈ بیٹھے ہاؤں تے اک موروے خٹیا نے ورگے لوکی نیں جو آون والے ویلے نوں وی اپنی کچھڑیں گھست کے لوریاں پے دیندن۔ سُنیا تاں ماڑا جیہا اوس وی نویں نظام بارے آہا پر اصلوں بندے بشر نال مُدتاں نہ میل ہون پاروں اوہنوں اپنے تے اپنے بھراواں بارے ای پتا نہ لگدا۔

”کیہ قیاسیں پے گیا ایں گہنے خاں؟ کوئی ولدا جواب نہیں دیندا پیا ایں“ موروے خٹیا نے اک واری مُڑ اوہنوں جیویں ڈونگھی نیندر توں جگایا۔

”آ کھدا تاں ٹھیک ایں توں مورا، پر جیکر میرے بھرا من جان تاں۔۔۔“

”اوہناں نوں میرے کول لیا۔“

”اسیں آپت وچ بڑی مشکل نال اکٹھے ہوندے ہائیں۔ گجا اکٹھے ہو کے تیرے کول اپڑیے۔ پر تیری گل اوہناں نوں آکھساں ضرور۔ منن نہ منن، ایہہ اوہناں دی منشا۔“

”اوہ ضرور منسن۔ نہ منسن تے ڈانگ گلیاں اُتے رکھ کے میں منوا لیاں گی۔“ نیڑیوں اتناں سہرائی بولی۔

”ہا، اتناں مینوں وی پک اے۔ اوہ ضرور من جاسن۔ بندے دامن پیڑا ہوونا چاہیدا اے۔“

مورے فہیا نے اتناں سہرائی دی گل نوں جیویں اک ہور تند لائی۔

.....

اوہ اگے جاوون لئی اُتاوے ہائیں۔ اوہ قدم پٹن ای والے ہائیں جو مورے فہیا نے اپنے بارے وددھ وددھ دشنا شروع کر دتا:

”ایہہ میرا اک پاسا کم نہیں کردا۔ کسے بیماری وجہوں نہیں، ہتھوں اک داری میری اتھری گھوڑی تیز بھجیاں بھوکیں اُتے دگاہ ماریا تے میرا ایہہ پسانتا جیہا ہو گیا۔ اخیر شیخوپورہ نیڑے منڈی ڈھاباں سنگھ دے اک سکھ سردار میرے توں اوہ گھوڑی مونہہ منگے مل لے لئی۔ پر اوس گھوڑی تے میرا ساتھ بڑا رہیا۔ کئی واری میں اوہدے اُتے اپنے ساتھیاں نال دکھ دکھ جائیں جا کے ڈاکے مارے، ٹھکیاں کیتیاں تے اگوں ویہرن والے بندیاں دے ساہ مکائے۔ گھوڑی کیہ سی، بھوکیں اُتے سم مار دی تاں اگ کڈھ دی۔ اوہدیاں اکھاں ہر ویلے گھمدیاں رہندیاں۔ خوف وجہوں نہیں، ہتھوں اوس دی بھال وچ جس نوں آہرن اُتے تیز کیتی ہوئی میری بلم دے پھل چیر دیندے۔ ایہہ توں کیہ ٹیر پٹا لئی ودا ایں؟“ اوس گہنے خاں نوں جیویں مہنا ماریا۔۔۔ ”بندا چون ساؤ لگدا ایں۔ اوس گھوڑی وچوں اک بی حالے میرے کول اے۔ دُعا کر کھل سردار من جاوے تے اپنے اصل

نکڑے نال ٹکرن دیوے تاں اک وچھیری ایہدے وچوں تینوں دیساں۔ یاد رکھیں ایہہ
 مہورے فلیا نے دی کیتی ہوئی زبان ہئی تے تینوں اوس گھوڑی دی وچھیری دیون دا وعدا پیا
 کرداں۔ .. جدوں اوس گھوڑی اُتے میں چڑھ بہندا تاں میرے بچن ویکھ کے دعا کر دے
 ہین جو ویکھیے اہج گھوڑی ہسھدی اے یاں مہورا فلیا نہ تے دشمن اندرو اندریں کنسویاں
 کر دے، جواج دا دینہہ اخیر ہے مہوریا تیرا۔۔ تے اناڑول جتھے ساڈی بھونیں اے تے
 اوتھے اوتھے، جتھے میرا سنگ ساتھ، بنجا پاتے ہلپا اے۔ اوتھے جد گل کسے مرد دی ہوندی
 تاں اوہناں دا اشارہ میرے ول ای ہوندا۔ میری اوس گھوڑی دا اُتلا ہوٹھ پاٹیا ہویا آہا۔
 اک واری میلے وچ کُلے ٹٹن دا مقابلہ ہویا۔ شریکاں میرے کُلے ہٹھ تویت بنھ دتے،
 نالے کلا تریڈھا کر کے پوریا۔ میری بلم جیہڑی کہ دھرتی ہٹھ موجود ہر پتھرنوں پاڑ کے نکل
 جاندی آہی، اوس دینہہ کُلے ہٹھ تویت ہون تے کلا تریڈھا پورن پاروں میری گھوڑی لفی
 تے لفی ای گئی۔ میں وی ہلوان وچ بھرڑیا گیا۔ ڈھاہن دی گل تاں رہی اپنی تھاہرے،
 اپنی خلقت ساہنے جیہڑی نموشی ہوئی مینوں بھلی ہے نہ میری گھوڑی نوں۔ اگوں توں
 بھاویں سال پلی میدان میں تے میری اوہی گھوڑی جتدے رہے۔ اوتھے ای اوہدا اُتلا
 ہوٹھ وی پٹ گیا آہا۔ اخیر پوری کھر لوکی اوس گھوڑی دے پچھے پے گئی۔ سردار نہال سنگھ،
 ڈھاہاں سنگھ والا بندہ بڑا چنگا آہا۔ میری مونہہ منگی رقم دے کے گھوڑی لے گیا تے دو سالوں
 دے وچ وچ ای مینوں اوہدی اک بھیان دے گیا۔ حالے اوہدے وچوں نسل پئی چلدی
 اے۔ . ہلائی گہنے خاں، گلاں تاں تیرے نال ہوکھیاں تھیریاں۔ مَن تسیں میرے نال
 مٹھا لونا کھاؤ، لسی پیوتاں جو تہاڈا ہانہہ کجی جاوے تے بار دا سفر جو ہویا اکھیرڑا۔ . پر گل
 میری پلے بنھ کے ٹریں۔ سُنیا اے جو ایہتھوں نہر پئی نکلدی اے تے جنی کسے بھونیں
 آباد کیتی اوئی اوہدی مالکی وچ آجاسی۔ تے جیا جنت تے عزت بھرم ڈھیر ہو یوس تاں
 صاحبی تے سرداری وی اوہدے ای حصے وچ آجاسی۔ . میں سُنیا اے جو تیرے بھرا دی

لاہم دے جگدے کے کھلاں دے سردار نتھو دا پتر ویہریا ودا اے۔ .. گل تاں کوئی اکیل
گھوڑیاں دی ہوئی پر اوس متا پکا لیا اے تے لاہاں اکھیاں کردا ودا ہے جو انگریزاں دے
نال یدھ گھتسی۔ گل اوہدی کوڑ ہے۔ .. جتھے ہاتھی، توپاں تے توڑے ہوون۔ .. ساڈیاں
بلمان، تیر تے تلوار کیہ کرسن۔ مینا جو گھوڑی ساؤ بندے نوں جانوں ودھ کے ہوندی ہے پر
خیر۔ توں جا، اوہدا کیہ اے، اوہ تے آہندا اے میں انگریزاں نوں ایس لاہے پیر نہیں
دھرن دینا۔ جیہڑے گوگیرے پکھری لاندے نیں تے تھاں تھاں ڈاک بنگلے تے پلس
دے تھانے پئے بناوندے نیں، اوہناں اگے ایہہ گل نری وڈیائی اے، ہور کجھ وی نہیں۔“
مورے خیاں نے ایہہ گل جیویں اپنے آپ نال کیتی ہووے تے مُر گہنے خاں تے
مائی بھرائی نوں بھل کے جیویں ڈونگھے قیاسیں جا پڑیا۔

”چنگا بھراوا، ہُن اسیں تُردے آں۔ حقے پانی واسطے شکر گزار ہاہم۔ جیکر کوئی
صلاح بنی تاں ضرور تیرے کول اپڑ سائیں۔ حالے تے کجھ آکھ نہیں سکدا۔ جدوں تیک
بھراواں دی ٹیٹ نہ پڑھ لواں۔“

رُکھ دی مڈھی اُتے کھلو کے گھوڑی چڑھدی بھرائی دا پیر پیڑ وچ رکھدیں
مورے آکھیا، ”میں آہنداں، بندا ویلے نوں گھوڑی سمجھ کے اوہدے اُتے پلا کی مار کے
پیٹھن لئی تیار رہوے۔ لیہدے وچ ای مردانگی تے دنیاوی اے۔ .. تے ایہہ گھوڑی ضرور
بدلیں۔ جھبہدے ای کوئی سبب بنیا تاں میں ای کوئی تینوں چنگی نسل دی دیساں چا۔“
مورے گہنے خاں نوں جیویں پک کیتی۔

اتھوں چلے تاں راہ وچ ہور تھاہراں اُتے وی لوکی بار وچوں رُکھ تے جھاڑیاں
وڈھدے پئے دے اوہناں نوں۔

”انج ای ہئی گھبیا جو تقدیر مورے دی صورت وچ ساڈے اُتے مہربان ہوو
ہئی۔ ویلا نہ گھساویں تے تیرے بھراواں دے ترلے میں کریساں۔ اخیر اوہ میرے وی

پتر نئیں۔“ لتاں سھرائی دی گل حالے پوری تاہس ہوئی جو تیر وانگ اڈدی ہوئی اک بگھیاڑی اوہناں اتے حملہ کیتا۔ اوہ تاں اُچے ہون کر کے بچ گئے پر گھوڑی دے اگلے پٹ والٹ پھالا ہندی اوہ اگانہہ ہوئی۔ گہنے خاں بگھیاڑی دی وڈھی ہوئی تھاہر اُتے اپنی پگ ولھیت کے اوہنوں بھنسن دا بھیرا جتن کیتا پر خون مُڑ وی نہیں رُکیا۔ اوہناں دی راہ اُتے انج جیویں کوئی جوں کھلار دا جاوے۔۔۔ گھوڑی دا لہو ڈلھدا گیا۔

اوہ حالے ولّا را دی ڈھاری اُتے بہہ کے پانی دھانی ای پئے کردے ہائَن جو گھوڑی دی حالت ہو رہی ہو رہی ہو گئی۔ اوہ تاں انج جیویں تاہرا اُٹھ چنگھاڑے تے ہر شے چا، چا مارے۔۔۔ مونہہ وچوں جھگ ای جھگ۔

”گہنیا! گھوڑی تیرے دے آہر مینوں چنگے نہیں دسدے۔ ایہہ تاں ہلکی ہوئی پئی ہئی تے جیہڑی شے لیہدے ساہنے آئی اوہنوں وڈھدی جاسی۔“

علیے ولّا را اوہنوں ورجیا۔

”لیہنوں راہ وچ بگھیاڑی وڈھیا اے تے ضرور بر ضرور ایہہ ہلکی ہوسی۔۔۔ ہُن اُپ لیہدا کیہ اے بھراوا؟“

”اُپا لیہدا اک ای اے“ علیا ایہہ آکھدا ہویا اندر گیا تے اندروں اک توڑے دار بندوق کڈھ لیا یا۔ اوہناں دو فار کیتوس۔ ایڈھر گھوڑی بے دم ہو کے ڈھنھی، اودھر عیسے خاں آوند اڈیا۔

6

فجر ول ٹردی رات

علی محمد جو علیے ولا را دے ناویں توں مشہور آہا۔ گھر بار وچ عام جیاں وانگ
 رہندیاں وی دکھرا دکھرا جیہا رہندا۔ اوہ گھر دے کسے جی تے نہ ای جنور نال ہلیا، انج
 ایہہ دکھریواں اوہدی ذات دا حصہ بن گیا۔ اوہ بھاویں ماں تے بھراواں نوں نہیں دس
 سکدا اہم جو اوہ کس وجھوں جھلار تے دریادی من دے نیڑے واسیوں نہیں کر سکدا آہا۔ ....
 بھاویں اوہنوں ایس گل دا وی یقین آہا جو بندے دے نال ڈھیر چرتیک کوئی شے وی نہیں
 رہندی۔ کوئی یاد وی، چاہے اوہ یاد چنگی ہووے یاں بھٹری۔ چنگی یادتاں بالکل وی نہیں۔
 پر ایہہ تاں اوہنوں اوہدے پو ولوں سُنائی ہوئی اوہ دارتا آہی جو اوہدے پو، پو دے
 بھراواں تے دادے اُتے واپری آہی۔ اوہ جاند آہا جو اوہ کیہ شے ہے جو اوہنوں ہر ویلے
 پیڑ دیندی اے۔ جو اوہنوں جاگدیاں چھین نہیں لین دیندی تے ستیاں ڈراونیاں سُفیاں دا
 روپ دھار لیندی اے۔ جو بالپنے توں پو وانگ اوہنوں گچھڑ چُکی کتھا کردی اے۔ سہکدی
 اے تے ہنچھو و ہاوندی اے۔

باہر رات نوں فجر ول ٹردیاں ویکھیا جاسکدا آہا۔

ہپ ہپ وسدی ورکھا دی واج ٹالھی تے شہتوت دے رُکھ اوہلیوں سنی جا
سکدی آہی۔

پکھیر وواں دے نویں سفر اُتے ٹرن لئی صلاح مشورے کرن دیاں اوازاں
دوروں نیڑیوں پیاں سُنندیاں۔
ولا را ڈونکھیاں سوچاں وچ آہا۔

گہنے خاں دے جھلار نیڑے وسن دی سدھرتے مُو کے مورے فھانے نال رل
کے بار اباد کرن وچ ایہناں دی اپنی ای کوئی لا بھ، ایہناں دا اپنا ای کوئی فائدہ مفاد
ہو دے گا، نہیں تے ایہہ مینوں تے عیسے نوں نال رل کے بار اباد کرن بارے کدے وی نہ
آکھدے۔

ولا را دے وکھ رہن وچ شک کرن دی ایہہ بیماری وی رلی آہی تے ہر ویلے
سوچدیاں رہنا، عام تے خاص ہر طرحاں تے ہر ویلے سوچدیاں رہنا، ہر طرحاں دے
حالاتاں وچ۔ اوہ سوچدا تے مُو سوچدا ای رہندا۔ اوہ جھلار نیڑے دریا دی من اُتے
کیوں نہیں وسنا چاہندا آہا۔ اوہدی خاص وجہ آہی۔ اوہ لٹیریاں تے دھاڑویاں دی گزر گاہ
آہی۔ اوہنوں اک اک کر کے اپنے پیو دیاں سُنائیاں کہانیاں یاد آون لگ پیاں۔ پہلی
کہانی وچ رات دا سما آہا۔ اوہ اک گنڈ وچ وسدے ہائن۔ سیارے دی ٹنگھی رات آہی۔
سوتے دا ویلا ہونا اے۔ اوہ پیو نیڑے سوت وچ انج ولٹجا ہویا آہا جیویں کوئی سپی
ہو دے۔ اوہدا پیو کدی ٹنگھی نیندرے نہ سُتا دسدا۔ ولا را دی اکھ جس ویلے وی گھلدی
اوہنوں اوہدا پیو جاگدا ای دسدا۔

”ہوا۔۔ توں ہر ویلے جاگدا کیوں رہندا ایں؟“ اوس پچھیا

”سوں جاون وچ بہوں زیادہ زیان دا ڈر ہوندا اے ولا راوا۔“

پیو اوس نوں ہمیش پُتری آکھ کے ٹلاوندیاں پھیر کدے کدے اوس دے ناں

توں سد دا۔

”اوہ امرائے نیڑے زہندے ہائے۔ دریا دی من ایستھوں ڈھیر دور آہی پر جس
تھاہر اُتے اوہناں کھوہ کھٹ کے رہنا شروع کیتا آہا۔ اوہ تھاہر خلقت دی وڈی گزرگاہ آہی
تے ایہہ گزرگاہ ای اوہناں دی بربادی دا کارن بنی۔ پر اوہ کبھی تھاہر آہی۔ جتناں
ورگی۔ اوہ اوہنوں اصل گل ول لیا نندا لیا نندا کدے ہو دے نکل گیا۔ اوس اوہدے دو
بھراواں، اک بھین، ماں پیو سسھناں ایس بھوکیں نوں زہن گڈن لائق بناون لئی اپنے لہو
نوں مڑھکے دا نگ دگیا۔ مڑ جا کے ایہہ بھوکیں فصل بیجن لائق بنی آہی۔ اوہدے بھراواں
پیو تے اوس بھوکیں اکساہری کیتی، ٹوئے مے پدھرے کیتے، ٹوٹیاں بنائیاں، وٹاں بدھیاں،
اپنے چھنے، چترے تے ساوے بلداں نال جو ترے لائے۔ چھپڑ تے ٹو بھے کڈھے۔ وادھو
وسیاں بارشاں دا پانی سنبھالنے لئی ندیاں، نالے تے جوہاں کھٹ کھٹ چھ گئے۔۔۔ اوہناں
سال پل کک، چری، جوار، جوں، مکئی تے رُوں گڈی تے مڑ فصلاں انج سریاں جو رہے
رب دا ناؤں۔ پکی ماڑی جتھے پیو دا ہمیش دا آون جاون آہا۔ اپنی ٹالھی، بیر تے لکڑی
لکڑیں نال بنوائی گڈ اُتے۔ اوہ بلد جو لیندا تے ہورس لوکاں دیاں جنساں وی اُتے دھر
کے منڈی نوں ٹر جاندا۔ اوس کرائے وچ جنساں وچوں ای حصہ لے لینا۔ ایہہ وستاں توڑ
ولایت اپڑ دیاں۔ راوی وچ کھلوتیاں بیڑیاں ایسناں نوں سندھ دریا تیک اپڑ اندیاں تے
او تھے کھلوتے جہاز لاہوری بندر تیکر ولایتی مسالے، رُوں، رُوں نوں رنگن لئی قدرتی رنگ
جیہڑے اتھے مڈھ لاتوں اُگدیاں بوٹیاں وچوں بندے آئے ہائے۔ نیل، کسٹھور، مچھڑ،
کیسو، اکاس ویلاں تے مہندی دے ہائے پتر۔۔۔ لکڑ دے رُکھ دی چھل توں بنے رنگ دی
انملے وکدے۔ ساڈی نیڑلی وستی دے لوکاں نوں ایسناں وچوں رنگ کڈھن تے ایہدے
نال کپڑے رنگن دی ڈھیر چاچ آہی۔ لتاں دسدی ہوندی ہائی جو کھیس تے دریاں رنگاون
لئی چاندی ہوندی آہی۔ ”جو کپڑے نوں رنگ دے گھول وچ پاؤن توں پہلاں لہنوں

”پاہ“ دیا کردے ہائن۔ تاں جواہرہ رنگ نوں پکے طور پھڑ لوے۔ ایس کم لئی اوہ پرانیاں زمانیاں توں پھٹکدی تے جھاؤر ورتدے۔ بھاویں رنگ بنلون تے چڑھاوون دے ایہہ ڈھنگ کجھ خاص لوکاں نوں ای پتا ہائن پر جیہناں نوں پتا آہا اوہ دو جے لوکاں نوں گھٹ ای دسدے۔ پر ولا روا؛ جو لوکی رنگ نہیں کڈھ سکدے ہائن۔ اوہناں دیاں گویاں سوتر، اُن، ریشم تے کڈھائی وچ ورتے جاون والے ہور سمیان دے مہنگے ہون پاروں اک دے پھلجے اکٹھے کر کے اوہناں نوں ای پنج ٹب کے قدرتی رنگاں نال رنگدیاں، اوہناں نال غلجے تے ہو رشیواں بنالیندیاں۔ اک جیہناں دیاں توں مائیاں اڈاندا وندا ایں، حکیم لوک تے لہنوں سے دوائیاں وچ ورتدے نیں۔ پو دسدا ہوندا آہا۔ ”ولا روا، ساڈی اک ای بھین آہی تیری پھسپی... دانی، بنی تے گھر دی پردھان۔ سارا لیکھا جوکھا، بھوکیں بھاڈا، بی پنھ، کھان پین دا حساب اوہی رکھدی۔ ویلھے ویلے امرائے دیاں ساریاں گڑیاں اوہدے نال آ کے بہہ جاون تے ترنجمنیں بہہ کے کسیدے پیاں کڈھن۔ جیہدیاں دھماں دور دور تیکر دھمیاں ہائن۔

”علاقے دی خلقت سکھ دا ساہ لیندی آہی۔ امرائے وچ ای جو ساڈے توں کجھ قدماں دی دوری اُتے موجود آہا۔ کاریگراں دا پورا طبقہ موجود آہا۔ جیہناں وچ لکڑ، لوہے، چمڑے، پتل، شورے، صقل دے کم توں وکھ سلائی کڈھائی تے کشیدہ کاری دا کم کرن والے لوکی رہندے ہائن... لوہار، ترکھان، موچی، ناکی، دھوبی، درزی، راج، سنارے، قلعی گر، کمھیار، چوڑی گر، ٹھہیرے، پنچے، تیلی تے للاری۔ سبھو ساڈے چوگرد وسدے۔ انج جو ساڈی ماں آہندی ہندی آہی، ملکھ ماہی دا وسدا آہا، شاد آباد آہا۔ تے ایہہ ملکھ ساڈی ڈھاری، ساڈی وتی تیک ای نہیں اباد آہا۔ لہہدا پرتے کھلار تے دور دور تیک آہا۔“

”ایس سبھو کجھ دے ہوندیاں سوندیاں چوری چکاری، یاری دشمنی، ٹھگی، ڈکیتی

تے مار دھاڑ ایس علاقے دی مردانگی گنی جاندی۔ ساڈی دتی دے لوکی بھاویں ایس سارے کچھ توں انجان ہاں۔ اوہناں تاں کدے لوہے دے ہتھیار وی نہیں بنائے ہاں، سوائے اوہناں اوزاراں دے جو بھوکیں بناون، سنوارن تے کم وچ ورتے جاندے۔ پر ساڈے آل دوالے وچ تے پوری بار دیاں وکھ وکھ لاہاں وچ رہن والے ہر منکھ دی اکھ دوجے دی دولت، عورت، اوہدیاں مجھاں، گھوڑیاں، اٹھیاں، بکریاں تے اوہدے مال اسباب اتے ہوندی۔ اوہ دوجے دی دست نوں اپنی ای شے جاندا۔ خاص طور اُتے دری دی من اُتے قافلیاں دیاں گزر گاہواں تے ابادوستیاں تاں روز ای اُجڑ دیاں تے روز ای وسدیاں۔ جیہدے کول طاقت ہوندی، گھوڑیاں تے ہتھیار ہوندے، آوند، اُوند تے اگانہہ ہوندا۔ کوئی بچھہ پریت، کوئی قانون قاعدہ نہ آہا۔ دور دور علاقیاں وچ تھانے تے ڈاک بنگلے بنے ہاں۔ کوتوال یاں سرکاری کارندیاں دے اپڑن توں وی پہلاں لٹن والا جاگنڈ وچ لگدا۔

”ایہی ای دیہاڑ ہاں“ اوہدے پوئے اک ٹھنڈا ساہ بھر دیاں اکھیاں۔
 ”وسا کھی لکھی آہی تے امرائے وچ میلا لگن والا آہا۔ جدوں اک رات ساڈے اُتے بڑی بھاری لتھی“ اوس ہنجواں نوں اپنی پکڑی دے پلو نال پونجھدے آکھیا۔
 ”اوس شام ساڈے اُتے ہونی ورت گئی، اوہ وی بار دے اک سردار قبیلے دے ہتھوں۔ اوہ گھوڑیاں اُتے آئے۔ اوہناں کول نیزے، برچھیاں، بلھماں تے گہاڑیاں ہاں“ وسا ہرے خاں اوہنوں کھول کے گل سناون لگ پیا۔

میرے دوئیں وڈے بھرا ڈنگراں واسطے گھاہ چارہ وڈھن لئی نیزے جھنگی ول نوں گئے ہوئے ہاں۔ پوا، سبات وچ الانی منجی اُتے اُسیویں لے رہیا آہا تے میری بھین ڈھاری نیڑیوں لنگھدے نالے اُتے کپڑیاں نوں کھار وچ دھو کے اوہناں نوں نیل پئی لاوندی آہی۔ آون والیاں کوئی خیر خیریت نہیں کجھی، حال احوال نہیں کیتا۔ آئے تے

آوندے سار ای آکھدے ہن ”کڈھو اوئے جو کوئی مال اسباب تہاڑے کول ہے؟“
 ”اوہ ست اٹھ بندے اُتوں بچ بچا کے آئے ہوئے۔ اسیں گھامر گئے۔ باروچ
 ایسے واقعے واپردے عام سُنندے ہائن پر ساڑے اُتے ایہہ کرو پی پہلی واری آئی۔ پُوا
 اُبھڑا ہے اُٹھیا۔ لتاں جو نیڑے ای مجھ چونڈی پئی آہی اوہ اوویں ای گڈوی ہتھیں لئی
 ہٹی۔ میں ویکھیا جو دھار اوہدے ہتھوں نکلی تے بھوئیں اُتے لکیر پاوندی گئی تے ایہہ اوس
 مجھ دی اخیر لی دھار ہائی جو ساڑے حصے آلی بھوئیں اُتے ڈگی۔

”ڈنگر سارے اک ای رے نال۔ نہ لود تے گھوڑیاں جھڈ کے جو دو بیلے ہن
 ہک ہک ہو جاوے۔“ اوہناں وچوں وڈیاں مچھاں والے تے تڑے والی پکڑی والا بولیا۔ پو
 دا تاں جیویں ساہ ای مک گیا ہووے۔ میں اوہدی تیز دی پھڑی کعبدا ہو یا اوہدے پچھے
 لگ کے اوہناں نوں ویکھ رہیا آہا۔ اپنے نوں میری بھین راہاں اُتلے نال اپنے سنے ہتھ
 پونجھدی ہوئی آن وڑی۔ وڈیاں مچھاں آ لے راہاں نوں ویکھدیاں ای اکھاں وچ چمک
 لیاندی۔ اوہدے ہوٹھاں اُتے لالاں آ گئیاں۔

”ایس گوی نوں چک کے میرے پچھے بٹھا دیو تے بابے دی پگ لاہ کے
 سانوں آپت وچ چنگی طرح نہ دیو۔“

”ایہہ سُن دیاں سار ای دو گھوڑ سوار لتھے تے اوہناں بھین راہاں نوں پھڑن دا
 جتن کیتا۔ اوہ بھج کے پیو ول ہوئی۔ پر اوہناں اوس نوں گت توں پھڑیا۔ ماں اوہنوں
 بچاون لئی اگے ودھی۔ اوہناں ماں نوں پہلوں گلاں مڑ ہتھاں نال پچھانہ ہٹن دا آکھیا،
 ورجیا۔ لتاں پہلاں کاڈ نال تے مڑ کے متاں ترلیاں نال بولی۔ اخیر جدوں اوس ویکھیا
 جو راہاں اوہدے ہتھوں گھس دی پئی اے تاں اوس اُچی اُچی بو بو گھٹن تے حال پارھیا
 کرنی شروع کر دتی۔

ایہہ حال بو بو میریاں وڈیاں بھرواں تیکر اپڑ گئی۔ اوہ اوویں ای ننگے پنڈے

ہتھیں داتریاں لئی آن وڑے۔ ایس توں پہلاں کہ اوہ اندر سبات وچ جا کے ہتھیار پھڑ دے، انج جیویں دھاڑ کرن آئے پہلوں توں ای تیار ہائن۔ اوہناں آوندیاں نوں ای نیزیاں، بلماں تے گھاڑیاں اُتے دھر لیا۔ میرے پوتے بھراواں نوں تڑفا تڑفا کے مار گھتیا۔ میں تے میری ماں پنے نتانے جیہے کئے ای سے بے ہوش رہے۔ اوس ویلے جدوں رانباں دیاں سہیلیاں امرائے توں اوہدے نال کسدا کڈھن لئی اپڑیاں، دھاڑوی گنڈ توں پار اُتاڑنوں جالتھے ہائن۔ ایس ہن ڈھاریاں جھڈ کے امرائے والیاں نال رہن واسطے وستی آ گئے۔ اک گھر وچ رہن لئی سانوں تھاں ڈھئی۔ اوہی گھر والے ساڈی واہی نیجی کرن لگ پئے۔ ساڈا کھان پین، کپڑا لٹا اوہناں دی جیویں ذمے داری بن گیا۔ پر میں اوس واقعے نوں منوں کدی نہ بھلا سکيا۔ ”پو وساہرے خاں نے ولا رانوں اپنی ہڈی بتی سناوندیاں اک لمیرا ساہ بھریا۔

”مڑ کے میں امرائے دے اک منویں کھوجی نال رل گیا۔ اوہدے توں گھرا کڈھن دا ول سکھیا۔ اوہ کھوجی مٹھے پانیاں دی تھاہر لبھن وچ وی کامل آہا۔ اوہ پانی جیہدے نال کھوہ کڈھ کے بھومیں نیجی جا سکے۔ میرے من وچ تاں اوہناں دھاڑویاں تیک اپڑنا تے اوہناں توں بدلا لینا آہا۔ اک سدھر من وچ بھین نوں ملن دی وی آہی تے دشمنان توں ویر لین دی وی۔ ایہدے واسطے اک لمی عمر تے پہاڑاں ورگے ورھے ہنڈھاوے پئے مینوں سرتے۔۔۔ اخیر میں لہہ کھلا، اپنے شریکاں نوں تے لیہناں دیاں باہکاں نیڑے دھونی دھا کے بہہ گیا۔ جوگی فقیر دا روپ دھاہر کے نیڑے والیں وستیاں وچوں خیر منگدا، کدی کدی لیہناں دیاں باہکاں تے وی جا نکلدا۔ میں رانجھے دے ہیر تے سہتی دے ملن دے چچ توں ول سکھیا۔ مینوں اوس سردار دی زنانی کھوہے اُتے پانی بھردی ٹکردی۔۔۔ چون میل ملاپ ہوون لگ پیا۔ سردار ہر راتیں آہم لاہم دیاں تھاہریں جا لگدا جھگے بھندا تے ملکھیں دے مجھیں تے داند کڈھ لیاوند۔ اوہدے نال ڈاکوواں دی

واہر ہوندی۔ میں ایس ڈرتوں ہر ویلے گھامریا جو کدھرے کسے ویلے اوہدے نال ٹاکرا ای نہ ہو جاوے۔ اک دو واری مینوں بھین وی ملی۔ اوہ ہُن دھیاں پُتراں والی آہی۔ میں اوہنوں سیہان لیا، پر اوس مینوں سہانا کوئی نہ۔ کیوں جو ساڈے وچکار عمراں دے پینڈیاں دی وٹھ آہی۔ اوہنوں دیکھ کے اندروں اندریں روندنا رہیا پر اوہنوں گل نہ لایا جو کدھرے اوہ ہمھو کجھ جھڈ جھڈا کے میرے نال ای نہ ٹر پوے۔۔۔ اخیر وٹا روا میں سردار دی زنانی نوں اُدھال لیا، جیہڑی تہاڑی ماں بنی۔ آہندن جو راٹھ واسطے بھین توں ودھ اوہدی زنانی ہوندی اے جو اوہدی عزت، آبرو تے مان مریادا دی راکھی کر دی اے۔ زنانی ای مردنوں ڈھیر گھاٹ وی دیندی اے۔ ایہہ گل وی میرے ساہنے آہی۔ مُز مینوں پتاوی کوئی ناہیں لگا جو سردار دی کوئی بھین وی آہس۔۔۔ میں تے سھرائی اوہدے لگدیاں دے ڈرتوں بار دی اجیہی کیہڑی گنڈا اے جتھے جا کے نہ لگے ہوویے۔ ناؤں نشان تے پہریوا بدل کے۔ اُتوں تسیں جنم لگ پئے۔ تھاہر، ٹھکانا اسیں کوئی نہ بنا سکے۔ پر پُتر، اک گل یاد رکھیں تہاڑی ماں سھرائی میرے نال چنگا سوہنا ورتی اے۔ جدوں دی میرے نال آئی اے اوس ہٹ کے پچھانہ نہیں ویکھیا۔ میں گھرے عنے جھڈ کے مٹھا پانی لہہ کے کھوہ کھٹن داکم مل لیتے انج تہاڑا تے اپنے آپ دے جین، دنیا اُتے رہن داسبب اسباب بنا لیا۔ پر ایہہ کوئی حیاتی نہیں پُتر وٹا روا، خانہ بدوشاں والی۔ میرے من وچ ایہہ سدھرتاں چروکئی آہی کسے اک تھاہرے اکٹھے رہ کے بھوکیں بھاڈا کر لیندے پر جو ہیتی ساڈے اُتے، اوہدے مگروں تاں تہانوں نصیحت ایہو ای کریساں جو کدی دھاڑویاں دی راہ تے دریا دی من اُتے واسیوں نہ کرنا، کیوں جو تہاڑی ماں دے لگدے تہاڑوں دیر لینوں دی نہ مُز سن۔۔۔ پر میں اخیر لے ویلے اپنے مرن دا بندوبست کر کے مرساں۔ تسیں میری لوتھ دی سوہ وچ رہنا تے میری قبر دے نیڑے ای واسیوں کر لینا۔۔۔

کھتیاں، پورب ولوں پچھتم نوں چندہ کر آئیاں جدوں وٹا را پو دیاں سُنائیاں،

ہڈ ورتیاں دے کھہڑیوں نکلیا۔

ساری رات بے آرامی نال بولدیاں کگدیاں، کگداں وچوں باگی کگڑ باگ دیونا
 شروع کردتی۔ ولا رانوں اتماں سھرائی دے بولن، کلمہ پڑھدیاں توبہ استغفار کردی دی
 آواز آئی۔ ولا راجانیا جو اوہدے وانگ ای اتماں سھرائی دی رات اکھاں وچ ای کڈھی
 اے۔

.....

اوہ سارے اُٹھج کے حاطے وچ کٹھے ہونا شروع ہو گئے۔ ولا راگھڑی دا بوہا
 کھولیا۔ ڈنگراں تے واڑھے اُتے نظر ماریاں۔ اوہدی زنانی چائی وچ مدھانی پاؤں توں
 پہلاں ہتھ نال نکھار کے ساریاں واسطے بورا کڈھیا تے کانہہ دے ہتھ ہتھ لے گلاساں وچ
 گھست کے اوہناں نوں دیون لگی۔

7

بُھردی سامی وچ قید رُوحاں

ولارا جاندا آہا، جو اوہدی ماں تھہ چھکدی ہے۔ اوہ اٹھئی کے حقہ بھخاون لگ
 پیا۔ اتماں سھرائی چر تیک قیاسیں پئی رہی تے ولارا دے مونہہ اے تھکدی رہی۔
 مڑ اٹھجی، پیڑھی پکڑیوس تے ولارا ول ودھن لگی۔ ولارا، نیویاں اکھاں نال اپنی ماں نوں
 تکیا۔ اوہنوں لگا جو اوہدی ماں دی کنڈ نیوں گئی اے۔ اوہدیاں اکھاں وچ اوہ ویلا گھم گیا
 جدوں اوہدی ماں بھر جوان آہی۔ اوس اوہنوں ہمیش ایس جوانی دے روپ وچ ای تکیا۔
 اوہ اوہنوں بڈھیاں ناہیں ویکھنا چاہندا۔

اتماں سھرائی ولارا دے نیڑے جا اپڑی۔ پیڑھی بھوئیں اُتے رکھوس تے تھہ
 کے اوہدے ساہنے بہہ گئی۔ بھوئیں توں اک سُکا تیلھا پکڑیوس۔ اوہدے اُتوں دھوڑ مٹی
 جھاڑ دیاں تے اوہدے اُتے ودھیاں کچھیاں بھوردیاں بولی، ”پتر! توں جاندا ایس ایس
 تیرے کول کیہ سوچ کے آئے آں۔ سیانے آہدے نیں کدھوں کنڈیتا تے پردیسیں وسدا
 اک برادر ہوندن۔ تے توں تے خیری سلا وسدا ای پردیسیں ایس ساڈے بھانے۔ اُنج
 دوجے دو بھرا وی کیہڑے نیڑے ہوندن۔ میں آہندی آں ساریاں باہیاں رل کے بہو

تے تہاڑے رل بٹھن، رل وسن نال میں وی کوئی سکھ دا ساہ لواں۔ پتر من لویں تے
 تانہ نہ آکھیں۔ تسیں سارے خیر نال جیے جنتے تے مال اسباب والے او۔ مال اسباب
 تے رب گہنے نوں وی ڈھیر دتا اے۔ پر جدوں اولاد ای نہ ہوئی تاں اوہدے کس
 کھاتے۔ “مائی سکھرائی ایہہ آکھ کے ولارا دامونہہ ویکھن لگ پئی۔ انج جیویں کوئی دریا
 دے کیر وچ ڈبدا کسے ویلے دی آس وچ ہوندا اے۔۔۔” توں من لویں تے میں عیسے
 نوں وی ترلا گھتاں۔۔۔ کسے سردار دی بھوکیں تے کم کردا اے۔ کتا اوکھا ہوندا ہووے گا۔“
 انج جیویں اخیری گل اوس اپنے آپ نال کیتی ہووے۔

چراں تیک چپ چان ای کھلری رہی۔ ولارا سوچ رہیا آہا۔۔۔ “ماں نوں
 کیویں سمجھاواں؟ میں ایہناں ساریاں نوں کس طرحاں سمجھا سکدا آں۔ جیکر میرے ساہنے
 گہنے خاں تے عیسے خاں ہوندے تے ایہو گل پچھدے تاں اوہناں نوں دس وی دیندا۔
 مینوں بڑھی ماں دادل رکھنا پوسی۔“

اپنے وچ اتناں سکھرائی گھابر کے پیڑھی توں اٹھ جی تے اٹھ کے دور ویران
 جیسے جنگل ول تگن لگ پئی۔ پورا سورج نہ نکلن پاروں جنگل حالے گھسمیلا جیہا دس رہیا
 آہا۔ چنگی تقدیروں پہلے گہنے خاں موڈھیاں اُتے دھرن والی چادر چھنڈدا اپڑیا تے
 جھبڈے ای مگروں عیسے خاں وی۔ ہُن اوہ چاروں اوٹھے اکٹھے ہائن۔ چاروں اوٹھے اکٹھے
 ہون والے مقصد توں چنگی طرحاں جانو ہائن۔ چاروں چپ ہائن۔ اوہ سارے ای
 لہبڈے اُتے یقین کیتی بیٹھے ہائن۔ جو ولارا، ممورے خیانے نال رل کے ابادی کرن تے
 بھاویں نہیں پر بھراواں نال رل کے رہن تے تاں ضرور بر ضرور راضی ہو جاسی۔

ولارا چپ آہا۔ اوہ اوس کہانی نوں ساریاں دے ساہنے بیان ناہی کر سکدا۔
 خاص طور تے اتناں دے ہونڈیاں۔ کیوں جو اوہناں اُتے جو بیتی آہی اوہدے ذمے وار
 اوہدی ماں دا پہلا سائیں تے اوہدے کارندے ہائن۔ اوہ سوچدا آہا جو اوہدے پیو

وساہرے خاں ایہہ گل اپنی زبانی نال بھاویں لکھ واری کیتی ہووے، اوہ نہیں کر سکتا تے جدوں ولارا دیکھیا جو لتاں سھرائی آپ دھیانے لگی ہے تاں اوس دوہاں بھراواں نوں کورا جواب سناوندیاں آکھیا:

”بھراو! تسیں جنے مرضی اے چنناوند ہوو، تہانوں دُکھ لگے یاں میرے ولوں بدگمان ہو جاو۔ میرا تہاڈے نال جاون اُکھیرا لگدا اے۔ ایہہ گل میں لتاں ساہنے نہیں کر سکتا۔ آس ہے تسیں میری مجبوری سمجھ لیسو۔“

”ایہدے وچ کوئی بدلاؤ ہو سکتا اے یاں اسیں لیہنوں تیرے ولوں لوہے اُتے لیک ای جاپے؟“ عیسے خاں ترکھے لہجے وچ آکھیا۔

”بھراواں وچکار گلاں ہوندیاں رہندیاں نیں۔ اوہ گلاں نال لوہے اُتے لیکاں نہیں چھکدے۔ کدے کوئی سبب اجیہا بنیا یاں ویلا ڈھک آیا تاں میتھوں ودھ رل و سن دی خوشی ہو رکینوں ہووے گی۔“ ولارا دے گل کردیاں کردیاں لتاں سھرائی وی نیڑے آن کھلوتی آہی۔ گل اوہدے تے وی شیشہ ہو گئی آہی۔

”چنگا پترا، جیکر توں نہیوں مندا تے اسیں نیوں جاندے آں۔ توں کر لے اپنے من آئی۔ پتر گہنے خاں! جاتے اپنا مال منی لے تے اتھے ای مُڑ آ۔ میں مُڑ کے ”چھوٹیاں والے پتن“ کوئی نہیں جاندی۔ وتاں او تھے جا کے میرا من پر تیج جاوے..... تے چنگے سبوں اج تریوے جُو گئے او تاں اک گل جیہڑی کجھ دیہاڑیاں توں میرے من وچ مُڑ آوندی اے تہانوں کر چھڈاں۔ ویسے خاں نوں وی سنیہا گھل چھڈو۔ میری معیاد ہُن بہوں گھٹ رہ گئی اے۔ میں اندروں کھاج جیہی گئی آں۔ اج کل دی مسافر آں۔ خورے کس ویلے میرا سمیان لدی جلاونا اے۔ بس نزابت ای رہ گئی ہاہمیں۔ اک وعدہ تہاڈے ساریں توں لینا چاہوندی آں، جو میرے مرن توں پہلاں میرے پیکیاں نوں میرے مونہہ دھر مونہہ کر دیو تاں جو اوہنوں سارا حال حقیقت کر دیواں۔ جو میں نکلی تاں

وساہرے خاں دے نال اپنی مرضی نال آہی تے تسیں میرے پُتراں نال ویر دھکو زوری دا
بنائی ودے او۔ ذمے وار تاں لنگھ گیا اگلے پتہیں۔“
اتماں سھرائی دی ایہہ گل سُن کے تریوے بھرا ہکا بکا رہ گئے۔

.....

رات سے۔ ..

گھٹ ودھ اباد ہوئے جنگل وچ دور دور تیک ڈولہ دے اسماں اُپر بلندے بُجھدے
تارے۔ ..

لگا تار بینڈیاں دیاں اوازاں۔

ویڑھے وچ سُتے سبھ لوکاں دے چہریاں اُتے اُداسی تے مایوسی دیاں لکیراں۔
ولارا تے اوہدی زنانی جاگدے نیں۔ سرکڑے نال اُسارے کدھلے ہٹھ منجیاں
ڈاہیاں ہوئیاں نیں جیہدے اُتے جنڈ، ککراں تے ہور رُکھاں دیاں لگراں نال بنی چھپری
اے۔

نال والی منجی توں اتماں سھرائی دی اواز آوندی اے:

”میں پیراں فقیراں توں رکھاں لکھوائیاں تے چاندی دیاں ڈھولنیاں وچ مڑھوا
کے اوہدے ڈولھیاں اُتے بنھ دتیاں۔ اوہ جھنگ سیالوں سرداراں دی دھی کڈھ لیا۔ میں
جینہوں گل نال لا لیا۔ پر اوہدے لکھے لیکھ نہ پریتجے۔ اوہدے اُتے ربّ دی نہ مہر
ہوئی۔“ اوہ اک ٹھنڈا ساہ بھر کے چپ کر جاندی اے۔

.....

کچھ چر چپ مگروں ولارا اپنی زنانی نوں پُچھدا اے:

”کرماں والیے، جاگدی ایں؟“

”ہاں، جاگدی آں۔“

”لتاں، گہنے خاں بارے گلاں پئی کردی اے۔ ... ماں دی حالت ویکھاں تے جی آکھدا اے کہ ایہناں نال رل کے ٹر جاواں تے جتھے آہندن، او تھے ابادی کر لوں۔ ایہناں دی مرضی نال جیواں، ایہناں دی مرضی نال مراں۔“

ڈھیر دیر تیک چپ رہندی اے۔ مزانج جیویں گوہ نال نہیں سگوں سوچدی ہوئی بولدی ہووے۔

”چنگی گل اے۔ لتاں دی حالت مَن ڈھیر ماڑی لگدی اے۔“ اوہدی زنانی اوے طرحاں کسے ہور سوچ وچ گواچی ہوئی بولدی اے۔

”حیاتی دا اعتبار کوئی نہیں۔ جنگل وچ جاوو تے گھپ پر چھائیاں ویکھ کے لگدا اے حیاتی کجھ ماڑیاں، کجھ پیڈیاں سُفیاں دیاں چھڑیاں نال بنایا ہویا کوئی پنجرہ اے۔ لتاں نوں ویکھدی واں تے مینوں اوہدی روح کسے جیسے ای پنجرے وچ تڑی لگدی اے۔“

”ٹھیک ای آکھدی ایں کرماں والیے۔“

”ساڈے وجود وی تاں ایہناں پنجریاں وانگ ای ہے نیں ولا راوا۔“ اوہدی زنانی اپنی گل ٹوری رکھدی اے۔

”... تے وجود دیاں ایہناں پنجریاں وچ اسیں اپنیاں سدھراں دے پکھیر وواں نوں ہمیش ہمیش لئی تاڑی رکھدے آں۔ جو ہمیش ڈرے سہے رہندن۔ کدی کجھ بولدے، کدی کجھ چچھاوندے ای نہیں۔ سگوں ساڈیاں ترٹھیاں ہوئیاں روحاں وانگ جو اک روز بھر دی سامی وچ قید ہو جاندیاں نیں۔ اسماناں اُپر جاوون دی اڈیک وچ۔ اوہوں تیک، جدوں تیک ساڈیاں ہڈیاں گھر گل کے مٹی وچ مٹی نہیں ہو جاندیاں۔“

انج جیویں مریض اخیر لیاں گلاں کردا کردا تھک کے سہکدا اے۔ ولا را دی زنانی وی تھک کے سہکن جیہی لگ پئی۔

چُپ دیں ڈونگھیاں اوازاں وچ ولّار اتے اوہدی زنانی دیاں اوازاں اچھتے انج گواچ جاندیاں نیں جیویں اتھے کوئی منکھ ہووے ای نہ۔ مُڑ کے کُتیاں دے بھونکن تے گدڑاں دے کوکن دیں اوازاں اُتے ولّار دی اکھ گھلدی اے۔ تاں اوہنوں لگدا اے جو نیڑے ای بُیاں اوہلے جیویں کسے بندے نوں ماریا جا رہیا ہووے۔ اوس ویکھیا جو اوہدی ماں اَلانی منجی اُتے لمی پئی اے۔ مُڑ کے اُتھدی اے تے اوہناں اوازاں ول ودھن لگ پیندی اے۔ ولّار اپنی ماں نوں اودھر جاون توں روکیا تے مچھیس:

”انج نہیں لگدا اتناں جیویں کے بندے نوں ماریا جا رہیا ہووے تے پیڑ وجھوں اوہ روند اگر لاند ا ہووے؟“

”نہیں پُتر، اجیہی کائی گل نہیں۔ ضرور توں کوئی ڈراونا سُفنا ویکھیا ہونا اے۔ اصل وچ ایہہ تھاہر بھاری لگدی اے۔ اُتوں آون جاون والیاں دی گزرگاہ اے ایہہ۔ ایس لئی تھاہر تھاہر اُتے ٹھگاں تے دھاڑیاں، خلقت نوں لُٹیا تے لُٹ لُٹ کے قتل پیا کیتا۔ تے اوہ روحاں جیہناں توں اوہناں دا مال اسباب لُٹ لیا جاوے تے جیہناں نوں جیوندے جانیں مار دتا جاوے، اوہناں روحاں نوں سکون کتھوں آوندا اے؟ جدوں وی انھیری رات وچ چاروں پاسے چُپ گھپ ہو جاوے، ایہہ بے ارام روحاں باہر نکل آوندیاں نیں تے باہر نکلیاں ساراں اوہناں نوں انج لگدا اے جیویں مُڑ کے اوہناں نوں ماریا جا رہیا ہووے۔ اوہناں توں اوہناں دا مال اسباب لُٹیا جا رہیا ہووے۔ ڈونگھی نیچھ لاون نال لیہناں دیاں اوازاں سانوں وی آون لگ پیندیاں نیں۔ ایسں اوہناں دیاں پرچھائیاں تاں نہیں دیکھ سکدے پر اوازاں سُن سکدے آں۔ کدی کدی پورن ماشی دیاں راتاں وچ انج لگدا اے جیویں ایہہ روحاں تہاڑے ہُنے ہُنے نیڑیوں لنگھ گئیاں ہوون۔“

ولّا را سوختے اُٹھیا تاں اوہدا جُہ مُڑھکو مُڑھکی آہاتے اوہنوں لگ رہیا آہا جیویں
 اوہدے سُفنے تے اپنی زنانی نال کیتیاں گلاں اک مک ہو کتیاں ہوون۔
 اوس اچتے اک فیصلہ کیتا۔ گہنے خاں، عیسے خاں، لٹاں سھرائی تے اپنے جے
 جنتے نوں اوہناں نال لے جاوَن تے اوہناں نال اباد ہوون دا۔

.....

ویسے خاں تے اوہدا گھبراٹا پُتر مَمورے فھیا نے دی اباد کیتی جاون والی باریک
 توڑ اوہناں دے نال گئے۔ اک وڈی گڈ گہنے خاں دے سمیان دی بھرتج کے وی او تھے
 اپڑ گئی۔ ویسے خاں ولوں اوہناں نوں دتی گھوڑی، وچھیری تے لوے تے نویں داندیاں دی
 جوگ، اوہناں اونٹھاں نال آن رلی آہی جیہناں ایس بھوکیں تے ہل داہنے ہائَن۔
 کجھ ای دنوں مگروں نہال سنگھ ڈھاہاں والا وی اپنے مال ڈنگر تے جے جنتے
 نال اوہناں نال آن رلن آلا آہا۔ ایہہ گل اوہ سبھے بھرا مَمورے فھیا نے توں دو ترے واری
 سُن چکے ہائَن۔

.....

اوہ دبھ تے سرکڑا پُٹ پُٹ چھ گئے ہائَن جدوں اک گھر، گڈ اُتے اپنا مال
 اسباب لدی او تھوں لنگھیا۔ مَمورے، ولّا را تے نہال سنگھ ہوراں نال حقہ چھلکدے ہوئے گھر
 دے وڈیرے دسیا۔ ”جو وگھ تے بہوں ماری بیٹھے او۔ پر جتھے آن بیٹھے او اتھے کھوہاں دا
 پانی ڈھیر ڈونگھیر اے۔ سانوں کسے دس گھستی ہے جو دکھن ول نوں تھوڑا دور جاویے تے
 اگے ذرخیز بیلے ڈھاہاں ہین جتھے دوروں دوروں سرکاری اسلحے نال مچھیاں تے
 مرغابیاں دا شکار کیتا جاندا اے۔ بھاویں ڈھاہے اُتے دور دور تیک دریائی پانی کوئی نہیں۔
 ستارھاں اٹھارھاں کوہاں تیک فصلاں برکھا دے پانی نال اُگائیاں جانیاں نیں پر او تھے
 جاون والے بھلکھے نہیں مر جاندا۔ میں وی اپنا جیا جتنا لے کے او تھے ای چلیاں تاں جو

اسیں اتھے بُکھے ای نہ مر جائیے۔ بھکھ تاں مُڑ وی سہاری جاسکدی اے پر پانی توں ترہائے۔ “اتھے آکے اوس گل اُنج مُکا دتی جو سُنن والے ترہہ دا احساس آپے ای کر لین۔

.. بندا اُنج تاں دانا بیٹا لگدا ہا پر اوہدیاں گلاں توں اوہناں نوں ڈھیر مایوسی ہوئی۔ خاص طور تے تریوے بھراواں نوں جیہناں نوں جھدے ای احساس ہوون لگ پیا آہا جو مورا فٹیانا اوہناں نوں جوئی دا حصے دار نہیں سگوں اپنے دو جیاں کیاں وانگ کمی کمین ای سمجھ کے کم لیندا اے۔ ایس گل دا احساس نہال سنگھ نوں وی ہوون لگ پیا آہا۔ اوس اک دو واری ممرے فٹیانے نوں ایس گلوں ورجیا وی پر اوہدے اُپر اُلٹا ای اثر ہویا۔ مورا فٹیانا نہ جاندا آہا جو نہال سنگھ نرا اوہدے بچاپے ہتھوں مجبور ہو کے اوہدے نال آن رلیا آہا۔ اُنج نہال سنگھ دی اپنی وی سرکار دربار وچ چنگی بھلی سنی جاندی آہی تے اوہدی وجہ سردار نہال سنگھ کول گھوڑیاں دی نسل دا اوہ رڈا آہا جیہڑا رنجیت سنگھ دے زمانے توں سرکاری فوج تے دربار وچ عام مشہور ہائن۔ خورے ایسے گلوں مورا فٹیانا نہ اوہدا لحاظ ملاحظا کردا آہا۔ اوہنوں اک آس ایہہ وی آہی جو سردار نہال سنگھ کوئی اک ادھ گھوڑی، وچھیری اوہنوں وی دے دیوے گا۔

”بھوکیں اباد ہو لین دے سردار نہال سنگھ۔۔۔ ادھو ادھ ساڈے ناویں تے وجے گی۔ ناویں کوں چاڑھنی اے، میں انگریز افسر نال پہلاں ای گل کر چکیا واں۔ ایہہ تریوے بھرا چنگے محنتی ہین۔ بھوکیں تے جنوراں دی پرکھ رکھدے نیں۔ لیہناں دی سانوں ڈھیر لوڑ اے۔ حالے لیہناں اُتے ایہہ بھیت کھولن دی کوئی لوڑ کائی نہیں۔ ویلا آ لین دے۔ ایہہ ساڈے کمیں ہن اُتے مجبور ہو جاسن۔“ اخیر اک دیہاڑے ممرے فٹیانے، سردار نہال سنگھ اُتے اپنے اندر دی ساری کھول چھڈی۔

سردار نہال سنگھ کجھ نہیں بولیا۔ اوہ چپ چاپ رہیا۔ جدوں ممرے فٹیانے جاتا جو

کدھرے نہال سنگھ ساری گل تیں بھراواں نوں ای نہ کر دیوے تاں اک دیہاڑے اوس گھنے خاں نوں اعتماد وچ لے کے آکھیا:

”سردار نہال سنگھ مینوں ایس گل اُتے مجبور کر رہیا آہا جو ساری بھوکیں اسیں دوہاں دے ناں لگوا چھڑیے۔ اوہ ورھے دو ورھیاں مگروں انگریزی فوج نوں اسواری کان گھوڑیاں سوغات وچ دیندا اے۔ ایس وجھوں اوہدی بڑی مانتا اے۔ ہُن تسیں آپ سوچ لو تہاں کیدہ کرنا چاہیدا اے۔“

ساری خرابی ایہتھوں ای، ایس ای گل توں شروع ہوئی۔ داندال دیاں پنجالیاں ٹرن لگ پیاں۔ چنگے بھلے ہل واہندے بلد سیہاڑاں وچوں نکل کے ایدھر اودھر مونہہ کر کے ٹرن لگ پئے۔ ٹوئے میاں نوں اکساہر کردے کراہے اپنے پھلاں سنے اپڑ بھوکیں وچ پھس جاندے۔ بھوکیں اُتے کم کرن والے منکھ قونج، ڈاہ تے سول دیاں پیڑاں نال ڈھڈ پھڑ کے بہہ گئے۔ دور دور وید حکیم نہ لبھدے۔ سُنڈھ تے جوائن نال علاج ہوندا..... بندیاں تے پشتواں دوہاں دا۔ بھوکیں وچوں نکلن والے سب سلونگ، زہر بھرے کیڑے تے اٹھوہے اوہناں دے رہن سہن تے سوون والیاں تھاہراں اُتے گر بل گر بل کر دے وتدے۔ بارشاں تے ڈیکاں وچوں نالیاں کڈھ کے بھاڈے بھر بھر لیاں دے پانیاں وچ کوڑ پھر گئی۔

مُز اک دیہاڑ اک ہور انہونی ہو گئی۔ جیہدے بارے ایس اباد ہور ہی وستی دے وسیکاں کدی سوچیا وی نہیں ہئی۔ اک انگریز لارڈ ایس اباد ہوندى وستی دا معائنہ کرن آیا۔ اوس کچھری لائی جیہدے وچ ایہتھوں دے وسٹیک اوہدی ہر گل اُتے جھک جھک کے سلاہنا کر دے۔ انج کرن لئی اوہناں نوں ممورے خٹیا نے تاکید کیتی آہی۔ پر ایہہ کجھ کردیاں ولارا دا پتر تے عیسے خاں دا پتر اندروں سرنجج رہے ہاُن۔ بھادیں نیوندیاں دی کھی کھی سُن کے انگریز لاٹ اوہناں نوں بڑا بجھا کے ویکھدار ہیا۔

مورے فٹیا نے ست گھوڑیاں تے اپنے کامیاں وچوں چُن کے کجھ جوان
 اوہنوں پیش کیے۔ گھوڑیاں نوں انگریزی مہر لا کے کچھ دتا گیا۔ جوتاں نوں نمبر الاٹ
 کردتے گئے جیہدے مگروں ایہ سارے ہُن انگریز سرکار دے رنگروٹ بھرتی ہون والے
 جنے ہاُن تے جیہناں برطانیہ سرکار دی کار خدمت کرنی آہی۔ کسے وی شکل وچ۔

ولارا دے پتر نور محمد تے عیسے خاں دے پتر ولی محمد دوہاں اپنے پیو، چاچے،
 تائے تے سردار نہال سنگھ ساہنے قسم کھادی۔ ... ”اوہ مورے فٹیا نے ولوں انگریز نوں دتی
 بخشیش طور تے ناواں لکھواون توں پہلاں موت قبول لیسن“ اوہناں ترکھیاں کیتیاں
 ہوئیاں چھوئیاں تے لکویاں دی چھاں پٹھ اک نویں سفر دا ارادہ کیتا۔

دو وڈیاں گڈاں وساہرے خاں دی ملی ہوئی بھوکیں دل نوں جا رہیاں ہاُن۔
 اک گڈا پر اتماں سھرائی انج گج گج ہوئی پئی آہی جیویں ہڈیاں دا کوئی پنجر ہووے۔ اُچے
 نیویں بار دے پینڈے نوں سردار نہال سنگھ دی زنانی ستونت کور انج سانجھ سنبھال کے
 ٹوردی جا رہی آہی جیویں اک دانا زنانی نوں سانجھنا سنبھالنا چاہیدا اے۔

8

ڈونگھی نیندر وچ موت

پینڈا نہڑنا تاں کیہ آہا، حالے اوہدی شروعات ای آہی جو ستونٹ کور، لتاں
 سمھرائی دے جُٹے نوں ٹولدی ہوئی بولی۔ اوہدی اواز وچ وہم تے گھائر آہی جیہدی وجہوں
 اوہدی اواز کب رہی آہی۔ اوس لتاں سمھرائی دے پُتر اں نوں ہوکا دتا:

”بھرا گہنے خاں! بھراو لا را!! ویکھو تاں لتاں دی حالت چنگی نہیں لگدی۔“

لتاں سمھرائی دے نیڑے گہنے خاں آیا۔ دو بے دو ہیں پُتر گڈ اُتے سوار ہائُن۔
 گہنے خاں بھج کے اوہدے سریں آن بُجیا۔ گہنے خاں ای آہا جو ہمیش اپنی ماں دے نال
 رہیا تے ماں اوہدے نال۔ اوہ اوہدے وجود، اوہدی ہستی توں اوویں ای جانو آہا جو یں
 آپوں لتاں سمھرائی۔ اوس لتاں اُتے بھر جوانی وی ویکھی تے اوہدے اُتے ہولے ہولے
 پر چھائیں کردا بڈھپا وی۔ پر جو حالت اوہدی ہُن آہی، اوہ اوس کدے ناہیں ویکھی۔ نہ
 ای اوہ ویکھ سکدا آہا۔ لتاں سمھرائی دیاں اکھاں ڈور بھوریاں جیہیاں ہائُن۔ اوہ اکھاں
 جھپک نہیں رہی آہی۔۔۔ اوس اپنا ہتھ گہنے خاں دے کھڑے اُتے پھیرنا شروع کیتا، گہنے
 خاں دے اندر اک ہول جیہا گھم گیا۔ لتاں سمھرائی دی موت دا ہول۔ اوہنوں لگا

جیویں لتاں سھرائی نوں کجھ نظر نہیں آ رہیا تے اوہ انھیاں وانگ اوہدے مکھ اُتے ہتھ پھیری جا رہی اے۔ اوہ بولن لگی تاں اوہدی اواز کنب جیہی گئی۔

”پتر گہنے خاں! مینوں نہیں لگدا جو تیں میری موت توں پہلے میرے پہلے کھسم نوں مینوں ملا سکو۔ پر مینوں وساہرے خاں تیک ضرور اپڑا دینا۔ جیویں وی ہو سکے اپنے پو وساہرے خاں دی قبر دیاں لتاں ولے اپڑا دیونا۔ میرا ساہ سکون نال نکل جاسی۔“

ستونت کور جیہڑی گہنے خاں دے آون وجوں اوہدی پواندی ول ہو گئی آہی، لتاں سھرائی دی گل سن کے انج جیویں اوہنوں بچ وجی ہووے۔

”ایہہ کیہ پئی آہندی ایں لتاں سھرائی۔ اپنے پہلے کھسم نوں ملاون دی۔ ... تے اوہ وی اپنے وڈو ڈیرے پتر نوں۔ ایہہ کیویں ہو سکدا اے؟“

اوہ وی بار دے ایس علاقے دی رہن والی آہی۔ بھاویں اوہنوں ایتھے آئی نوں ڈھیر سمانا ہی ہویا پر اوہدا وی علاقہ تاں اکوای آہا تے اوہ ایتھوں دے ریتی رواج توں چنگی طرحاں جانو آہی۔ اوہ جاندی آہی جو کوئی جانگی زنانی اپنے کھسم توں وکھ کسے ہوہر بندے نال کیویں رل کے رہ سکدی آہی۔ ایہہ اکا انہونی گل آہی۔ اوہ اپنی وتی دی اک سردار زنانی نوں جاندی آہی جو کسے ہوہر منکھ نال رل گئی پر اوس ادھی حیاتی توں ودھ اپنے کھسم تے ہوہر لگدے لیدیاں نوں پتا ناہیں لگن دتا۔ مکر تے فریب ای کردی رہی۔ پر جدوں اوہدے کھسم نوں ایس گل دا پتا لگا تاں اوہدے وجود اُتے اک زردی جیہی کھنڈر گئی تے اوہدا سارا وجود ایس زردی نال پیلا پیلا جیہا ہو گیا۔ .. بیماری اوہنوں انج نستیاں کر چھڈیا جو ہن ہر ویلے اوہتاں وچکار دنگا فساد رہن لگ پیا۔ گل ایتھوں تیک اپڑ گئی جو اوہدا وس نہ چلد اجو اوہنوں مار دیندیاں آپ مر جاندی۔ اوہنوں تاں ایس وجھوں ناہیں مار سکدا جو اوہدی زنانی دے شینہاں ورگے چار جوان بھرا ہاں تے اوہ کلم کلا۔ ..“ پر ایہہ میں کیہ مرن والی دے ساہنے عجیب قیاسے پے گئی آں۔ ..

اینے نوں عیسے خاں تے ولّا راوی اپڑ آئے۔ اوہناں جدوں ماں دی ایہہ حالت دیکھی تاں اوہناں دے ہتھوں پیروں نکل گئی۔ اوہ دوویں اک دو جے دا مونہہ دیکھن، اودوں تر لے لین۔ اینے نوں نولپے نوں چنگی سجھی۔ اوس گڈ اُتے ہور سمیان دے نال نال اک گجا کھٹی لسی داوی رکھ لیا آہا۔ اوس اوہ گجا پھڑیا تے اک چھوٹی لیہ کے لسی اتناں سھرائی دے پیراں دیاں تلیاں اُتے ملنا شروع کر دتی تے نال ای ہولی ہولی چھوٹی نال اوہدے پیراں دیاں تلیاں نوں جھسن لگ پئی۔ اینے چہ نوں اتناں سھرائی دی ساری آل اولاد اک تھاہری اکٹھی ہو گئی۔ گڈاں نوں سردار نہال سنگھ تے عیسے خاں دا پتر ٹوری جا رہے ہاں۔

نولپے دا اتناں سھرائی نوں تلیاں تے لسی ملن دا سون اک ہکاین ثابت ہويا۔ اوہدے اندر انج جیویں ٹھنڈ پے گئی ہووے۔ اوہ ڈونگھی نیندر سوں گئی۔ پر ایس ڈونگھی نیندر ستیاں ای اوہدے ساہ اکھڑن لگ پئے۔

ایدھروں اوہ وساہرے خاں دی قبر نیڑے اپڑے۔

اودھروں اتناں سھرائی پران چھڈ دتے۔

9

ٹوبھیاں وچوں اُچھلدا پانی

ہُن، میرو مرانی دے ڈھول دی ڈھکار ہر پاسے سنندی آہی۔ بھاویں
 ”جھوٹیاں آ لے پتن“ نیڑے گہنے خاں دی ملی ہوئی تھاہرے ایہہ ڈھکار اُکا پکھیرو اُڈارن
 دے ای کم آوندی۔ ایس ڈھک تے جیہنوں خلقت ذخیرہ آکھدی ہائی تے جیہدے آسے
 پاسے کنڈیالیں جھاڑیاں دا سنگھناں جنگل آہا، جتھوں بعضے ویلے گھڑ اسواراں نوں لنگھناں
 وی اوکھا ہو جاندا۔

اوہ ہبھو کائی اتھے آن وی تے ذخیرے سنے آل دوالے دی بھونیں بناون وچ
 جٹ گئی۔

سردار نہال سنگھ دی میرو مرانی نال واہواسرت رل گئی آہی۔ ہر روز ادھے
 لوکی بھونیں واہ بنا کے پھس جاندے تے دوئے ادھے میرو مرانی نوں ڈھول سنے چوترے
 تے بہا لیندے۔ اوہ راء نال گان گاوندے تے نسل نزوئے گبھرو جھمر مار دے۔ چانئیں
 راتاں ادھیاں توں ودھ ایس گاؤں وچ ای لنگھ جاندیاں۔

سردار نہال سنگھ، میرو مرانی تے ویسے خاں دے پتر نوں منڈی ڈھاہاں گھلیا۔

اوہ اوہدے لگدیاں توں دو تازی گھوڑیاں لے آئے۔ جیہناں بارے میر و مرانی دا آکھناں آہا، جو گھوڑیاں ٹور کیہ ٹردیاں نیں، حد کر دیاں نیں، ٹردیاں ایہناں دیاں سُنہاں انج لائاں چھڑ دیاں نیں جیویں آہرن اُتے ودان وجدے ہون۔

اوتھوں ای ڈھکیاں دیاں دوئیں جوگاں دی آن رلیاں۔ سردار نہال سنگھ دے ہوندیاں اوہ جاندے ہاں جو اوہناں نوں ایہہ دکھت کڈھ دیاں تے جفر جال دیاں راہے نیں تے ایہہ وی جو ایہہ کم ڈھیر لمیرا تے اوکھیرا ہے۔ ایس پاروں مکن وچ جھبڈے آوٹاں کوئی نہیں۔ ایس توں اوہ تڑکے سار ای جاگو مٹی حالت وچ اٹھدے، ہولی ہولی اسمان دے تارے خورے کپھڑیاں گھنڈراں وچ جا لک رہے ہوندے جدوں اوہ اپنیاں اپنیاں جوگاں دیاں پنجالیاں وچ ارلیاں گھت لیندے۔ کہیاں کہاڑیاں چلدیاں رہندیاں۔ .... دُور بوڑھاں تے پہلاں دیاں رُکھاں تے پکھیر و انج جیویں گاؤں چھوہی رکھدے۔ ایویں کیویں بنیاں چھپراں ساہنے زنانیاں اُٹھ کے چکیاں وچ دانے مین لگ پوندیاں، کجھ مدھانیاں وچ ریڑ کے پالیندیاں۔

حیاتی انج ای اپنے دُھرے تے چڑھی گڑدی جا رہی آہی۔ واہی وانی کرن والیاں دے مناں وچ نہال سنگھ دا جگایا اُدم ہر روز ای نویں سورج آنگ جاگدا۔

روز نویں سیہاڑ نکلدے، پاڑے میلے جاندے۔ کم مکدیاں نال بڑی مونجھ نال جوگاں نوں گھر لیاں ال ہک دتا جاندے۔ جتھے اوہناں دے کھان آسٹے ساوا سکا پیا ہوندا۔

ذخیرے وچ رُکھ گھنیرے ہاں۔ حیاتی پریم دی گھوکر وچ مست اگے جا رہی آہی۔ سستی سَتائی، مٹھی چل چلدی۔

گہنے خاں، دلارا تے وپے خاں رُکھاں دی اوس جھنگی نیڑے اپنے راہن آسٹے ٹھور ٹھکانا بنایا جدھر اوہناں دے پیو و ساہرے خاں تے ماں سھرائی دیاں قبریں ہاں۔ اوہ اوتھے جمہرات دی جمہرات دعا منکن جاندے تے دیوے بالدے۔

نیڑے ای ”بوڑیاں دیاں جھکیاں“ وچ اک بندے نکی جیہی ہٹ بنائی ہوئی
 آہی۔ جیہدے وچ عام ورتوں دی نک سک بھری رہندی، ایہہ وی اپنیاں لوڑ دیاں
 وستاں ایہتھوں ای لیندے۔ بار، ہر ایلے شاد اباد ہوندی۔ وڈے رُکھاں دیاں مڈھاں وچ
 توتیاں مگھورے بنائے ہاں۔ جھنکیاں وچ تتر، مور تگور بولدے۔ چکی راواں تے کمھیاں
 دیاں واجاں گونجریں۔

ٹاہلیاں، ٹوٹاں، ککراں، بیراں تے جنڈاں دے رُکھ ٹھکدے، بہترے رُکھ تے
 جھاڑیاں اوہ وڈھی واہی جاندے۔ بھوئیں اکساہری ہون نال ای ابادی وی ودھن لگ
 پئی۔ ہر کسب جانن آ لے لوکی اتھے جڑن لگ پئے۔

ڈھیر دناں توں سنیوہدا آہا جو نیڑیوں ای نہر نکسن آلی ہے۔ جیہڑی دیوتاں
 آ لے موڑ توں سدھی تیرایدھری آوی۔ گہنے خاں تے نہال سنگھ دی سوچ ایہہ آہی جو
 بھاویں نہر نکل وی آوے اوہناں دی دستی وچ اک کھوہ لازم ہے۔ آہم لاہم وچ جتھے
 ابادی ہو رہی آہی، کھوہاں دے کھٹن دیاں عام گلاں ہوندیاں۔

مُز اک دیہاڑ کھوہ کھٹن آ لے اوہناں دی لاہے وی آن نکلے۔ میرو مرانی
 اپنیاں بانہاں تے تیل ملناں شروع کردتا۔ ڈھول دیاں تیاں کس لیاں تے گھائیں ڈھول
 دیاں تیاں وچوں کڈھ لیاں۔ ہر وگدی گھائیں تے گھبرو جھیاں دالہوتا تے تیز ہوندا۔
 اوہناں دے پیر دھر کدے تے ہوٹھاں اُپر جھمراں دے بول تھر کدے۔

کھوہ دی تھاہر وساہرے خاں تے لتاں سکھرائی دیاں قبریں دی سرہاندی ال سو
 گز چھڈ کے، گھن چھاویں بوڑھ تے ٹاہلی دے رُکھاں وچ کار ملی گئی۔

کھوہ لاون لئی کاریگر تے ٹوبھے دستی وچ آن اپڑے ہاں۔ سوگھا پہلے توں
 موجود آہا جیہدا آکھنا ایہہ آہا ست ست مربعیاں دی وچھ تے جتھے مرضی کھوہ کھٹ لوو۔
 پانی مٹھا، ستھرا تے اُچا ہوسی۔ ایہہ ایس تھاہر دی چنگیائی ہے۔

وساہرے خاں دے پتراں نوں اپنے پیو دیاں دانائی بھریاں گلاں یاد آ کنیاں۔
گہنے خاں دیاں تاں اکھاں گلیاں ہو کنیاں ہائُن۔

”وساہرے خاں آکھیا آہا، میں جتھے جا کے مریا، اوتھے آبادی کر لیتاں۔
اوتھے تہانوں ڈھیر جفر نہ جالنے پوسن۔ تہانوں پانی اُچیرا لھ پوسی۔“
اج ایہہ گل حقیقت ہوئی پئی آہی۔

کھوہ آسٹے متھی ہوئی تھاہر اُتے دہ فٹاں دا گول دائرہ واہ دتا گیا۔ کاریگر پُرانی
ٹاہلی دے ٹوٹے لیہندے۔ جیہناں دے پاسے گول ہائُن۔ اوہناں دے باہر و باہر نکلے دند
اک دو جے وچ پھسدا تے گئے۔ ایہناں دا گھیروی فٹاں دے حسائیں آہا۔ اوس ایہناں
ٹوٹیاں نوں واسے گئے گول دائرے وچ فٹ کر دتا۔ مَن چک تیار آہا مُز کے اوس ایہدا
لیول تے گولائی دیکھی چکھی تے انج نشان آلی تھاہر تے گول شکل وچ کھدائی شروع ہو
گئی۔

کاریگر، کھدائی کرن آلیاں دے سراں تے کھلوتا آہا۔ وار وار آکھدا: ”اللہ
دے بندو! خیال رکھیا جے، مٹی کسے پاسیوں ڈھبہ نہ جاوے۔“
کھدائی پانی دی پدھر تیک اپڑ گئی۔

کھوہ کھٹنا بند کر دتا گیا چک نوں تھلے لاہون دی تیاری شروع ہو گئی۔
گہنے خاں، نہال سنگھ، ویسے خاں، ولارا تے ویسے خاں دا گھبراٹا چھوہر چک
دے دوالے کھلو گئے۔ کجھناں چک لاجے بدھیاں رسیاں نوں پھڑیا تے کجھناں اوہنوں
اُتانبہ چھک لیا۔ مُز کے اک نعرہ وجاتے اک ای ہلے نال چک نوں کھسکاونا شروع کر دتا
گیا۔ اوہناں چک نوں پٹے ہوئے گول دائرے تے رکھیا تے اک بھاری چادر گھٹ
چھڈی، مُز کے اک اک کر کے رستے ڈھلے چھڈ دتے۔ چک تھلے لہنا شروع ہويا۔ تاں
اوبدے وچوں انج واج نکلی جیویں کسے بلد نوں کوہ رہے ہوں۔ ارڑاٹ جیہی ارگی واج۔

لکڑ دا ایہہ بے جان چک وی دنیا توں اوہلے ہون لکیاں جیویں وین الندا ہووے۔ چک جدوں تھلویں پدھر تے اپڑ گیا تاں کاریگر لہہ کے اوہدیاں پدھراں منیاں، جاچیاں تے مڑ اوس اُتانہہ دسیا جو چک ٹھیک لتھا ہے۔ گہنے خاں، میرو مرانی نوں سینت ماری، اوس ڈھول تے گھائیں دتی۔

سارے اکساہرے ہو گئے۔

گھائیں نال گھائیں۔ اک اک ہتھ کن تے دھر کے سُر نال سُر، تے پیر نال پیر لن لگ پئے۔ پیر اکساہرے پدیاں ساریاں ہُشکر ماری۔

جھومریں، جھم ٹرے ہائیں۔

دستی وچ مٹھے پانی دا کھوہ کھینچ گیا آہا۔

مڑ کے مہما کائی کھوہ نیڑے آن کھلوتی۔

دعا منگی گئی تے گُو وٹیا گیا۔

کھوہ دی چٹائی شروع ہوئی۔ اُکا پندرھاں ویہہ ردے اٹاں دے لائے گئے۔ نال ای نال کندھ دی گولائی تے پدھری دیکھدے گئے۔ تاں جو ساری کندھ دی اُساری پدھری رہوے۔ کجھ اُچے ردے لا کے چٹائی روک چھڈ یونیں۔ ہُن ٹوبے نوں سدّیا گیا۔ ٹوبھا وی انتاں دا کاریگر آہا۔ اوہ چک دے تھلیوں تے کھوہ دے وچکاروں ہولی ہولی مٹی بھرے گارے نوں بالٹیاں نال باہر کڈھن لگ پیا۔ جیویں جیویں ٹوبھا مٹی گھر چدا، چک پٹھاں لہندا جاندا۔ جدوں پانی اوہدی دھنی توں اُتانہہ اپڑ آیا تاں اوہ مٹی پٹن آسٹے ٹپی مارن لگا۔ انج لگدا جو اوہ کھوہ پٹھلی دُنیا دا بہوں وڈا جانو ہے اوہ پانی وچ دُب رہندا۔ جدوں کھوہ دیاں منیاں تے کھلوتے ایہہ سمجھدے جو اوہ کھوہ وچ بناں کنڈھیاں دی گھار وچ بڈ گیا ہے اوہ مٹی دی ٹوکری لٹی پانی توں باہر آ جاندا۔ ایٹھوں تیک جو پانی اٹھ اٹھ فٹ اُتانہہ آ گیا تے تھلیوں پیڈی بھومیں نکل آئی۔ اوہ اپنے ننگے جُتے، کسے ہوئے

لنگوٹے تے گار کڈھن آلی ٹوکری سنے باہر آ گیا۔

نکلدے سار اوہنوں دیسی گھیو وچ نچڑا حلوا کھوایا گیا۔ اخیر اُتلی اُساری داٹھ
 بجھ گیا۔ لکڑ دی گادھی مٹی دیاں ٹنڈاں، بیڑ تے رسیاں دی مالا، گیر، مٹا، بیڑ نال لایا گیا۔
 دو جے ای دیہاڑ گادھی اگے گہنے خاں دے بلد جوئے گئے۔ جیہناں دیں
 اکھاں تے کھوپے چڑھے ہاں۔ گادھی اُتے بیٹھا نہال سنگھ ڈھکیاں نوں ہک رہیا آہا۔ مٹا،
 ہک دندے توں دو جے دندے تے وجن لگ پیا۔

پانی دا پہلا لوٹا باہر آن زسار وچ ڈگا، مڑ دو جا، مڑ تریجا، میر و مرانی، ڈھول تے
 گھائیں ماری، ڈھم، ڈھم، ڈھما ڈھم۔

شاماں تیک بلد، بدل بدل کے کھوہ واہیا گیا۔ پانی اوہناں دے آپنے تے
 جنوراں دے واسطے بنائے ٹوبھیاں توں اُچھل اُچھل واہناں تے ان واہیاں، واہیاں وچ
 ترکھے ناگ آنگ لہراؤندا ٹر گیا۔

اک ورھے پچھوں، خلقت تکیا، او تھے توریا، کنک، جو، جوار، باجرہ تے آوندے
 سے کپاہ تے کماند نسرن لگ پئے۔

پہلوں وستی دے کجھ گھر بنے، مڑ کے اک پوری بھینی بن گئی، مڑ دو جی بھینی، مڑ
 تریجی۔ چودھرا د اُتلے پاسے تے کیاں دی بھینی پٹھلے پاسے۔

وستی دے لہندیوں لنگھدی نہر کڈھے مُصلیاں دا ویڑھا اُسر یا۔۔۔ ابادی گھٹ
 آہی پر جی آہی، اپنے اپنے کسب تے ہنر وچ ماہر تے کاریگر۔

۔ نہال سنگھ، کلراٹھی تے رتی سوہی بھوئیں وچ جانگی لکر لوانے شروع کر
 دتے۔ تاں جو دیلے نال اوہ وی واہن گاہن جوگی ہو جاوے۔

.....

علاقہ جھنگ توں اک سڈیارا اپنے کاریگر پتر تے سوئے ورگی زنانی نال وستی

آن وسیا آہا۔ زنانیاں تے ٹڈھیاں دے کنیں بُندے تے والیاں چمکن لگ پیاں تے
 پیراں وچ پزیراں وی چھنکن لگ پیاں۔ جمن، مرن، وسنت، بہار تے وساکھی جیسے تہواراں
 تے گزریں چڑیاں بن سنورن لگ پیاں۔ سنیرا اپناں ہنر وکھاون لئی وکھ وکھ طرحاں دے
 گہنے گھرن لگ پیا تے بُجدے سردے گھراں آ لے گھڑاوان لگ پئے۔ پہلوں نہال سنگھ
 ستونت واسطے چھاپاں، چھلے، مندریاں، جھمکے، ڈنڈیاں، گلے دے ہار تے گلو بند
 گھڑوائے۔ مُز کے گہنے خاں مریاں تے نوابیے لئی میخلا، سینہ بند، پوڑے، ہنسل، پزیراں،
 جھانجھراں، گوکھڑ، بازو بند، نتھان، کوکے تے پنجاگلے بنوائے۔ ایس سنیرے دے کر کے
 نیڑے تیڑے دیں ابادیاں توں وی لوکی کم کراون لئی آوندے۔

دستی اک سارٹا نال اک لیہہ اُتے حیاتی نوں دھرکی ٹری لئی جاندی آہی تے
 دستی دے دستیک وی نال نال ٹرے جاندے ہائُن۔ انج جیویں چانیاں وچ پر چھائیاں
 پینڈا کردیاں ہوں۔

رات دیاں پر چھائیاں لہندے ال نوں لہندیاں جاندیاں ہائُن۔ انج جیویں کوئی
 تریڑ کھا دھی کندھ نیوندی جاوے۔

دیزھے وچ ڈٹھیاں منجیاں اُتے مریاں موڈھی پئی، اپنے ہتھ نال دو جی بانہہ دا
 چوڑا چھنکاؤندی جا رہی آہی۔۔۔ گہنے خاں، ڈونگھیاں سوچاں وچ ڈبیا آہا۔ اوہدیاں
 سوچاں انج دیاں ای ہائُن جیویں دلہلی بھوئیں اُتے پٹھ اُتے دُھپ پین نال تریڑاں پے
 جاندیاں ہن۔ اوہ سوچدا پیا آہا۔ اوہناں دناں بارے جدوں اوہ اتھھے نویں آئے ہائُن۔
 اوہناں نوں مینہاں وچ وسن آلا پانی ٹوبھیاں وچ ڈک کے پیناں پوندا آہا۔ اوہ پانی جو
 تلاءواں وچ کھلوتا کھلوتا مُس جاندے، جیہدے وچ جنور نہاوندے تے اوہنوں پیوندے وی۔
 جیکر دُھپاں ہوندیاں تے برکھانہ ورھدی۔ فصلان سُکن سرن لگ پوندیاں، تاں کھیلیاں
 بنا کے ایہو پانی اوہ فصلان تیک وی اپڑاوندے۔ جیکر بارشیاں واہواں ہوں جاندیاں تے اوہ

اگتری، پچھتری ہر طرحاں دی فصل بجدے۔ کس طرحاں اوہناں بھونیں وچوں بھکھڑا،
لہا، ٹٹھے، اک، کریاں، پھوگ گھٹائے تے تھاؤں تھائیں جنگلی مکر گڈے۔

سیہاں، سپاں، گوہاں، ٹھونہیاں، کرلیاں تے ہورس زہریلے کیڑیاں دے
مونہاں اُتے پیر دھر کے اوہناں بھونیں بنائی۔

گہنے خاں نوں انج جیویں ماں بھرائی دی واج کنیں پئی۔

”پُتر، او تھے ذخیرے وچ جا کے اباد ہو جاوے۔ او تھے، جتھے اسمان نیلا دسدا
ہے۔ ہو سکدا ہے حیاتی او تھے اپنی پوری شکل صورت وچ ہووے تے سبھ توں ودھ میں
او تھے اوس رُکھ دیاں کرونبلاں مٹھدیاں ویکھدی آں۔ جیہدے اُپر جیون دی آس اُمید
حیاتی وچ رنگ بھر دیندی اے، تے دُکھاں، غماں تے صدمیاں نوں جرن جوگ بنا دیندی
ہے۔۔۔“

مُڑ کے اک ہور آواز آوندی، ایہہ آواز وی سگوییں اوہدی ماں دی ہوندی۔
”آخو، پُتر تیرے آسٹے اجیہی زویں لازم ہے جو زرخیز ہووے۔ توں تے
عمروں پہلے ای بڈھا ہو رہیا ایں تے تیرے گھر اولاد دی آس وی دور دور تیک نہیں۔“
مُڑ انج جیویں اوہ گوڈیاں اُتے ہتھ دھر کے اٹھدی ہے تے اُنھن ایلے اوہدیں
بڈیاں کڑکن دی واج آوندی ہے۔

.....

گہنے خاں نوں لگدا ہے جیویں اوہ اپنے حواس وچ ای نہ ہووے۔ انج جیویں
ایہہ سارا کجھ ادھ سٹے ادھ جاگدے وچ ہویا واپریا ہووے۔ اک ایہیے سفنے آنگ جو
حقیقت دے تانے بانے نال جُویا ہووے۔۔۔۔۔ جدوں کہ حقیقت تاں ایہہ آہی جو اوہنوں
شامیں بھٹھی توں دانے بھنوا کے مُردی ستونٹ کور نے کیتی آہی۔

”مبارکھ ہووی بھرا گہنے خاں، سنیا ہے بھین مریاں دا، پیر بھارا ہو گیا ہے۔“
 شام کچے دُده نال سُرک کے تندور دی روٹی کھاندیاں گہنے خاں نوں پتا لگا آہا
 جواج کل وچ ای نہال سنگھ دے گھریں وی اولاد ہوون والی ہے۔“
 دتی دی اکواک دائی مائی زیناں بھانے بھانے دوہاں گھراں وچ پھیرے
 پاوندی دسدی۔

10

چنے بلد تے اصیل گھوڑیاں

ویلے دے نال نال مریاں دے سجا وچ اک سجتا آ گئی۔ اوہ ہُن گھرنوں
 سٹھرن، سنبھلن وچ نواپئے دا پورا ہتھ وڈاندی۔ ایہدا اک کارن جتھے اتھاں سھرائی دی
 موت آہی۔ او تھے اوہدا آپناں اُمید نال ہونا دی آہا۔ اوس بھاویں اتھاں سھرائی نوں
 کدے اپنے نیڑے تاہس جاتا۔ مڑوی اوہ اوہدے اندر دا سارا حال احوال جان جاندی۔
 کدی کدی اتھاں سھرائی پیار نال اوہنوں اپنی جھولی وچ لٹا کے اوہدے والاں وچ اُنگلاں
 پھیردی۔ پوری پوری رات جاگن آلی تے پوری پوری رات جاگ کے جنگل بار دے
 پکھوواں نال راز سانجھے کرن آلی مریاں، اتھاں سھرائی دی جھولی وچ ای گوڑھی نیندر
 سوں جاندی۔ رات ایلے روٹی تک کر کے نواپئے تے گہنے خاں حالے پشوآں نوں
 واڑے وچ ڈھو کے منجیاں تے آن بیٹھے ای ہاُن۔ جدوں اوہناں نوں اک الانی منجی تے
 اکواسے پئی مریاں دے گون دی واج آئی۔ اوہ الا نال گوں رہی آہی۔

”جنگل سٹے، پہاڑ سٹے، سٹے سبھ دریا

کا کا میرا بجے وی جاگے، نی نیندرے ویہلیے آ

چلھے دے وچ اگ وی سستی، ستے جن تے تارے

سستی ہوئی تَوے دے اُتے، نیندر سینتاں مارے

گہنے خاں تے نواپئے اک دوئے الوں ہس کے ویکھیا۔ نواپئے دے مُکھ تے

حیا دی سُرخ کھلر گئی۔ انج جیویں بال مریاں نوں نہیں، نواپئے نوں ہون آلا ہووے۔

گہنے خاں ہولی ہولی مریاں دی منجی ال ودھیا، مریاں کسے دے آون داحسوس

کر کے اپناں مُکھ پرتایا۔ اوہدا مُکھ انج جیویں تے سورج دی لالی آنگ تپدا ہووے۔ اوہ

منجی توں اٹھسی کے بہہ گئی تے گہنے خاں نوں پٹھن دی تھاہر دتیوس۔ گہنے خاں اوہدے

ساہنے بہہ جاندا ہے۔ اوہدیاں اکھاں وچ ویکھدا ہو یا آکھدا ہے:

”مریاں اج ڈھیر سوچنی وی لگ رہی ایں تے تھوڑی تھوڑی جھلی وی میں

آکھناں تیرے جھل پئے وچ ای تیرا حُسن لکیا ہے۔“

تے اوہدی ایہہ گل سُن کے اوہ ہڈوں وی جھکدی، شرماؤندی نہیں، سگوں ایہہ

آکھدی ہوئی: اوہ تے میں ہاں۔ ہسن لگ پوندی ہے۔ گہنے خاں اوہدی پوری گل سمجھ نہیں

سکدا جو کیہ اوس ایہہ آکھیا ہے جو اوہ سوچنی ہے یاں جھلی یاں پھیر اپنے جھل پئے وچ لگے

حسن دامن کے ہسی ہے۔ .. اوہدا ہاسا انج رُکیا جیویں چر تیک ویزھے وچ سکدے رے

اُتے واناں کپڑا ڈولدا رہیا ہووے۔

”اج کل مینوں جاگدیاں ہویاں وی آل دوالے پر چھائیں مُردے پھر دے

نظریں آؤندے نیں۔“ اوس روندے ہوئے لہجے وچ دسیا۔

نواپئے تے گہنے خاں دوہاں ای گھامر کے اوہدے ال ویکھیا۔ اوہ اوہناں نوں

آپ دی اک پر چھائیں ای لگی۔

دستی دے موسم کجھ انج دے ای ہاں۔ کدی کدی تے پانی باجھ بروٹیاں،

بروٹوے تے فصلاں سبھے سُک جاندیاں تے کدی کدی پانیاں دے ویہن ای لگ

پوندے جیویں جھلاراں وگ رہیاں ہون تے ایہدے مگروں جھبڈے ای ہر پے
 ہریالی، رکھاں تے لگراں تے جنگلی جئی دے نال نال اوہناں دیاں گڈیاں فصلاں کھڑ
 پوندیاں تے عام طور تے ایہہ ساون مانہہ ای ہوندا۔ جھڑیاں ہر پاسیوں گرمی جھاڑ
 سُندیاں۔ چھپڑاں ٹوبھیاں تے ندی نالیاں وچ ہڑھ جیہا آ جاندا۔ ہر پے دھائیں چری،
 مکئی تے سبزیاں نوں لالی چڑھی دسدی تے ایس ای موسم وچ کھیراں رجھدیاں، پوڑے
 پکدے، گڈیاں رکھاں دیاں ٹاہناں تے سردے کھڑاں نال وٹیاں پینگھاں جھونڈیاں۔ ہر
 پاسے گدھے تے ککلی مچدی تے اسماناں تے کھلریاں کالیاں گھٹاں ہٹھ گھرو وی پڑ پ
 لیندے۔ ہولے ہولے ایہہ وستی، اک ابادی وچ بدل رہی آہی تے ایس تبدیلی دا احساس
 وی ساون دے سوہلے گادندے ای ہوندا۔

ساون مانہہ ناؤں سی ایس وستی وچ حیاتی اُپر آئی جوانی دا۔ سردار نہال سنگھ نے
 ولارا نال صلاح مشورہ کر کے اک نکی جیہی کھوہی لکراں دی جھنگلی ہٹھ کھٹالئی۔ جتھے وستی
 دے لوکی نہاوندے، زنانیاں کپڑے دھوندیاں۔ ہتھی گیڑ کے پانی دے بوکے بھر بھرنسار
 وچ پئے جاندے۔ ایہہ پانی چونچے وچ تے اگوں نالیاں وچ نکل جاندا۔ لوکی لوڑ
 موجب پانی ورتدے۔ اتھے صفائی ستھرائی دا دو جا سمیان وی دھریا ہوندا جیویں صبون،
 دانتاں تے مسواکاں۔

ایہہ حیاتی اوہناں دے خیالاں توں ودھ کے لگدی جیہڑی جنت دے نکلے
 اُتے لنگھدی جا پدی۔

ستوارے وچ اک دو دیہاڑاں دیاں فجراں اتھے لوڈھیاں تے ٹیاراں نوں
 نہاوندیاں، دھوندیاں تے مساک ملیندیاں وی نکدیاں۔ ساون اپنے پورے جوہن تے ہوندا۔
 ویسے تے ولارا دے پُتر چون لوڈھے ہو گئے ہاُن تے وستی دے ہوہس
 گھبراٹیاں نال واہی نیجی وچ ہتھ پلا مروان لگ پئے ہاُن۔ چوری یاری تے ٹھگی ماری

وچ وڑیاں اوہناں نوں ڈھیر ویلا تاں نہیں ہويا آہا پر ہُن تیک اک چیتاں بلد دو اصل
نقریاں گھوڑیاں، دو کھوتیاں تے کجھ مجھاں وتی دیاں وکھ وکھ باہکاں دیاں گلیاں تے پنھ
چکے ہاُن۔ جنور ول لیاونا ایڈا وڈا کسب تے مسئلہ ناہس، جتاں ایہہ تھوہ لاوناں جو کتھوں
کس ایلے تے کیہو جیسے جنور چھڈے جاسکدے نیں۔ ایس مسئلے نوں وتی دی لہندی
نکڑے آن وے پکھی واساں دے قبیلے سوکھالا کر دتا آہا۔ اوہناں دیاں سوانیاں، رنگ
برنگیاں جھلیاں سیندیاں۔ سکے میویاں تے رُکھاں دے چھلڑاں نال شراب کڈھدیاں۔
آپوں وی پندیاں، تے اپنے مرداں نوں وی پیاندیاں۔ اوہناں دے مرد کدھاڑیاں تے
جھولے لٹکائی ہتھیں بیناں پھڑی، پچھیاں وچ سپ لے۔۔۔ مُندریاں دے نگ تے ہور
قسم قسم دے چھلے لئی راہیاں نوں ٹھکدے۔ اوہناں دے تھاں ٹھکانیاں دا پتا کردے۔ مال
مویشی بارے پچھدے تے مگروں ویسے خاں تے ولا را دے پتر نور محمد نوں نال رلا کے
موقعے تے جا پڑدے۔

انج ای ٹر رہی آہی حیاتی۔

ویسے خاں تے ولا را دے پتر پرہیں وچ اپنی کسے نویں کیتی چوری بارے
سناوندے ہوئے ہسدے ہسدے مودھے ہوندے۔ کئی واریں تاں ایس لگن جا رہے
ہوندے آں تاں اُجاڑ راہاں وچ سانوں کسے ہور تھاہرے لگن لئی جاوندے ہوئے اوہ
لوک ملدے، جیہناں دے گھر ایس جا کے چوری کرنی ہوندی۔

چوری، جیون دا اک لازم حصہ آہا، جیہدے توں وساہرے خاں دے پتر ہُن
تیک ولاوندے آئے ہاُن۔ جیہنوں اوہدے پوتریاں اک ربی امر جان کے مل لیا آہا۔
چوری ہور کماں آنگ اک کم آہا۔ لیسوں معیوب نہیں سمجھیا جاندا آہا۔ بار، اجیہی تھاؤں ہائی
جتھے ہر کوئی دو جے دی زنانی، مجھ، گاں، تے کھان پین آلیاں شیواں تے اپنا حق جتاوندے۔
لٹ مار کردا، قتل کردا تے اگانہہ ہوندا۔ پلس بے وس ویہندی رہ جاندی۔ ایہہ لوک گنڈاں

وچ جا لگدے تے کدی کدار بھل چک کے پلس آ وی جاندی تاں او تھوں دیں زنانیاں
 اناں، ڈانگاں، سوٹیاں تے کہاڑیاں نال اوہناں دے پاسے لاه دیندیاں۔ ایس معاملے
 وچ پکھی واساں دیاں زنانیاں اتناں دیاں جی دار ہاؤن تے وتی دیاں زنانیاں وچ وی
 جرأت دی جوت ایہناں ای پکھی واساں وجھوں جاگی۔۔۔ ایہہ آپوں وی تاں مُڈھ وچ
 پکھی واساں ای رہیاں ہاؤن۔

اک واریں ایہناں دے کماں تے گلاں بارے سُن کے نواپئے تے ستوننت کور
 اوہناں دیاں پکھیاں تے جا اپڑیاں تے ہورس گلاں نال ایہہ سُن کے کناں نوں ہتھ
 لاوندیاں تے تووا تووا کر دیاں ای مُڑیاں۔ جدوں اوہناں شراب کڈھن تے پیون بارے
 دسدیاں آکھیا، ”ماپے تاں سانوں اک واریں دنیا تے لیاوندے نیں، شراب تے گوشت
 سانوں روز نوپاں کر کے جگ وچ راہن جوگا کردے نیں۔“

.....

پچھلے کنیں ای دناں توں وقفیاں نال ساؤن وس رہیا آہا تے ساؤن دیں
 پانیاں ہر جی دے اندر مردی تا نگھ جیویں نوہر نو کردتی آہی۔ پانی نال ڈھاباں تے چھپر کو
 نک ہوئے ہاؤن۔ ہر پاسے مجھاں نہاوندیاں تے مجھاں دے پوچھلاں نوں پھڑی مُنڈے
 گھنڈے ترناں سکھدے۔ کجھ مخولے گھڑیاں تے ڈھڈ رکھ کے تردے تے بولدے ہوئے
 ڈڈواں دیاں نقلان لاہندے۔ کھٹے رنگ دے ایہہ ڈڈو مینہ نال ایدھر اودھر چھپڑاں وچ،
 ٹوبیاں وچ سڑکاں تے فصلاں وچ عام راہاں تے کھلے ہوئے۔ زور نال بولدے۔
 جیہدے نال اوہناں دے ساہاں دیاں نالیاں تے رگاں بھکانیاں آنگ کھلر جاندیاں۔
 ایہہ ڈڈو خورے مینہ وچ پانی دے نال ای زویں تے ڈگدے۔ جیٹھ ہاڑھ وچ جدوں
 دھپاں پین نال پانی سُک جاندے۔ تاں ایہہ ڈڈو وی پتا نہیں کتھے گواچ جاندے۔ پانی گھٹ
 جاندے تے چھپر دیاں کنڈھیاں تے پانی دی پدھر تے ساوی کائی جم جاندی۔ مجھاں، جس

نوں مونہہ نال ہٹا کے تے نثار کے پانی پیندیاں۔

اودوں تیک جدوں حالے دستی وچ کھوہ نہیں لگا آہا تے پانی دا چنگا وسیلہ لیہناں
چھپڑاں دے پانیاں توں وکھ کوئی ناہس، پانی دے لیہناں چھپڑاں تے مچھر دے جتھے
گو نجر دے تے راتاں نوں ستے لوکاں نوں وڈھ وڈھ مہھا مار دے۔ انج کوئی میریے نال
تے کوئی مچھراں دے تک تے کن وچ وڑ جاوَن نال اکیا ستیا وندا۔ پر دستی وچ لگے
کھوہ نے حیاتی بدل جھڈی آہی۔ جیہدے وچ دستی دے لوک نہال ہوئے پھر دے۔

درھے بھروچ کجھ رُتاں ملن تے وصال دیاں بن کے آوندیاں تے آون والے
ہر نویں سے ہر گھر کسے نہ کسے گود، کسے نہ کسے جھولی وچ کوئی اسمانی فرشتا کلکاریاں بھردا آوند
تے اوس گھر وچ رونقاں ہوو وددھ جانڈیاں۔ اوویں ای جیویں گہنے خاں دے گھر ورھیاں
مگروں جمن آ لے پتر تے سردار نہال سنگھ دے گھر جمن آلی دھی نال وددھ کنیاں ہائَن۔
چاننی رات آہی۔

ساوَن دا بدل شرلاٹے بھردا ہویا انج جیویں ساہ لیندا ہووے۔ ہولی ہولی
رُکھاں، لگراں، راہاں، گھراں تے پانیاں اُتے کدے کدار کوئی اک اودھ بوند ترپ کر کے
ڈگدی تاں چھپڑ وچ سوتی قمیصاں تے شلوراں سنے نہاوندیاں ہوئیاں زانیاں دے دل
دھک دھک کر دے۔ ”کتے کوئی آیا۔۔۔ بٹنے کوئی آیا۔“ ایسے نوں ویسے خاں دا پتر وںجھلی
تے کوئی سُر کڈھ دیندا یاں میر و مراٹی دے ڈھول و جاوَن یاں گون دی واج آوندی تے
اودھ جھب ای اک ٹُھی مار، کے باہر نکل آوندیاں۔

میر و مراٹی انج جیویں پچھلا سارا کجھ بھل کے ایستھوں دا ای ہو کے رہ گیا آہا۔
پچھے اودھے کوئی جیا جتنا آہیا یا کوئی ناہیا، کوئی کجھ نہیں جاندا آہا۔ کدے کدے اودھ گہنے
خاں نوں راز بھرے انداز وچ ایہہ ضرور آکھدا، ”کوئی میرے ہان دی، غریبوی، نمائی
جیہی چھوہر لہ کے مڑھ دے۔ بٹن ایستھوں دا سردار تاں توں ای ایں۔ تیری گل تے کوئی

وی نہیں موڑدا؟“

ایہناں ای دنّاں وچ اتھے جو پواں دا اک گھر آن وسیا۔ تے ایس گھر دی گڑی مستو جو پن جیہڑی ہر ایلے تلیاں دے کھیہڑے راہندی۔ اک دینہہ نلی وندی وندی دی دھاگے توں نظر ہٹی تاں ساہنے میر و مراٹی نوں کھلوتیاں دیکھوس۔ انج جیویں جادو گری جیہی ہو گئی ہووے۔ انج جیویں چن، چن دے ساہنے آ گیا ہووے۔ گل اگے ٹر پئی تے میر و مراٹی دی ڈھول و جاون آلی چھمک انج جیویں اوہدی انگل بن گئی ہووے۔ اوہدے وجود ا حصہ۔ لہو تے ناڑاں نال رچی مچی۔ ایہی چھمک ہن تلیاں وندی مستو، واسطے اک سنیہا بن گئی۔

وستی دے لوک ساون دے ایہی مست دیہاڑے مان رہے ہاں، جدوں اتھے پیرو تے پرلی دو ٹھگ بھراواں دی گل ہکی۔ اوہ بار تے نال لگدے علاقے وچ ٹھگیاں کرن آ لے اک ٹولے دا حصہ ہاں۔ انگریز راج وچ تھاہر، تھاہر تے بنگلے تے تھانے جن وجوں پیرو تے پرلی داکم کجھ گھٹ گیا تاں ٹولے دے ہورس بندے نال رل کے ایہناں بھراواں تروڑ دے دنّاں وچ اک انگریز افسرنوں ای لٹ کے رومال نال ماردتا۔ اخیر پھرتج گئے۔ وطنّاں توں دور اوہناں نوں سر سے دی جیل وچ ڈھک دتا گیا۔ کیہیاں نوں کالے پانیاں دی سزا بول گئی تے انگریز افسر بندوق تان کے اک دیہاڑ جیل دے اندر ای پیرو کولوں پرلی نوں رمال گل وچ گھتا کے انج ای گھوٹو نال مروا دتا، جیویں اوس انگریز لاٹ نوں ماریا آہا۔ اوہناں نوں وی پھاپی دا حکم دے دتا گیا، ایس تو پہلاں کہ اوہناں نوں پھاپی لا دتا جاندا اوہ کجھ ہور نامراں نال جیل دی کندھ تھلیوں مورا کر کے نکل گیا۔

اوہ وستی وچ بنائی گئی کچی مٹی دی مسیت وچ ای رہ رہیا آہا۔ روٹی ٹک اوہنوں گہنے خاں تے نہال سنگھ دے گھروں جا رہیا آہا۔۔۔ رات شرینہہ دے رُکھ بیٹھ جمی چوپال وچ نکے وڈے ہن اوہدی اڈیک وچ ای بیٹھے ہوندے، تاں جو اوہدے توں ٹھگی، قید تے

جیل تروڑ کے نکلن دیاں گلاں سُنن۔

نماز پڑھن وچ اوہ رُجھا آہا۔

پُرے دی چلدی واء وچ اک دم اک جنے دی واج اُبھری۔ ”سپ“ ہسھا کائی نے اپنے پیر بھوکیں توں چا کے منجیاں اُتے دھر لئے۔ اوہناں دیاں واجاں تے اکھاں سپ بھانن وچ لکیاں ہاں۔ پر سپ کدائیں ہوندا تاں دسدا۔ ایسے نوں مستو جوپن دا پونھو جو پو، بولی، ”اللہ دے بند پو! اوہ سپ تھوڑا آہا۔ اوہ تاں جن آہا۔ جس اپنا جھلکارا دتا تے غائب ہو گیا۔ ہُن تسیں ویکھناں جھدے ای وستی دا کوئی گھرویاں میار اوہدی پکڑ وچ آیا کہ آیا۔“

ولا را دا گھبراٹا پُتر نور محمد، بھاویں دور دراڈے تیک لگدا آہا۔ پر اوہنوں اک گل دا احساس ہمیش راہندا۔ جیویں کوئی پر چھائیں ہر ایلے اوہدے نال نال راہندی ہے۔ اُنج تاں اوس کئی ای واری سپ وی ویکھے جو اوہدے ساہمیوں اک جھلک دے کے غائب ہو جاندے۔ اوہنوں تھو جو پودی گل سچ ای لگی۔ ”ایویں لوکی جو پواں بارے کہانیاں بناوندے نیں تے اوہناں نوں کم عقلے سمجھدے نیں۔“ اوس سوچیا۔

ایسے نوں پیرو چوپال وچ دڑ آیا۔ اچالماں، داڑھی تے مینڈھیاں آلا ادھکڑ بندہ جیہدیاں اکھاں وچ لال ڈورے تردے۔ حال احوال کرن مکروں جدوں اوہنوں چوپال وچ سپ دے آون دا پتا لگا تاں اوس ایہہ آکھ کے گل ای مُکا دتی۔ ”جو ساڈے ارگے جی داراں نوں اچھے بے ضرر کیزیاں توں ڈرن دی لوڑ نہیں سگوں ہن تاں سانوں حاکماں دے زہر بھرے ڈنگاں توں بچتاں پوسی۔ پورے مُلکھ وچ انگریز سرکار ورودھ نامری دی واء پئی وگدی ہے۔ اج کل دی گل ہے جو تہاڈی بار تے انگریزاں دی کروپی وسن آلی ہے۔ اوس ویلے نوں ساہمنے رکھو تے ہتھل نہ رہو۔“

نور محمد، جاتا جو لگدا ہے آپ پیرو دے اندر انگریز ورودھ زہر بھریا ہویا ہے۔ جدوں ایہہ بولدا ہے تاں ایہندی واج ڈولدی ہے کمزوری وجہوں۔ ایہہ کمزوری اوہدے

اندر انگریز جیلر دے حکم تے اپنے بھرانوں رومال نال گھوٹو دین وجوں آئی آہی۔
 نور محمد سوچدا آہا جو، ”اوہنوں پیرو نال تعلق دی گنڈھ پیڈھی گھتتی پوسی۔ جیکر بار
 اندر چار دینہہ عزت نال جیوناں ہے۔“

وسّی دی چوپال ہُن ہر روز آباد ہون لگ پئی آہی۔ پیرو دے وسّی دے وچ
 آون مگروں۔ اک اگلی ای فجرے دوئیں گھڑ اسوار جیہناں دیاں گھوڑیاں دے کن لمے،
 گھڑ پتلے تے پوچھلاں کالیاں ہائن۔ چوپال وچ آن لتھے۔ ایہہ ونکارے ہائن احمد خاں
 کھل الوں، جیہڑا ہر دی لوکائی دی عزت آیمو دا تھم بنیا آہا۔ اوہناں وسّی آلیاں نوں
 آکھیا، ”تاں جو ساڈے اُتے انگریز دے قہر دا بدل نہ کڑکے، ساڈے چوپاریاں دے چھتے
 ٹہکدے رہن۔ جتھے اسیں گھوڑیاں نیندراں پئے مانیے تے ساڈے ال کوئی دھاڑوی
 مونہہ نہ کرے۔ ایہہ سدا ہے ساری خلقت نوں، کوئی اتھے آوے تاں ساڈیاں بلماں،
 چھویں تے کرپاناں اوہناں دے آر پار ہو جاون۔ ساڈیاں بانہاں، ساڈیاں لوتھاں دیاں
 راکھیاں کرن۔“ ایہہ گلاں ہائن گھڑ اسواراں دیاں جو اوہ چوپال وچ کر کے کجھ کھا دے
 پیتے ہئاں ای اگانہہ ٹر گئے۔

گہنے خاں، دلارا، ویسے خاں، نور محمد، نہال سنگھ تے ہورس سھناں ایہناں
 اسواراں دی گل تے لبیک آکھیا تے اوہ ہتھیار جوڑ جمع کرن لگ پئے۔

پیرو، نور محمد دی گل تے ای نہیں پیا ادا آہا۔ اوہ اُبھے دی کرے تاں اوہ لمے
 دی۔ اوہ اوہ دے توں حیاتی دا کچھ تاں اوہ اوہنوں موت مگروں دیاں کہانیاں سناوے۔
 نور محمد جان چکيا آہا جو ٹھگی وچ ڈھیر روپیے اکٹھے ہو سکدے نیں۔ تسیں علاقے وچ وڈی
 طاقت تے ناں بنا سکدے او، مُز لیہدے وچ اپنے پلیوں کجھ نہیں لاو ناں پوند۔ ایہو
 کارن آہا جو اوہ پیرو توں ٹھگی دے سارے داء بیچ جانتاں چاہوند آہا۔ داء بیچ جانن توں
 وی ودھ اوہ اوہی شاگردی وچ آوناں چاہوند آہا۔ پر نور محمد، جاتا جو پیرو ایڈا سدھا سادہ

بندہ نہیں سگوں دل فریب نال اُنی ہوئی رسی آنگ ہے۔ مُز کے جدوں پیرونوں یقین ہو گیا جو ٹور محمد اوہدے نال کوئی چرتر نہیں کردا پیا اوہ سدھا سدھا تھگی سکھنا چاہوندا ہے تاں اوس اوہنوں اپنے نکلے بھرا پرلی توں سُنی ہوئی اک گل سنائی۔ پرلی جو عمروں تاں پیرونوں نکا آہیا پر فنکار وڈا آہا۔ ایس گل سناون دا مڈھلا مقصد ایہہ آہا جو ایس پیشے وچ آون مگروں ڈھڈوں کوئی پریشانی نہ رہوے جدوں ٹور محمد ٹھگی دے راہ تے ٹرے تاں۔

اوس اوہنوں دسیا، ”اساں ٹھگاں دا وی اپنا مذہب تے اپنا دین ایمان ہوندا ہے۔ اسیں بھاویں کسے مذہب نال تعلق رکھدے ہووے جدوں آپت وچ رل جاوے تاں اسیں دیوی بھوانی دے سائے تھلے آ جاندے آں، مُز کے اوہی ساڈی راکھی کردی ہے تے اوہی سانوں اپنے کم وچ نویں نویں جج دس دی ہے۔“

”پر، ٹھگاں تے ٹھگی نال کسے دیوی دا تعلق کیہ؟“

”بہوں ڈونگھا تعلق ہے، تے جیکر توں سُنتاں چاہوندا ایں تاں سُن، پیرو منجی اُتے دو اہرنوں سواہریاں کردیاں تے ٹور محمد نوں اپنے ساہنے پنٹھن دا اشارہ کردیاں بولیا:

”پرائیاں زماں دی گل ہے اک بھوت دا قبضہ پوری دنیا تے ہو گیا ہُن جو انسان وی جمداء اوہ اوہنوں ہڑپ جانداء۔ جیہدی وجہوں دنیا دی ابادی گھٹن لگ پئی۔ اخیر کالی دیوی دنیا نوں بچاون لئی ساہنے آ گئی۔ اوس بھوت تے حملہ کر کے ایہدے ٹکڑے کر دتے پر ہو یا ایہہ جو ایہدے خون دے ہر قطرے وچوں اک اک بھوت ہو رجم پیا۔ دیوی ایہناں نوں مار دی رہی پر ایہناں دے خون راہیں بھوتاں دی کیتری ودھدی گئی۔ ایہتھوں تیک جو پوری دنیا وچ ایہی نظریں آوندے، دیوی نے سوچیا جو ایہناں نوں قتل کرن دا کوئی اجیہا طریقہ لہناں چاہیدا ہے جیہدے راہیں ایہناں دا خون نہ وگے۔ انج اوس ایہہ کم دو منکھاں دے ذمے لایا۔ ایہناں دوہاں ٹوں اوس رومال دتے جو ایہناں بھوتاں نوں گل گھٹ کے مار دین تاں جو اوہناں دا لہو نہ وگے۔ اوہدے حکم موجب اوہناں ایہناں نوں

گل گھٹ کے مار دتا۔ کم مکن مگروں دوہاں اپنے رومال دیوی نوں موڑناں چاہے پر دیوی نے رومال نہ لے تے اوہناں نوں آکھیا، ”تسیں ایہہ رومال میرے ولوں انعام دے طور تے اپنے کول رکھو سگوں ایہناں نوں ورت کے ٹھگی دا کم سنبھالو۔ ایہدے نال تہا نوں تے تہاڈیاں آوندیاں نسلاں نوں فائدہ ہووے گا۔“ دیوی نے اوہناں نوں وسپہل دتی جو اوہ انہناں نوں وی انج مار سکدے نیں جیویں اوہناں بھوتاں نوں قتل کیتا۔“

”ایہد ا مطلب ہے جو تسیں ٹھگی دی کرو، بندے وی مارو تے مڑ وی بخشے بخشائے۔“ ٹور محمد لئی ایہہ گل بہوں حیران کر دین والی آہی۔

”توں ہُن تیک کنے لوکاں نال ٹھگی کیتی تے کنے لوکاں نوں گل گھوٹو دے کے مار دتا۔“ ٹور محمد پیرو توں پچھیا۔

پیرو اپنا رومال ڈب وچوں کڈھ دیاں ہویاں اوہدیاں اکھاں ساہنے لہر اوندے ہوئے اوہنوں دسیا۔

”سیکڑیاں دی گیتری وچ تے ہون گے۔“

”سیکڑیاں؟“

”آخو۔۔ تے جو ساڈے گروہ دیاں بندیاں لاہے لاہے مارے اوہ تاں

ہزارں ہون گے۔“

”ایس رومال نال؟“

”آخو، بندے دا دھیان اگے ہوندا ہے تے ساڈا بھرتی بھریا ہتھ رومال سنے

اوہدے گلے تے۔۔ اک جھٹکاتے بس سبھ ملکت۔“

اوہ دوویں پُپ سن جیویں پیرو ہُنے ہُنے اوہدے ساہنے کسے دا گل گھٹ چھڈیا

ہووے۔

11

وستی دی واڑ

ڈھیر ورھے ناہن ہوئے۔ اوہ وکھ وکھ رنگاں تے ذلیقیاں دیاں پیلواں نوں
اپنی زبان نال چکھدے۔ ڈھیر ورھے پُرانی گل نہیں آہی۔ اوہ کنک دے سٹیاں، کنک
دیاں دانیاں توں جانو نہیں ہائُن۔ اوہ جوں، دھائیں، جوار، کماڈ، سرہیوں، کپاہ تے چھولیاں
نوں اُگان دیاں صرف گلاں ای کردے ہوندے۔ مڑ کے توریا، باجرا، جوار تے مکئی نوں
پکھیر وواں تے سیہاں توں بچاون لئی اوہناں نوں گلیاں تے کھسھانیاں بنانیاں پیاں۔
اوہ کنگنی، مسر، جوی، شتاہلے، سن ککڑے نوں مڑ کے بیجس لئی اوہدا بی خاص طریقے نال
صاف کر کے رکھدے تاں جوا گلے ورھے اوہنوں اُگا سکے۔

منڈی وستی توں ڈھیر دور آہی۔ پرمل لین آ لے ڈھیر دور نہیں ہائُن۔ اوہ گڈاں
لے کے ہر ایلے ڈھکے راہندے۔۔۔ اوہ آپ ای لاوے، آپ ای واڈھے، آپ ای عیالی
تے آپ ای واہی وان ہائُن۔۔۔ نکے وڈے پیشیاں آ لے لوکی اوہناں دی وستی دی
زرخیزی دیکھ کے دور، نیڑے توں آوندے تے اوٹھے وس جاندے۔

اوہناں اک سانجھی حویلی اُساری۔ جیہدے اندر چوپال گدی تے سٹھاں

بہندیاں۔

اوہناں جھاڑ بوٹ پٹی تے اوتھے جانگی ککر لائے تاں جو کجھ ورہیاں مگروں
 اتھے فصل گڈن تاں بھوکیں وچوں ککر کیری کھاج جاوے۔ اوہناں پال و پال رُکھ لائے
 تے ایہناں پالیاں ہٹھ جنوراں دی واسیوں کیتو نیں۔ ایہناں رُکھاں دیاں پالاں ہٹھ ای
 منھے تے چھیریاں اُساریاں۔ اتھے ای بے فکری بھریاں اوہناں دیاں سویراں، دوپہراں
 تے شاماں لنگھ دیاں۔ اتھے ای مائیاں گھر دا نکا وڈا کم مُکا۔ ہر شے گنج سانجھ کے چرنے
 ڈاہندیاں۔ اتھے ای مٹیاراں کسیدے کڈھ دیاں، ترنجن آباد ہوندا تے ان ویکھیاں
 صورتاں تے ان مے میلیاں واسطے منوں بنائے ہجر وچھوڑے دے گاؤں گاویں جاندے۔
 دتی آلیاں، دتی نوں پھلاں، شریں نہاں، ٹاہلیاں، ککراں تے نماں نال ای نہیں
 بھردتا آہا سگوں ہُن اتھے پیراں، برنیاں، لسوڑھیاں، کھجیاں، شہتوتاں، پھلا ہیاں، وناں،
 جنڈاں تے کریراں توں وکھ امباں، اتاراں، انگوراں، جامنواں، نبواں، آڑوواں تے
 امروداں دے رُکھ دسدے۔ کجھ نویاں دس آلیاں اپنے گھراں دے وڑھیاں وچ
 مہندیاں، وانساں، نڑیاں، کاہیاں، لانے تے سرکڑیاں نوں گڈ چھڈیا۔ اوہ ورتے جان
 آلے پانی دیاں نالیاں دا مہاڑ اوہناں ول کر دیندے۔ اوہ آپ ای اُسردے نسر دے
 راہندے۔ کیویں تے کس طرحاں، ایس گل دا کوئی گھٹ ای خیال رکھدا... اک حکیم جیہڑا
 پکی ماڑی توں اُٹھ کے اتھے آن ویا، اوس وکھ وکھ جڑیاں بوٹیاں دے نال نال، کانے،
 اک، موتیا، جمہیلی، موگرے تے گلاب دے پھل اُگا کے اپنے دواخانے نوں سنگھنی واڑ
 نال دل لیا آہا۔ اوہدی جوان دھی جونویں آدن وجھوں سنگدی، شرماوندی ترنجنیں تاں نہیں
 جاوندی آہی، آنے بھانے اوس واڑ اوہلے کھلو کے ویکھ رہی ہوندی۔ جتھوں ٹور محمد، کدی
 اکلیاں تے کدی پیروٹھگ نال لنگھدا ہوندا۔

بھاویں بار اباد تھی گئی آہی تے بھاویں ہُن بار دا وسیا جنگل آلا کائی نہیں رہ گیا

آہا۔ فصلاں تے نویاں نویاں رُکھاں منکھی حیاتی وچ ہریالی دی مہک کھلار دتی آہی۔ مڑ وی بار وچ پھر دیں مریاں، تاریاں، رُکھاں، پکھیر وواں، جنوراں تے گستان دیاں روحاں نال گلاں کردی راہندی۔ اُتوں گستان وچ روحاں ہین ای کنیاں سن۔ اک وساہرے خاں، اک لتاں سھرائی تے اک وتی دے کھاراں دی جوان گوی۔ جو ہر ایلے چاک تے بیٹھی بھاٹے بناوندی راہندی۔ مڑ اک دیہاڑ آوی تاندی نوں زہری ناگ لڑیا تے اوہ جیویں آہندن اوہنوں ”پانی وی نہ منگن دتیس۔“ ایہہ گستان لیہناں تریوے میتاں دا آہا۔ گہنے خاں، ولارا، عیسے خاں تے اوہناں دا جیا جتنا اتھے آوندے، دعا درود پڑھدے، تلاوت کردے، تاں جو اوہناں دے ماپے بخشے جاون۔ پر گھمار، کڑی دے گھروں کوئی گھٹ ای آوندے۔ ایہہ اوہدے واسطے وی فاتحہ کر جاندے۔ گستان وچ ہور کوئی آوندے یا نہ آوندے، مریاں ضرور آوندی، تے انج جیویں کوئی پر چھائیں قبریں نیڑیوں اٹھ کے اوہدے نال ٹر پوندی۔ ایہہ پر چھائی اوہدے نال کوئی گل کردی نہ ای سانجھ سُر ت رلاوندی۔ چُپ چُپ راہندی۔ حالاں وتی دے پشو، بار دے جنور، سپ، نیولے، گالھر، کاں، چڑیاں، لالڑیاں، گھکیاں، کبوتر تے سُنج چڑیاں دیاں ڈاراں اوہدے نال گلاں سانجھیاں کردے راہندے پر ایہہ پر چھائیں۔ کیہو جیہی ہے ایہہ پر چھائیں، کجھ بولدی ہے نہ پچھدی ہے؟“ مریاں سوچدی۔

اخیر اک سویر ایس پر چھائیں اوہدے اُتے اپنا آپ کھول ای دتا۔ ایہہ پر چھائیں، راول جوگی دی آہی۔ اک فقیر، اک درویش، راول جوگی، جو کوئی وہم، سایہ یں پر چھائیں نہیں آہی۔ اوہ تاں حقی پچی دا اک منکھ آہا۔ آکھدا: ”میں وساہرے خاں دا ہانی، اوہدا جگری یار آہا۔ جدوں اوہدے نال اوہدا کوئی پتر، پوتر نہیں ہوندا آہا۔ میں ہوندا۔ اوہدے جیندیاں وی، اوہدے مرن مگروں وی۔“

راول جوگی۔ عجیب من موہنی صورت آلا ایہہ منکھ، وکھرا ای پہراوا کیتی رکھدا ہر

ایلی، سرخ و سفید رنگت، وڈے قد بُت تے سوہنے نین نقش والا راول جوگی، کدے تے بھر جوان لگدا، کدی پکی عمر دا تے کدی بزرگ۔ شروع شروع وچ جدوں مریاں وستی اپڑ کے اوہدے بارے گہنے خاں نوں دسیا، تاں اوس لہنوں مریاں دا وہم ای جانیاء، مُز، اک روز اوہ آپوں وستی آن وڑیا۔ شاماں پے رہیاں ہائن۔ اوہ سدھا حویلی اپڑیا۔ پرہیا وچ بیٹھا رہیا۔ حقہ پانی کیتوس تے جاندے جاندے وستی آلیاں نوں اوہناں اُپر بھتن آلی ان ہونی بارے دسیوس۔ آپدا کھوٹا پھڑپھڑ تے اوہوں نکل گیا۔

راول جوگی دی کہانی کجھ دن وستی وچ ہلی رہی۔ پر مُز کے اوہناں اوہدی کہانی نوں کہانی ای جاتا تے اپنے اپنے کماں وچ جُپ گئے۔

.....

گرم رُتاں دا سورج حالے رُکھاں دیاں بیسیاں تے نہیں اپڑیا آہا۔ جدوں مریاں گستان اپڑ کے راول جوگی اگے جا بیٹھی۔ اوہ اک گنجھل وچ پھسی آہی تے اوہنوں پورا یقین آہا جو راول جوگی اوہنوں ایس گنجھل وچوں کڈھے گا۔ جدوں اوہ ننھ کے راول جوگی ساہنے بہہ گئی تاں راول جوگی اوہدے الوں انج تکیا جیویں اوہدے توں پچھدا ہووے جو ”دس کیہ گل ہے؟“

”تسیں فقیر جوگی او، دلاں دے بھیت وی جاندے او، اک گل مینوں اندرو اندریں کھادی جاندی ہے کوئی اوہدا اُپاوی ہے تہاڈے کول؟“ مریاں پچھیا۔

”گل دا اُپا تاں گل وچ ای ہوندا ہے مریاں، لہدے لئی وڈی حکمت تے دانائی دی لوڑ کائی نہیں ہوندی۔ تُوں دس اجیہی کیہڑی گل ہے جیہڑی تینوں سیونک آنگ کھائی جاندی ہے۔“

”گہنے نال میرے ویاہ نوں ورھے بیت گئے نیں، انج ای جیویں نواپئے نوں۔ نہ تے نواپئے نوں بال ہویا نہ اک ورھا پہلوں تیک مینوں کائی آس آہی۔ اک

چاننی رات، میں بار، دی اک جھنگی وچ سوں گئی۔ سُتی سُتی سفتاں ویکھیا جواک الھر، بھر
 جوان گھرو اک گھوڑی توں لہندا ہے، میرے ول آوندا ہے۔ میں اوہنوں پہلے کدی وی
 نہیں ویکھیا ہوندا پر انج لگدا ہے جیویں اوہ ورھیاں توں میرا جانو ہووے تے میں اوہدی
 ای اڈیک وچ ہوواں۔ .. کلراٹھی بھومیں جیہدے اُتے میں سُتی ہوندی آں اوہ اک
 شنگھاری ہوئی بیج بن ویندی ہے۔ اسیں ملدے آں۔ .. سُفنے مگروں جیہدے ای وستی دی
 دائی مینوں دسدی ہے۔ میرا پیر بھارا ہو گیا ہے۔ “ہُن تسیں دسو جو سفتاں جیہڑا مینوں کدی
 حقیقت تے کدی سفتاں لگدا ہے اصل وچ سفتاں ہے یاں حقیقت۔ ؟” ایہہ گل کر کے
 مریاں چُپ ہو جاندی ہے تے راول جوگی دے مونہہ الوں تگن لگ پوندی ہے جیہڑا ایس
 سُفنے تے حقیقت آلی گل بارے ڈھیر چرتیک نہیں سوچدا سگوں جیویں ای مریاں چُپ کردی
 ہے اوہ پانی مکاوند ا ہویا مٹی دا پیالا بھومیں اُتے تے اپنا سجا ہتھ مریاں دے سرتے
 رکھیاں آکھدا ہے۔“

”ایہہ حقیقت نہیں سفتاں ای ہے، مریاں توں اپنے من وچوں وہم دے ایس
 نسر دے بُٹے نوں پٹ دے تے سُن میرے نال وی انج ای ہتی آہی۔ ساڈا جدی پُشتی
 کم ہے سوداگری، پیو دادے لا دا، میری شادی نوں وی کنے ای ورھے لنگھ گئے ہاُن
 ساڈے گھر بال کوئی نہ ہویا میں دیس دیس گھمدا پھر دا ساں۔ ہر رنگ، ہر روپ، دے
 لوکاں نال ملدا۔ اک سیانے نوں ہتھ وکھایا تاں اوس دسیا جو میرے لیکھاں وچ اولاد ہے
 ای کاٹی نہ۔ جیہدے ای لمے سفر اں توں مُڑیا تاں پتہ لگا جو میری گھر دی اُمید نال ہے۔
 میرے تاں انج جیویں تن بدن وچ اک لگ گئی ہووے۔ .. ایس توں پہلے جو میں اوہنوں
 وڈھ ٹک چھڈ دا، کجھ سے اپنے آپ توں ای سوچن لئی منگ لیا۔ تاجر آہا، رنگ دی
 دنیا ویکھی بیٹھا آہا۔ ایس لئی ہر کم، ہر گل توں پہلاں سوچدا آہا۔ اپنے آپ توں منگے سے
 وچ سوچن مگروں اوہدے پیو نوں بلایا تے کوئی پردہ پائے بنا اوہنوں ساری حال حقیقت کر

دتی۔ اوہدے واسطے وی بڑی نموشی والی گل آہی۔ اوہ اپنی دھی نوں لے کے اپنے بوہے تے جا بیٹھا۔ ہر حلیوں، بہانیوں اوس اوہدے توں چُکھ لیا۔ اوس آکھیا میں بے قصور آں تے میرے تے رب دا کپڑ پوے جیکر میں ہتھ تے کیہ لاوناں، اکھ نال کسے نوں دیکھن دی بے ایمانی وی کیتی ہووے۔ لیہدے مگروں اوہ مُز کے میرے گھر آ گئی، پر میں اندروں صاف کوئی ناہس۔ میں اوہنوں مُز کے امتحان وچ گھٹن دا سوچیا۔ میں آکھیا: ”رنے! تیرے تے رب دی رحمت تے کپر دا پتہ جھبڈے ای لگ جاندا ہے۔ ویڑھے وچ وگدی کھوہی وچوں بے توں سوتر دے دھاگے نال بوکا بنھ کے پانی کڈھ لوں تاں توں میری پہلے آنگ ای نوہر نوز نانی۔۔۔ تے توں نہیں جاندی ایں مریاں، اوس سوتر نال بوکا بنھ کے پانی کڈھ لیا۔ پر میرے اندروں بدگمانی حالے کائی نہ نکلی آہی۔ سو، میں اوہنوں دو بے امتحان وچ گھٹ دتا، میں آکھیا: توں اگ تے بہہ کے روٹی پکادے، جیکر توں بے قصور ہوئیوں تاں اگ تینوں کیوں ساڑے گی۔۔۔ اوس اگے نالوں وی چنگی روٹی پکائی تے اوویں ای نوہر نو۔ مُز وی جدوں میں شک دی اگ وچوں نہیں نکلیا تاں میں اوہنوں اگ وچ بنھا کے امتحان لین دا متا پکایا۔ سُن مریاں! اوہ چر، تیک بلدی اگ دی چٹا وچ بیٹھی رہی تے اوہنوں کجھ وی نہ ہویا۔۔۔ ایس لئی مریاں توں وی سفنے نوں سفناں جان کے بھل جاتے حقیقت نوں حقیقت سمجھ۔“

ایس توں پہلے جو راول جوگی اپناں گھنڈا پھڑ نعرہ ماردا اوتھوں مُز وگدا، مریاں اوہدیاں نگاہاں وچ نبھا کے تکیا تے آکھیا: ”پر، راولا! ایہہ ساریاں گلاں تے میں جھنگ اک اکھاڑے وچ نکی ہوندی ویکھ، سُن چکی آں، جیہدے وچ ایہہ سارا کجھ راجا رسالودا اک وزیر مہتا، اپنی زنانی قولاں نال کردا ہے۔ جیکر ایہہ کہانی مہتا تے قولاں دی ہے تاں مُز تیری کیوں ہو گئی؟“

”مریاں، اک گل یاد رکھیں، حیاتی دے ایس اکھاڑے وچ ایس سارے ای

مہتے تے قولوں دا کردار نبھا رہے آں زمانہ بدلدا راہندا ہے زمانے دے طور طریقے تے رسماں، ریتاں اوہی راہندیاں نیں۔“ ایہہ آکھ راول جوگی بار، نوں تے مریاں وتی ول نوں جاوڑی، پر حقی گل ایہہ ہے جو مریاں دے پلے، جوگی دی گل پئی نہیں۔

.....

مُور افغانہ، انگریز لاٹ تے اوہدے نال رلے گھڑ اسواریاں نال وتی ول نوں آ رہیا آہا۔ گھڑ اسوار جیہناں دے ہتھیں رائفلاں، برچھیاں تے کلوے ہاں۔
 مریاں، راول جوگی ولے جا رہی آہی، ایہناں نوں ویکھ کے کریں دی اک جھنگی اوہے لُک کے بہہ گئی۔ پہلے اوہا چت کیتا، مُز کے وتی جاوے تے ساری گل گہنے خاں نوں دے۔ اوہ مُزی نہیں تے اگے قبرستان ال ای ٹردی گئی۔ ترکھی ترکھی..... اوس ایہناں گھوڑیاں آلیاں بارے راول جوگی نوں دیا۔

”جیویں جوان جتے مار مار کے اباد کیتیاں زمیناں تے گھراں دیاں کندھاں دا ویری کلر ہو جاندا ہے اُنج ای پکیاں فصلاں تے سانجھے سلنھرے، پٹواں تے مال اسباب دے ویری ایہہ دھاڑوی ہوندن۔ مریاں دھیں۔۔۔ میں وتی آلیاں نوں ورجیا آہا ایہناں ولوں۔ پر اوہ شاید میری گل نوں سمجھ نہیں سکے۔ میں ویکھداں جیویں ڈھاہ لگے دریا دی کندھی تے اباد موت دیاں ڈھیریاں لکیاں ہوندیاں نیں۔ اُنج ایہناں دے بُتاں دیاں ڈھیریاں دسدیاں نیں مینوں۔۔۔ مینوں تے اوہناں ایہہ آکھ کے اپنے آپ نوں یاں شاید مینوں ای تسلی دتی جو، اسیں ورھیاں توں گستان توں کھیتاں تیک بنے مدان وچ نیزہ بازی تے کلہ پُٹن دا جج ایس وجوں نہیں سکھدے رہے جو ایہہ نرا سا ڈاشونق یا کھیڈ آہی سگوں ایس لئی کھیڈ دے رہے ہائیں جو آون والے دھاڑویاں دا مقابلہ کر سکے۔ پر میں ویکھداں جو ولا رادے سارے ٹکادے اوس ایلے مک جاسن جدوں اوس انگریز لاٹ نال اپنے کسے دیسی سجن نوں وتی دا گھیرا گھتیاں ویکھیا۔“ اُنج جیویں راول جوگی اپنے آپ

نال گلاں کردا ہووے۔۔۔ تے مریاں، جیویں اوہدیاں رمزاں نوں اُکا سمجھ ای نہ سکی
ہووے۔ اوہدے بھانے راول دیاں رمزاں، رمزاں ای رہیاں۔

مُڑ کے وتی وچ واہراں آن لتھیاں۔

تتیاں دُھپاں دیاں سویراں دا سورج حالے بوڑھ دے رُکھ وچوں رشناں کھلارن
ای لگا آہا جو حویلی گھوڑیاں دے سُمباں نال دھمکن لگ پئی، انج جیویں جنگ دے گھمسان
وچ فوج دیں ٹاپاں آن گونج دیاں نیں۔۔۔ حویلی وچ بیٹھے لوکی آون والی ہر کروپی تے
ان ہونی نال نبزن آسٹے تیار بیٹھے ہاں۔ پر آون والے بہوں ودھ ہاں گینتری وچ تے
اونے ای ودھ اوہناں کول ہتھیار ہاں۔ انگریز لاٹ دے مگر مگر ای آہا ممورا خیانہ۔ ایہہ
انگریز لاٹ کمپنی دیاں اوہناں بندیاں وچوں آہا جو کمپنی دے نال ای اتھے اپڑیا۔ اوہدے
ذمے پنجاب دیاں باراں دا علاقہ آہا، اوہ ایستھوں دیاں بولیاں تے لوکاں توں ڈھیر جانو
آہا۔ حویلی وچ اپڑ کے گھوڑے کچھ چر تیک پدے رہے۔ اک تھاہرے نہیں کھوتے۔ اوہ
سارے ایس طریقے نال چوپھیرے قطار وچ کھلوتے جو حویلی وچ بیٹھے لوکاں وچوں کسے
نوں کسکن دا موقع وی نہیں لبھا۔

”اے جانگی لوک! میں سڈیا تمیں کھل نال رل کے انگریز سرکار خلاف لڑن
دی تیاری کر رہے او۔ اوس سرکار دے خلاف جو تہاڈی بہتری لئی کم کر رہی ہے۔ جو
تہاڈیاں زمیناں وچوں نہراں کڈھ کے باراں اباد کرن وچ لگی ہے۔ کن کھول کے سُن
لوو، اسیں اپنے وفادار لوکاں نال رل کے تہانوں انج مار دیاں گے جیویں سب مار دتے
جاندن۔ یاد رکھو! ایہہ زمین جو تمیں ممورے خیانے دی ہدایت تے مدد نال اباد کیتی ہے۔
ایہہ مالک ساڈیاں نظراں وچ ممورا خیانہ ای ہے۔ اوہ اپنیاں زمیناں تے اُگائیاں فصللاں
دا مالیہ تاردا ہے تے تاج برطانیہ دا وفادار ہے۔۔۔۔۔ سن لوو! اوہدے توں بغاوت انگریز سرکار
توں بغاوت ہووے گی۔ ہُن تمیں فیصلہ کر لوو، جو تمیں کھل نال رل کے ساڈے نال

لڑناں ہے یں اوہنوں مارن لئی ساڈا ساتھ دیناں ہے۔ تہاڈے کول بہت گھٹ ویلا ہے۔
 ید رکھو! تسیں جھبڈے ای برطانوی سرکار دی عمل داری وچ آون والے او۔ تہاڈے
 ورگے اوہ باغی جو ساڈے ورودھ جنگ لڑدے نیں اوہناں بارے سخت فیصلے کیجے جاون
 گے۔ پہلے ای ایہہ گل میرے علم وچ آئی ہے جو تسیں اک ٹھگ جیہڈے اُتے اک انگریز
 بہادر دے قتل دا الزام ہے تے جو جیل تروڑ کے بھجیا ہے، اوہ تہاڈی پناہ وچ ہے۔ .. انج
 تسیں کھرل نال رل کے اپنے گناہاں وچ وادھا نہ کرو۔“

ایس توں پہلے جو، کوئی بولدا، انگریز لاٹ اگے اگے تے باقی لوکی اوہدے پچھے
 پچھے ٹر پئے۔ ٹور محمد، جو اُٹھ کے اپنا کوئی فیصلہ دیونا چاہوندا آہا، نہال سنگھ اوہدا ہتھ پھڑ کے
 اوہنوں بٹھا دتا، تے پیرو ٹھگ جو چوپال وچوں اُٹھ کے جاون لگا آہا۔ اوہنوں ٹور محمد، پھڑ
 کے اپنے نال بٹھاندیاں آکھیا، ”بہہ جا پیرو، توں ہُن ساڈے جین مرن دا ساتھی ایں۔
 اسیں ایس مہینے مورے خیانے تے اوہدے انگریز لاٹ دا فیصلہ کوئی نہیں منناں۔“ ٹور محمد
 دے ایس فیصلے نوں ہلا شیر دی بندیاں سبھ لوکاں اپنیاں برچھیاں، تے ٹکڑے ہوا وچ
 لہرائے، جو اوہناں دیاں منجیاں اُتے دھریاں سوتاں پٹھ پئے ہاں۔

منڈاسے بندھ کے جیہڑے دو بندے احمد خاں کھرل دل گئے اوہ پیرو تے ٹور محمد
 ای آہن۔ ”وُستی تاں ساڈی حالے ہُنے ای اباد ہوئی ہے۔ جیسے جنے جیہڑے جی دار نیں،
 جوان گبھرو نیں، تے اپنے سر لو تھان توں وکھ ہوون پاروں جیہناں نوں کوئی منکھ نہ ہوسی
 اوہناں دی گنتی وی گھٹ ہے، پر احمد خاں، اوہ ہین تیرے نال ای ساڈے سنے۔“ ٹور محمد
 آکھیا۔

اوہناں دے ایس فیصلے نال احمد خاں کھرل تے اوہدے سنگیاں نوں تاں کوئی
 ہمت آسرا ہو یا نہیں پر ایہہ گل مورے خیانے راہیں انگریز لاٹ تیک ضرور اپڑ گئی۔
 ڈونگھی، انھیری رات دا سماں آہا۔ اجیہی رات جیہڈے وچ وجود دی اکھ اپنے

جھے دے ہتھ نوں نہیں دیکھ سکدی آہی۔ پکے آٹے نال بنے ہوئے سرہیوں دے تیل نال
بلدے دیوے وی اخیر لے دماں تے ہاں۔ گستان نیڑے اک پرچھائیں انگریزی
سپاہیاں نوں وستی ول جاندیاں تکیا۔ راول جوگی نوں یقین آہا جو وستی آ لے اوس طرحاں
دی تیاری نہیں کر سکے ہون گے جیویں دی تیاری اوہناں نوں کرنی چاہیدی آہی۔

رات انھیری وچ توڑے دار بندوقاں دے فارگوئے، مڑ کے کچھ جہ آسٹے
ڈانگاں، برچھیاں تے گنڈا سے وی چلدے رہے۔۔۔ پرکئی دیر تیک۔

کمایاں وچوں کوئی لڑن لئی حویلی وچ نہیں آیا۔ اوہ لڑن دا وچ ای نہیں جاندے
ہاں، تے نہ ای اوہناں وچ ایناں وڈا جگرا آہا۔ ممورے فٹیا نے دس ایسے بندیاں بارے
دسیا آہا جو اوہناں واسطے خطرناک ثابت ہو سکدے ہاں۔۔۔ انگریزی سپاہی جیہناں پھٹو
تے نستے لوکاں نوں بنھ کے اپنے نال بنگلے لے گئے۔ اوہناں وچ نور محمد تے پیرو نہیں
ہاں۔ اوہناں جدوں دیکھیا اسیں گھیرے وچ آ گئے واں تے پھڑے جاواں گے۔۔۔ اوہ
اوہناں دی اکھاں وچ دھوڑ گھٹ کے نس گئے۔ انگریز لاٹ وار وار ممورے فٹیا نے نوں
ورج رہیا آہا جو ”سارے لوکاں تے نظر رکھو تے کسے نوں نس کے نہ جاون دیو۔“

بنگلے اپڑ کے پھڑے ہوئے لوکاں نال ای انگریز لاٹ ممورے فٹیا نے دے دی
ہتھ ایہہ آکھ کے نبھوا دتے جو اوس دس بندیاں دی دس گھتتی آہی جدوں کہ ایہہ اٹھ
بندے ہاں تے اک گولی دا فارٹھس ہون مگروں اک گولی وا دھورہ گئی آہی جو نور محمد یں
پیرو ٹھگ دی تھاہرے ممورے فٹیا نے دے سینے وچوں لنگھا دتی گئی۔

ممورے فٹیا نے دی حدوں ودھ وفاداری دی اوہدے کم نہیں آئی۔ ”اسیں جھوٹے
تے باغی دوہاں نوں آپناں دشمن جاندے واں۔“ فارکرن لکلیاں انگریز افسر آکھیا۔

بار دی جنگل ارگی دھرتی اُتے امن تے محبت نال اُسری وستی وچ خون پینی ڈاٹن
پھیرا پا گئی آہی۔ ولاراء ساری حیاتی جس ہونی توں ڈردا رہیا آہا۔ جیہدے توں اپنے

لگدے لیدیاں نوں ورجدا رہیا آہا۔ اوہ ہونی اوہناں اُتے ورت گئی آہی۔ دتی وچ بندیاں
 دا کال پے گیا آہا۔ آکھن نوں کجھ ساہ ست لیندے بندے اباد ہاں پر اوہناں سبھ اسیل
 مردانیاں نوں اک چتو ممرے خیانے نوں نال رلا کے انگریز، بنگلے لجا کے فائر کردتا آہا۔
 بار، دی جنگل ارگی دھرتی اُتے ترے پر چھائیاں، کتے کھلو کے صلاح کردیاں،
 کتے ٹوئیاں، مچیاں نوں اُلا نکھدیاں ممرے خیانے دی دتی ال نوں جا رہیاں ہاں۔ مُو
 کے اُتر، نوں نکلدے رستے کولوں اک پر چھائیں نکھر گئی۔ .. ایہہ راول جوگی آہا۔ اگے لنگھ
 جاون آلیاں پر چھائیاں ممرے خیانے دی دتی نیزے نویں بنے بنگلے کول اک بوڑھ دے
 وڈے رُکھ تے جائیاں ہاں۔ .. اتھے انگریز لاٹ کچھری لاوندا آہاتے ہر وج ہوئے
 واقعیان بارے کیسے فیصلیاں دے حکم نامے تیار کر کے علاقے تے برطانیہ وچ متعلقہ
 محکمیاں نوں گھل دیندا آہا.....

رستہ جو تھلے لَمک رہیا آہا۔ اوہ پیرو ٹھگ دے ہتھیں آہاتے اک چھوی ٹور محمد
 دے ہتھیں۔ ..

انگریز لاٹ دے تھلیوں لنگھدے ساراں رستہ اوہدے گلے دوالے آہا۔ پیرو
 ٹھگ اوہدے منکے نوں انج جھٹکا ماریا جیویں اوہ رومال نوں ماردا آہا۔ مُو کے ٹور محمد دی
 چھوی اوہدی دھون نوں لوتھ توں وکھریاں کر چھڈیا۔ .. اوہ اوہدی گھوڑی تے اسوار دتی
 ول نوں مُرے، جتھے اُجڑیاں بچڑیاں تے لٹیاں ماریاں رتاں دے وین اسمان ول نوں
 اُبھر دے ہاں۔

پھلاں باجھ نہ سوہندیاں ٹاہناں

بھاویں ستر باغیاں ہریاں

بھائیاں باجھ نہ سوہندیاں بھیناں

پنڈ اڈیکن کھڑیاں

پُتر اں باجھ نہ سوہندیاں ماواں
 بھاویں ستر دولت بھریاں
 کونٹاں باجھ نہ سوہندیاں تاراں
 بھاویں ستر حوراں پریاں۔

12

اک ہو اُچالا

ہر سینے وچ ویرتے بدلے دی اک دیاں چنگاں بھج پیاں۔

ہر بندہ ازادی دے اوہ موسم ماننا چاہوندا آہا جو بار وچ رہندیاں اوہدے کول
ہائُن۔ ہار جتھے جین دے وسیلے اپنے وجود دی رت وگا کے پُگائے جاندے ہائُن پر اوہ بھلے
ہائُن اوہناں اندر اک ان ڈٹھاسکھ لکھا آہا۔ جیہوں ہُن انگریز لٹ کھوہ کے اوہناں نوں
آپ ہتھل کرناں چاہوندا آہا۔

ایہد اُمڈھ جوئیاں دے قبیلے توں بدھا جیہناں پاک پتن وچ مالیہ وصول کرن
آئے افسراں نوں پھنڈ چاڑھ چھڈی۔ مُز کے انگریز اوہناں نوں پھڑ پھڑ گوگیرہ جیل بھر
دتی۔ احمد خاں کھرل جیل اپڑیا تے قیدیاں نوں اپنے نال رل کے انگریز ورودھ لڑن تے
پریریا۔ اوہناں جیل بھن چھڈی تے ایہدے مگروں اک کنہنی جیہی چھڑ گئی پوری بار، نوں۔
نور محمد تے پیرو، کھرل نال رل کے انگریز نال دو دو ہتھ کرن واسطے اُٹاو لے
ہائُن، پرستی توں گڈ تے چاڑھ کے زنانیاں تے دوئے جیے جنتے نوں جوتیاں تیک اپڑاونا
پہلا کم آہا۔ .. مُز، مریاں تے ستوننت دے کچھویں نکے نکے بال ہائُن۔ پچھلے تن دناں

توں پٹھ اُتے وسدے مینہ پاروں راہاں کھوبھے بنیاں ہوئیاں ہائُن۔ جیہناں وچ گڈاں پھس پھس جاندیاں۔ جیہناں نوں زنانیاں تے ایہہ دوویں جنے پٹھڑے مار مار کے اگانہہ ٹور، رہے ہائُن۔ اُتوں انگریز دستے دا ڈر لاہے، جیہڑا انگریز لاٹ نوں گل رسہ گھت کے مارن آلیں دی بھال وچ پھردا آہا۔ بھاویں ٹور محمد تے پیرو بہروپ بدلی ودے ہائُن۔ پر انج وی نہیں آہا جو اوہناں دی سیہان ای نہ کیتی جاسکدی۔

کمایاں دیاں ڈھیر برادریاں آباد کیتی کتری دستی نوں چھڈ کے اُچالے تے تیار نہیں ہائُن۔ اوہناں آسٹے سردار گھنے خاں ہوندا، نہال سنگھ یاں کوئی دوجا ترجیا اوہناں نال جیونا آہا۔ ایہہ جیون بھاویں انگریز دی عملداری وچ ای کیوں نہ گزردا۔

میر و مرانی، جدوں دا جوتیاں انج ٹور محمد تے پیرو دے آون داسنیہا اڑا کے آیا آہا، اوہدی اودوں دی کائی خیر، خبر ناہی۔ پہلوں وی اوہ مستو جوہن دی مستی وچ مست آہا، اوہ اوہنوں ڈھول تے گاؤن سنا کے ای خوش راہندا۔ اوس ویلے جدوں ایہہ لوکی اچل کے جوتیاں نوں جا رہے ہائُن میر و مرانی گھوڑیاں آسٹے بنائے طیلے وچ کانیاں دے کدھلے پچھے مستو نوں ڈھول و جا کے مٹھی و اج وچ کمی دے بول سنا رہیا آہا، تے اوہ تانی تنن وانگ ہتھ تے سر ہلا رہی آہی۔ کدی کدی گاؤن دے بولاں وچ اوہ وی اُچی وانی بول کے اوہدا ساتھ دیندی۔۔۔ ایس گاؤن و جاؤن ویلے دوہاں دا خیال خلقت دے ایہتھوں اُچل کے ٹر، جاؤن ول نہیں آہا۔ جیہناں مگروں ایہہ دستی ویران ہو گئی لگدی۔

وساہرے خاں تے اتماں سکھرائی دیاں قبریں تے وی ہو دا عالم آہا۔ اج جتھے مریں اڑی تے نہ راول۔

ٹور محمد تے پیرو اپنے نال آئیاں زنانیاں تے بالکاں نوں جوتیاں وچ ٹھہرا کے بٹھا وی ناہن سکے جو اوہناں تیک احمد خاں کھرل دی شہادت داسنیہا اڑیا۔ ”نورے دی ڈل“ تے ایہہ ہونی ہئی۔ ٹور محمد تے پیرو، دی کھرل نال رل کے انگریز ورودھ لڑن دی

تا نگھ تاں نہ توڑ بجی، پر اوہناں دا اوہ جنون نہ گھٹ سکيا جو نور محمد دے اپنے پیو، چاچیاں، نہال سنگھ تے ہورس لوکاں نوں مارن وجہوں اوہناں دی رت وچ دھا گیا آہا۔ پیرو واسطے ایہہ صدمہ نور محمد نالوں وی ودھ کے آہا۔ اوہ ہمیش رو مال نوں ہتھاں وچ رکھ کے وٹ چاڑھدا تے ڈونگھیاں سوچاں وچ گواچیا لگدا۔ جدوں اوہ سارا کجھ چاچے ویسے خاں دے حوالے کر کے اوس جتھے وچ رن لئی ٹرے جو احمد خاں کھرل دی شہادت دا بدلہ لیناں چاہوندا آہا۔ تاں ویسے خاں دے پتراں نجابت خاں تے صلابت خاں وی منڈا سے ول کے ہتھیار، ہتھیں کر لے، تے اپنیاں اسیل گھوڑیاں تیار کر کے وڑھے ساہنے امب دے رُکھ تھلے آن کھلوتے۔

”پُتر، تہانوں تیاری دا حکم ایس وجہوں دتا ہے جو تہاڈا پترے ایہہ نہ سمجھ لوے، جدوں اوہ میرے بھراواں دا ویر لین لئی ٹریا تاں اوہدی کنڈ سکھنی آہی۔“ ویسے خاں نجابت خاں دی گھوڑی دے مونہوں کڑیالا تھوڑا کو ہٹا کے اوہنوں دیسی گھيو دی دنی کھواندیاں آکھیا۔

تواریخ ایہہ نہیں دسدی جو دریا دی بیٹ وچ ”کاہواں آ لے ڈبے“ وچ ممورے قہیانے دی برادری دے مراد قہیانے نے جدوں برکے نوں نیزے وچ پرویا تاں اوس ایلے کنے ای سردار اوہدے کدھاڑیاں نال کھلے ہائن، آخو اکا مروانے، قہیانے، ترہانے، بھدرو، قریشی، وٹو تے وسہنی وال ای اوہدے نال نہیں کھلوتے ہائن۔ نور محمد ولا را دا، نجابت خاں، صلابت خاں تے پیرو، وی احمد خاں کھرل دا ویر لین آلیں وچ رلے ہائن۔ صلابت خاں نوں شہادت ڈھبی۔ نجابت خاں، نور محمد تے پیرو، ماڑی پتن نیزیوں باہک وٹو دیاں جھکیاں کولوں ہوندے ہوئے جھامرے ول نوں جاندے راہ تے لگ گئے، تے انگریز دیاں فوجاں تے واہراں نوں تروڑ تروڑ کے مار دے رہے۔

نجابت خاں گھوڑی تے اسوار گنڈ وچوں ہوندا جوتیاں ول جاندے راہ تے آہا،

جدوں گھمدا گھمدا راول جوگی اوہدے ساہنے آن نکلیا۔ اوس دو بھر جوان وچھیں دیں
 نتھاں اوہدے ہتھیں ویکھیاں، حال احوال کیتوس تے اوہنوں دسیوس، ”میں کل ای
 جوتیاں وچوں نکلیاواں۔ وتی تے رب دی مہر پئی وسدی ہے، پر تیرے دوئے دوہانی کتھے
 ہے نی؟“

”اساں ساریاں ایہہ دو وچھے کل گنڈ چیری وچوں کڈھ کے نکلے ہائیں اوہ
 اگے ہورس مال دی بھال وچ نکل گئے نیں۔ میں ایہناں نوں جوتیاں تیک اپڑاون چلیاں
 تے توں کتھے چیا ایں؟“

”میں سوچیا تیرے دادے وساہرے خاں دی گورتوں ای ہو آواں، بہوں دینہہ
 لگھ گئے۔ من اُداسیا جیہا گیا تاں نکل آیاہم۔ پر پُتری تسیں ایہہ کیہ کار پھڑی ہے ایہہ کسب
 چنگا نہیں۔ لیہدا انت کدے بھلا نہیں ہویا۔ خیر، جیہناں تقویٰ رب دا اوہی مردمان۔“
 ”چنگا راول سائیں۔۔۔“ نجابت ایہہ آکھ کے نکلن لگا تاں مُڑ کے اوس
 اوہنوں جیویں ورجیا۔

”پُتر نُر محمد، تے پیرو تینوں ملن تاں اوہناں تیک میرا ایہہ سنیہا ضرور اپڑاویں
 جو اپنے دیس جادسو، اتھے دھرتی اوہناں دی اڈیک وچ ہے، مختاں کرسن تے تر جاسن،
 رب امن امان قائم کرے تہاڈے سراں تے۔“ ایہہ اخیرلی گل اوس جیویں اپنے آپ نال
 کیتی ہووے۔

”آخو، توں آکھدا تاں ٹھیک ایں راول بابا، پر کیہڑی دھرتی تے کیہی اڈیک؟
 دادے پڑدادے توں بن تیک کس دھرتی سانوں اپنا جاتا ہے؟۔۔۔ رہ گئے جوتے تاں جوتیاں
 وچ سرداری لمبڑداری تاں کسے ہورس دی ہے، جی گُرس تاں رکھی رکھے۔ جی نہ گُرس تاں
 کڈھ چھڈے۔ نجابت خاں وی انج جیویں اپنے آپ نال گل کیتی ہووے۔۔۔ مُڑ کے اوہ
 دوویں اک دو بے نوں جاندیاں نگاہاں نال تکدے اپنیاں اپنیاں راہاں نوں ٹرو گئے۔

چار ورھیاں مگروں:

اوہناں بھاویں آ لے دوالے دی مُلکھی وچ وجدے سردار اروڑے خاں دے
 طیلے گھوڑیاں نال تے واڑے بلداں، وچھیاں تے مجھاں نال بھر دتے، پر اوہناں دی
 حیثیت ہمیش کامیاں آلی ای رہی۔

اوہدے پشو جدوں ذخیرے ال نوں جاندے تاں اک لمی قطار لگ جاندی،
 جیہناں دے پیراں دی دھوڑ جوتیاں دے سارے گھراں تیک اپڑدی تے اوٹھوں دے
 وای سمجھ جاندے جو سردار اروڑے خاں دا مال مُنی روہی ال نوں پیا جاندا ہے۔

اوس شام وی اوہ واں جوتیاں دی نکلے رہ گئی اخیر لی جھنگلی وچوں جھاگڑے
 تے جھاڑیاں پُٹ کے سُج مسان تھاہرنوں گاہن داہن جوگ بنا کے اپنے گھراں وچ
 اپڑے ای ہائں جوکھی آن کے سدا دتا جو راتیں سردار دی حویلی وچ پرہیں بہنی ہے۔
 ضروری گل بات ہونی ہے کائی۔ ایس لئی ہر گھر دا اک جی ضرور بر ضرور اوٹھے اپڑ
 جاوے۔۔۔ ایہہ سدا سُن کے ویسے خاں دے اندر انج جیویں رُگ جیہا بھریون لگ پیا۔
 حالاں ہمیش توں اکٹھ ہوندے آئے ہائں۔ اجیہا وہم تے ایس وہم اُتے دل دا انج
 دھڑکیوں اوس کدی وی نہیں جاتا آہا۔

”ہئی، کوئی انہونی ہون والی، ویسے خاں۔۔۔!“ اوس اپنے آپ نوں آکھیا۔

اسان صاف سدا آہا۔ شام نال ای وتی دے چوکیدار دے ہشیار، خبردار،
 جاگدے راہناں جیسے ہوکے آون لگ پئے۔۔۔

سردار اروڑے خاں، دی حویلی وچ مجلس ڈھیر چر تیک لگی رہی۔ ایدھر او دھر
 دیاں گلاں ہوون لگ پیاں۔ سردار انج جیویں ویسے خاں، نور محمد، پیرو تے نجابت نوں
 گول ای نہ رہیا ہووے۔ اوہ اپنے دادے، پڑدادے دے بار، وچ لٹ مچاون توں لے

کے آپدے پوتے اپنے، انگریز سرکار نال تعلقات، اوہناں تیک اپنی پہنچ تے اوہناں
 الوں کیتی جاون آلیاں مہربانیاں دے قصے سناون وچ لگا آہا۔ اچنتے اوس اپنی گل پرتائی
 تے ویسے خاں نوں آکھیوس: ”ویسے خاں، توں تے تیرے پتر اں میرے نال چنگے ورھے
 لنگھائے، پر کجھ ورھیاں توں مینوں پتہ لگ رہیا آہا جو تیرا بھتریا تے پتر، بیرونال رل کے
 ساڈی سرکار خلاف کم پئے کردے نیں۔ میں چپ رہیا ہم جو آپے سرمک جاسن یاں اخیر
 ویکھ کے کھلو جاسن، پر اجیہی کوئی گل ہوئی نہیں، ہُن تاں سُنیا ہے جو اج کل وچ میرے
 تاں تے وی پروانہ آون والا ہے، جو میں سرکار دے باغیاں نوں اپنی راکھی وچ رکھی
 بیٹھاں، تسیں نہیں جاندے او جو ایہدی سزا کیہ ہوسکدی ہے۔ ہُن دو ای کم ہوسکدے
 نیں جو میں تیرا مونہہ ملاحظہ رکھاں تے زے ایس مونہہ ملاحظے کچھے اپنے وڈکیاں دی
 صدیاں توں بنائی عزت تے ناویں نوں کھیہ وچ رلا دیواں۔ تہاڈے نال رل کے تہاڈے
 جیہا ہو جاواں یا تہانوں انگریز سرکار دے حوالے کر کے ہور نامناں کھٹاں؟“

سردار اروڑے خاں اپنی گل کر کے چپ کر گیا تے ویسے خاں الوں ویکھن لگ
 پیا جو اوہ کوئی ولد دیوے۔ پر ویسے خاں چپ آہا، مُوٹور محمد دلا را دا بولیا، ”توں اپنی مان
 مریہ دا اساں جیسے بے مُلیاں تے نامراں آسٹے کیوں مکاوندا ایں سردار اروڑے خاں۔
 اسیں ہُنے ای کوئی فیصلہ کر کے اٹھاں گے، پر تیرے من وچ ہور جو کوئی گل ہووی تاں اج
 ای کر لے، تاں جو کوئی منکھ نہ رہ جاوے۔“

اروڑے خاں توں مُوٹور محمد دی گل تے گل کرن دے سجا وچ کاوڑ دی۔ پر اوہ
 اوس کاوڑ نوں پی گیا۔ ڈھیر چہ چپ رہیا، مُوٹور بولیا: ”میں ایہہ فیصلہ کیتا ہے جو فجر چہ من
 توں پہلاں جوتیاں دی حد لنگھ جاو۔ اک سردار ہوندیاں تے اک سردار دا پنچایتی مان کیہ
 ہوندا ہے اوہنوں سمجھدیاں میں ایس نتیجے تے اپڑیاں، ایہدے وچ ای تہاڈی تے میری،
 دوہاں دی بھلیائی ہے۔“

ڈھیر چر چپ رہی تے ایس چپ مگروں رات دی گکھ نے انھیرے دی بکل
وچ راول نوں واں جوتیاں وچ وڑ دیاں ویکھیا۔

اک قافہ جوتیاں وچوں نکلیا، جیہدے وچ دو زنانیاں دے ہتھاں نال بیج، بیج
ورھیاں دے بالاں دیں انگلاں ہاں۔ مریاں دے ہتھیں ویسے خاں تے ستونت کور دے
ہتھیں من پریت کور۔ جاندیاں وٹ تے چڑھدے ساراں ستونت کور اپنے سائیں نہال
سنگھ نوں سد ماریا، سردار اروڑے خاں نوں بد دعا دتوس، ہمیش دے ایس اچالے تے اک
وین کیتوس۔ مریاں، نواپئے تے ویسے خاں دی زنانی اوہنوں چپ کراندیاں کراندیاں آپ
روون لگ پیاں۔ ستونت کور، دے ویناں، اوہناں دے روون نوں ہلکوریاں چ بدل دتا۔
”راہاں وچ روون نموشی دی نشانی ہوندا ہے بی بیو، ایس راہ ای نہ بھل
جاویے، نہ روو۔“ راول اوہناں نوں جیویں حوصلہ تے نصیحت کردیاں آکھیا۔

اوہ راول جوگی دے پچھے پچھے سید آ لے دے کولوں لنگھدے ہوئے اک
ساو لے میدان وچ آن رُکے۔ نواپئے، مریاں تے نور محمد نوں لگا جیویں اوہ مڑ کے
وساہرے خاں دی دی دستی دے نیڑے ای آن کھلوتے ہوون پر ایہہ دستی تاں کوئی ہور
آہی۔ وساہرے خاں دی دی ہوئی دستی ورگی اک ہور دستی۔ وچوں وچوں پویے تاں اُکا
ویہہ کوہاں تے آہی وساہرے خاں دی گورایتھوں۔

”اج مینوں ولا را دیاں گلاں اک اک کر کے ساریاں یاد آؤندیاں نیں، اوہ
بھرا ساڈا آہا ملکھوں ودھ داتا، پرانج ہوندا ہے ناں جو اسیں اپنے بجن، لگدے لیندے دی
کسے حکمت نال بھری گل نوں نہیں گولہدے، تے لاہم دا بھاویں کوئی کھج وی پیا مارے،
اوہدے وچوں نقطے لبھدے وتدے ہائیں۔“ ویسے خاں، اپنے نال نال لگے جاندے نور
محمد دے موڈھے تے ہتھ دھردیاں آکھیا:

”کیہ گل اجیہی پیودی چیتے آگئی چاچا تینوں؟“

”اوہ ایس حق وچ کدی وی ناہس جو اسیں کسے ہورس دی بھونیں گڈیے یاں کسے نال رل کے۔ ممورے فہیانے تے سردار اروڑے خاں نال رہ کے سانوں ولّا را دیاں گلاں یاد تاں آؤندیاں ہائن پر اسیں پچاں وٹیاں تے اللہ آسرے کم تے لگے رہے۔ ممورے فہیانے نوں تاں چھڈواک پاسے، اروڑے خاں نال تے میری اڈھی توں ودھ حیاتی گزر گئی تے اوس صلہ کیہ دتا؟۔۔۔ مینوں یاد آؤندا ہے جو پیو مرن مگروں نکھرن ایلے سانوں ساریاں نوں سٹونڈیاں ہوئیاں ولّا را، گہنے خاں نوں اک گل کیتی آہی،۔۔“ گہنے خاں، جیکر باروے کسے حصے نوں وکھتاں نال تسیں اباد کروں لوو گے تے کوئی نہ کوئی سردار، دھاڑوی یاں انگریز دا کوئی مٹھو اپنے نال ہتھیار، گھوڑیاں تے بندے لیا کے اوہدے تے قبضہ کر لوے گا۔ اوہنوں بنی بنائی زویں مل جاوے گی تے تسیں وکھت کر کے وی سکھنے ای رہ جاوے گے۔ جیکر بندہ اصلوں کوئی کمینہ ہویا، تاں ہو سکدا ہے تہانوں ایہہ آکھ کے جو تہانوں پکان، کھوان لئی اک ای زنانی بڑی ہے۔ اوہ تہاڈیاں زنانیاں وی بنھ لوے؟“

”آہندا تاں پوٹھیک ای آہا، مُز تقدیر تہاڈے تے ساڈے تے ورتی وی تاں اُنج ای۔“ ٹور محمد جیویں ویسے دی گل وچ اک ہور گنڈھ بنھ وتی ہووے۔

”ایہہ تقدیر آلی گل وی توں چنگی کیتی۔ اتناں سھرائی جدوں کسے ہونی مگروں آکھدی جو ساڈے تے تقدیر ورت گئی تاں پتا ای تیرا پو کیہ آکھدا؟“

”ہونہہ۔۔۔؟“ ٹور محمد جیویں کچھن لئی آکھدا ہے۔

”اوہ آکھدا، اتناں توں آہندی ایس تقدیر ورت گئی جو کجھ ساڈے اُتے ورتدا ہے اوہ تقدیر نہیں، لوکاں دی سوچی سمجھی چال ہوندی ہے۔ جو ساڈے تے ازماں جاندی ہے، جیہنوں اسیں تقدیر سمجھ لیندے آں۔۔۔!“ ویسے خاں اک واریں اپنی گل مُکا کے مُز جیویں اپنے آپ نال گل کردا ہووے۔

”آخو، تقدیر ایہہ تاں نہیں آہندی جو مینوں اپنے آپ اُتے ورت لوو، سگوں

تقدیر تاں جوتیاں نیڑے راہندے رجبے ڈوگر اُتے ورتی جوانتاں دانش نچی آہا، شاہ اسوار
تے شکاری آہا۔ اک واریں ایویں شکار دی حرص کردیاں انھی ڈل وچ جا ڈھٹھا۔ ڈل
جیہدے اُتے نریاں جھاڑیاں اُگیاں ہاُن تے پتا ناہس لگدا جواگے ڈل ہے اوہدا شکاری
سمتا تے اوہ گھوڑے سنے انھی ڈل وچ جا ڈھٹھے تے سیہڑ جیہدے پچھے اوہ لگا ہویا آہا وہ
ڈل اُتے اُگیں جھاڑیاں وچ ای پھس گیا۔ اوس جتھے چھال ماری آہی او تھے ڈل دا گھیر
وی گھٹ آہا، اُتوں علاقہ ایہو جیہا جتھے پانی وی تریہہ تریہہ ہتھ نیواں۔

”استھے پانی نیڑے ای لہ پوسی!“ راول جوگی، نور محمد تے ویسے خاں نوں انج
دسیا جیویں اوہ نویں دستی وچ پانی ملن یاں نہ ملن بارے گل کر رہے ہوں۔

”میں جمن لا، توں ہُن تاکیں دو ای سفنے ویکھدا آیاں، بار، دے ہرے
بھرے رُکھاں تے ایہدے وچ اباد ازاد جانگیاں دے تے بھوکیں وچوں بہوں نیڑیوں
نکل آون والے پانیاں دے۔ پانی جو حیاتی دا وڈا سوما نیں۔ منکھی آسٹے، پکھیر وواں
جنوراں تے دھرتی آسٹے۔ میں ویکھداں جو دھرتی مینوں واجاں ماردی ہے۔ تریہائی، تسی
دھرتی۔ انج جیویں پانی منگدی ہووے۔

کھلا، بے انت، بے شمار پانی

کھوہ گڑدے راہن

دریا تے ندی نالے وگدے راہن

تے، مینہ وسدے راہن۔ ....

دھرتی دی لکھ پانیاں نال بھری رہوے

دھرتی ہری، بھری رہوے

13

چکل گھمدا جاندا ہے

چکل گھمدا جاندا ہے تے نال ای کمھار دا پیر تے ہتھ وی۔ پیر جو چکل نوں حرکت وچ رکھدا ہے تے ہتھ جو مٹی دی اک ڈھیری نوں ون پونیاں شکلاں دیندے جاندن۔ جیویں بھاٹا بندا ہے اوہدا ہتھ تیز دھاگے نال باقی دی گوئی ہوئی چیکنی مٹی لاہے کر دیندا ہے مڑ کے بھاٹے نوں سکُن لئی اک پاسے رکھ دیندا ہے۔ رمتے کمھار دی وڈی دھی آپ بڑی کبھی آہی، ویاہ مگروں چھاں خُر گئی، تے ہُن اوہنوں سارا کم آپ کرنا پوند، پر کجھ نگا وڈا، اوہدی نکلی دھی پر پو وی کر دیندی۔ ہن وی اوہدی دھی پر پو ڈنگلی، سوڑا، پنے وٹ تے جگنی باہر لیا دھری۔ اوہ باہر ڈنگلی نال مٹی نوں چھاندی ہوئی اپنی ماں دا ہتھ وٹا رہی آہی تے چکل توں لٹھے ہوئے بھاٹے وی چُک کے سکُن لئی باہر دھری جا رہی آہی۔ مٹی چھانن مگروں اوہدی ماں گارا بناوندی ہے۔ جیہدے وچ نیڑے ای دھری ہوئی تھوڑی جیہی دریائی ریت وی رلا دیندی ہے۔ ایہہ ریت آوی وچ سکُن تے پکن مگروں بھاٹے تے انج چمکدی ہے۔ جیویں پانی وچ تیز دھپ دیاں رشاں۔

رمتا کمھار، حقے دے مٹھلاں، پانی بھرن آ لے گھڑے تے گھڑیاں، کٹیاں تے

کھڈونے بناون دے نال نال پر یو، دے رکھاں دیاں چھلاں نال بنائے رنگ نال، پھل بوٹے وی اُلکدا جاندا ہے۔۔۔ ستی وچ نویں آئے قبیلے دی بچی تے بچے نوں وی دیکھ لیندا ہے جو ساہنے کھلوتے اوہنوں کم کر دیاں انج حیران نگاہاں نال تیکدے نیں جیویں اوہ کوئی جادو آلا کم کر رہیا ہووے۔۔۔ رمتے دی ایس قبیلے نال حالے ڈھیر سانجھ سیہان نہیں بئی۔۔۔ اوہدے سُنن وچ تاں ایہہ آیا آہا جو ایس نویں آون والے قبیلے آلیاں چودھری نکلے خاں نوں دو بلد دے کے دو مربع بھوکیں لے لئی ہے۔ اک مربع ستی دے نال ای لگدا تے دو جا کجھ دوریڈڑا، روہی وچ، لہنوں روہی آلا مربع آکھیا جاندا۔ اوہ ایس بھوکیں نوں اکساہرا کرن وچ لگے ہاں۔ پتا نہیں رمتے نوں کدی کدی کیوں لگدا جو بابا جیہنوں سارے ”راول“ آکھدے ہاں۔ اوہنوں اوہ پہلے توں ای جاندا ہے تے کسے تھاہرے بڑی واری دیکھ چکیا ہے اوہنوں۔

رمتا، ایس قبیلے بارے کدی وی نہ سوچدا جیکر ایہہ بچے اوہنوں آکے نہ دیکھ رہے ہوندے۔ اوہ ہر ایلے بھاٹے بناون دے کم وچ لگا رہندا۔ اوہنوں آل دوال آباد ہو رہیاں وستیاں سنے اپنی ستی دے لوکاں دیاں لوڑاں تھوڑاں واسطے بھاٹے بناونے پوندے۔ جیہڑے ٹکدے بھجدے وی راہندے، مُز پورا سال بھاٹیاں دی تیاری دا موسم وی کد ہوندا۔ اوہ ایہہ کم تیز ڈھپاں وچ کردا ہے تے کدی کدی تپدیاں گرمیاں وچ۔۔۔ اکثر ای ایہہ گوی منڈا ہتھاں وچ ہتھ گھستی اوہدے ساہنے آن کھلوندن۔ اوہنوں بھاٹے بناوندیاں نوں دیکھن۔ کجھ بولدے چال دے نہیں۔ اوہ وی چُپ چاپ اپنے کمیں لگا رہندا ہے۔ پر یو، جیہڑی عمروں اوہتاں نالوں ڈھیر وڈیرڈی نہیں۔ اوہ وی گم سم ای راہندی ہے۔ اک اوہدی ماں ہے۔ جو کدی اوہتاں نال کوئی گل بات کر لیندی ہے۔ ایس گل بات راہیں ای اوہنوں پتا لگا ہے جو اوہ دوویں بھین بھرا نہیں ہیں۔ اک داناؤں ولے خاں ہے جیہڑا مریاں دا پتر ہے۔ گوی داناؤں من پریت کور ہے۔ جو ستونٹ کور دی دھی ہے۔ پیو دوہاں

دے نہیں جیوندے، ایس وجھوں دوہاں نوں اوہناں دیاں ملاواں دے ناواں نال سدّیا جاندا ہے۔ رمتے کمھار دی زنانی ایہہ گل نہیں سمجھ سکدی جواک ای ٹبر وچ ولے خاں تے من پریت کور، کیویں رہ سکدے نیں۔ اخیر دین مذہب، رسوئی، چلھا چوگا، جمن مرن، ہر کم نال اک ریت جُوی ہے، اوہ سوچدی ہے جو اوہ کسے دینہ روہی آ لے مر بے جا کے ایس ٹبر بارے پتا ضرور کرے گی۔ پر سوچدی سوچدی نوں ای اٹھ، نوورھے لنگھ گئے، اخیر اوس ٹبر دی پیپی وی اوہناں نوں مل گئی۔ .. ہُن ستونت کور، مریاں تے کدے کدے نو لپیٹے وی اوہناں کولوں بھاڈے لین آدن لگ پیاں۔ انج حال احوال کرن، گل بات ہون نال اوہدے اُپر پوری نہیں پر کجھ نہ کجھ گل کھلی جو ایہہ اک ٹبر نہیں، ٹبراں دا لہڑ رلیا ہویا ہے۔ ٹور محمد، نجابت خاں، ویسے خاں ہور، پیرو ہور، ستونت کور ہور تے راول ہور۔ ... سارے اپنے اپنے ٹبروں تھوڑے ٹٹے لوک نیں۔ جیہڑے حیاتی دی آوی وچ دکھ دکھ بھاڈیاں آنگ اک ای اگ نال پکے نیں۔ آخو، ایہہ اگ ای تاں ہے جو بھاڈے نوں بھاڈا تے بندے نوں بندہ بناوندی ہے۔“ ایہہ گل سوچ کے رمتے کمھار دی زنانی اک وار ایناں اُچا ہسی جو رمتے کمھار نوں لگا جو ہووے نہ اوہدی زنانی تے بھوت پریت دا سایہ ہو گیا ہے۔

چودھری مکے خاں اپنے قد بُت الوں ای سوہنا سکھاتے اُچا لمانا ہس اپنے کماں الوں وی ڈھیر وڈا بندہ آہا۔ اوہدی وتی جتھے راول، ویسے خاں، ٹور محمد تے پیرو نوں تے اوہدے نال لیائے لوکاں نوں وسایا آہا۔ اوہ اک اجیہی وتی آہی۔ جس نوں بار وچ اک پوری وتی آکھیا جاسکدا آہا۔ آپوں چودھری مکے خاں نوں لوکی بھاویں گلاں دا گالھڑ، نشئی، سٹے باز تے کھڈاری، شکاری آکھ کے سدے، پراندروں اوہدے وفادار ہاکن۔ اوہ وتی دے عامں خاصاں وچ فرق نہ رکھدا۔ انج جیویں اوہنوں تیر، میر آوندی ای نہ ہووے۔ اوہ اپنی وتی دے لوکاں دے دُکھاں وچ ای نہیں۔ ہاسے مخول دیاں مجلساں وچ اوہناں نال رل بہندا۔ لوکاں نال مخول کردا تے لوکی اوہدے نال مخول کردے۔ ایہو ای

کارن آہا جو وستی دا ہر بندہ اوہدے نال نکی توں نکی گل وی ساڄھی کر لیندا تے اوہ اوہنوں اپنیاں دُکھ تکلیف جان کے مکاون دا حیلہ کردا۔ لیہناں لوکاں نال رل کے ای اوس ایہہ وستی اباد کیتی۔ اوہدی دانائی تے کرماں موجب ای لوکاں اوہنوں اپنا سردار من لیا، تے اوس اوہناں نوں چودھری بن کے دکھایا وی۔ وستی وچ آن، سن تے راہن آلیں وچوں جیہنوں جس وی پیشے تے ہنر نال جڑت تے موہ آہا اوس اوہنوں اپنیا تے وستی دے لوکاں نوں اپنے اوس ہنر نال نکھیاں تے سکھالیاں کر چھڈیا۔

آہدن، چودھری نکلے خاں دی ذات وچ کجھ عیب وی ہائن، جوانی سے اوہنوں جو زانی وی مونہہ متھے لگدی، توڑ اخیر تائیں اوہدا پچھا کردا، پر چودھرائی نیامتے جیہنوں اوس ”کر ملی کے پتن“ تیک مگرا کر کے موہیا تے اخیر اپنی گھوڑی اُپر لے دوہیلوا ”برا لا جوگیں“ مڑیا۔۔۔ نیامتے آپ وڈی ذات برادری دی دھی آہی پر راتاں نوں گھوڑی تے اسوار ہو کے دریہ دی من تے جا پڑدی۔ کوئی پشو، جنور ہتھیں آوندس تاں چھڈ لیندی تے لیہ ڈیرے تے بندھدی۔ پہلے پہلے اوہدے پیو اوہنوں ٹھاکیا، پر اخیر اوہنوں اپنا پنجواں پُتر جان کے چُپ کر گیا۔ مُو اوہدا ایہہ پنجواں پُتر کسے دی اکھ دا نشانہ بن گیا تے گھوڑی تے چڑھ کے ہٹھاڑ نوں چھڈ اُتار وچ آن دی۔ انج اوہدے پیو نوں وی چائن ہو گیا جو اوہ اوہدا پُتر نہیں دھی ای آہی۔۔۔ نیامتے توں کجھ ہو رتاں نبڑی یاں نہ جدوں دی چودھری نکلے خاں دی گھر آئی اوس کسے زانی ال اکھ بھر کے نہیں تکیا۔۔۔ دو جا عیب چودھری دی ذات وچ ایہہ آہا جو اوہ اپنے علاقے دا منیا پر منیا رے گیر آہا۔ نیامتے مگروں ایہہ کم وی اوہنوں کجھ ڈھیر جچیا نہیں۔ سگوں ایہہ آکھنا چاہیدا اے جو چُپ چپتے ایہہ کم وی اوس ہو رتاں دے ذمے لا دتا۔ اوہ بلد تے گھوڑے رکھدا سہاگا پھیرن، خراس گیرن تے گھوڑیاں دی دوڑ تے کلے پُٹن دے مقابلے کرواندا راہندا۔ اوہ آپ وی لیہناں مقابلیں تے پیسے لاوندا تے ہو رتاں توں وی لواوندا۔

اک عیب اوہدے وچ نشئی ہون دا ودھ آہاتے نشئی وی ایناں کو جو وستی دے
 ہر بنے، ہرنالی تے اوس بھنگ گڈی ہندی۔ وستی دا ہر زویں دار تے کا مالیتوں حکم حاکم
 سمجھ کے گڈا، اُنج وی ہُن تیک ہر گھر وچ اک بھنگی جم پیا آہا۔ وستی، آہے لاسے
 ”بھنگیاں دی وستی“ دے ناویں نال وجدی آہی۔۔۔ مڑ اک دیہاڑ چودھری دے خورے
 کیہ خیال پیا جو اوس ساری بھنگ وڈھوا کے اک تھاہرے اکٹھی کروائی تے جدوں سک گئی
 تاں اوہنوں اگ چا لوائیس۔ چودھری دی بھنگ وڈھوا کے سڑواون دی وی اک خاص وجہ
 آہی۔۔ اوس زمانے وچ جدوں رُت ہوا بہار دی ہندی اوہ ویڑھے وچ سوں رہے
 ہوندے تاں ہولی ہولی چودھرائی گوڑھی نیندریں جاون لگ پوندی۔ شروع شروع وچ اوہ
 سویرا یلے تیک سستی راہندی۔ مڑ کے دوپہر پین لگ پئی۔ اخیر چودھرائی سوتیاں سوتیاں شاماں
 گھست چھڈ دی۔۔۔۔۔ گل ایٹھوں تیک ودھ گئی جو مڑ کے اوہ دو، دو راتاں تے دو، دو دینہہ
 سون لگ پئی تاں چودھری اوہنوں نیڑلی وستی وچ حکیم کول لے گیا۔ پر اوہدی دوائی نال
 نیندر گھٹنی تاں کیہ آہی دون سوائی ہو گئی۔ مڑ کے اوہ جدوں حکیم ال گئے تاں اوس اوہناں
 نوں آکھیا، ”جدوں تیک تئیں اپنی وستی وچوں بھنگ مڈھوں نہیں پٹوا دیندے چودھرائی دی
 نیندر ودھدی ای جاوے گی۔“

ایہہ کچھ کردیاں کتر دیاں چودھری دے گھر دھی جم پئی جیہڑی جمن نال ای سون
 دی ایہہ عادت ماں توں وی ودھ لے کے آئی۔ اوہ بالاں نال یسو، پنچو، ہار، کبوتر ڈولی
 کھیڈدی کھیڈدی سوں جاندی۔ عمر دے نال نال اوہ سون تے گجھ گئی۔ اک واری اوہ
 ہُنا لے اجیہی سستی جو اگلے چندرما تیک سستی رہی۔ وستی دیاں زنانیاں آپت وچ کنسوئیاں
 کردیاں جو، ایویں منجی تے ڈولا چاڑھ کے بیٹھے نیں۔ گوریں گھست آون، مری پئی اے!“
 پر ایہہ گلاں حالے گلیاں بازاراں وچ پوری طرحاں ہلیاں وی نہیں ہان تے جو کئی چودھرائی
 جاگ پئی۔ وستی دے ہر گھر دے اک اک جی چودھری ٹکے خاں نوں گھر جا کے مبارکھ دتی۔

”برالا جوگیاں“ دی ایہہ ٹیار، ایہہ نہیں کہ جتے الوں وتی دیاں دوجیاں گویاں
 توں لمیرڑی تے بھریرڑی آہی۔ اوہدے نین نقش اوہنوں دوجیاں گویاں توں وکھریاں
 کردے ہائن۔ اُتوں اوہدی ماں چنگی رتجھ نال زیور بنا کے اوہنوں پوائے تے مُڑ کے نہیں
 لاہے۔ اوہ اُنج ای اپنے گل وچ ہسیاں، ہتھیں چھاپاں چھلے، کنیں سنہری والیاں پا، اپنیاں
 میڈھیاں کھول گلیں وچ مٹکاوندی وتی۔ وتی دے چھیل گبھرواں دیاں سینیاں تے
 کناراں ای چلدیاں راہندیاں۔ .. اوہ اک اجیہی بکری آنگ بھردی جیہوں کسے بگیاڑ دا
 ڈر خوف نہ ہووے۔ رُکھاں دیاں جھنکیاں اوہلے کھلو کے اوہنوں تگن، مٹی پُٹ پُٹ مگر
 کھیڈن آلیں، سراں تے والاں دے پٹے رکھ کے پھرن آلے جانگلیاں، آپنیاں ڈولیاں
 تے کنڈیاں آلے تویت بنھ کے پھرن آلیاں تے خستیاں دے سرہیوں رنگے پھل کیرن
 آلیں نوں ہر ایلے رانی دی ای چینک لگی راہندی۔ اخیر اوہ سارے سینے پھڑ کے بہہ گئے۔
 ایس سہنی ورگی گُت آلی رانی نوں نُر محمد ماندری بن کے کیل لیا تے اوہ اجیہی کیلی گئی جو
 ورھیاں وچ نہیں دتاں وچ اوس اپنے ماپیاں توں منوا لیا تے نُر محمد دے دماں دی ساتھی
 بن کے اوہدے گھریں ٹُر گئی سگوں آکھنا چاہیدا ہے جو نُر محمد اوس دے گھریں ٹُر آیا۔

ہُن ہر ایلے ڈیرا ہوندا، کامے ہوندے تے صلاحاں ہوندیاں۔

نُر محمد، اک اجیہے قبیلے دا جوان آہا۔ جس بار دی دھرتی نوں ماں آنگ جان
 کے اوہدی مانتا کیتی آہی، اوس زمین تے جنوراں دا کار و بہار سارا سنبھال کے ولے خاں،
 نجابت تے پیرو دے حوالے کیتا۔ گھر دی سنبھال ورھیاں توں ستوننت کور تے نواپئے
 کردیاں آئیاں ہائن۔ حیاتی اک نویں راہے لگ ٹری آہی۔ ... آکھناں چاہیدا ہے جو
 پتری دیکھن آلے جوسی ”برالا جوگیاں“ دے واسیاں آسٹے امن تے پیار ای دسدے۔

روہی اَلے اک کھوہ ہو رکھٹ لیا گیا، جتھے جتے بلداں چکھے ولے خاں چھمک

لے کے بیٹھا اوہناں نوں ہاکدا دسدا۔ ..

چودھری نکلے خاں مُو کے اپنے اک کاے نوں پٹھلے کَلے وچ بھنگ گڈن دا
آکھیا، ”کرمو، تھے دا تمباکھو تے گڑ بھلویں جنے وی کوڑے ہوون بھنگ دا توڑ نہیں ہو
سکدے، مَن تے نیامتے تے رانی نوں وی ستے خیراں نیں۔“

ٹور محمد تے رانی دے ویاہ نوں چندرہاں ورھے بیت گئے، اوہناں نوں کوئی دھی
پتر نہیں ہوئی۔ رانی دی نگھ خالی رہی تے رانی دے ماپے ایس ای دُکھوں گوریں جا پئے۔
من پریت کور، انج آکھناں چاہیدا اے جو بھر جوان تاں نہیں رہ گئی آہی۔
اوہدی جوانی ڈھلکدی جاوندی آہی۔ ستونت اپنی دھی دی ڈھلدی جوانی دے دہم تے
ہول وچ ہولی پندی جا رہی آہی۔ اخیر اوس امرت سرنیزے پاک کھوہاں دا پھیرا کٹن دا
ارادہ کیتا۔ جیہدے بارے اوہدی ماں تے مُو کے نہال نگھ اکثر گلاں کردا ہوندا آہا۔ جتھے
نکیاں ہوندیاں اوہ اک واریں گئی وی آہی۔ اوس سوچیا، ”خورے لیہناں پاک کھوہاں
دے پھیرے کٹن تے ای من پریت دا کوئی جوڑ بن جاوے۔“ بُرالا جوگیاں، ”وچ تاں
کوئی سکھ پروار نہیں راہندا آہا۔ منڈی، اوہ جانئیں سکدی آہی، تے ایس گل دی اوہنوں
زبان نہیں وسہل دیندی آہی جو اوہ ٹور محمد یاں پیرو دچوں کسے نوں من پریت واسطے ور
لہن دا آکھے۔ آل دوال اوہ آپ وی بہوں بھال چُکی آہی۔“

ستونت ایس گھر دے لوکاں نال عجیب ای رشتے وچ پرتی گئی آہی۔ اوہ ولّ را
تے اوہدی اولاد دا دیناں ناہس دے سکدی، نجابت، ٹور محمد تے ولے خاں اوہنوں سکیاں
پھپھیاں توں وی ودھ جاندے تے من پریت کور دا آدر سکیاں بھیناں توں ودھ کردے۔
ولّ را دی بیوی جتاں چر تیک جیوندی رہی، من پریت کور نوں اوس ہانہ نال ای لا کے
رکھیا۔ ولے خاں تے من پریت کور نوں اپنا بچپن اک دوجے دا پرچھاواں لگدا۔

پتا نہیں ایہہ ولے دی کوئی کار آہی یاں وتی بُرالا جوگیاں، دی مٹی دا سبھا تے
تاثير، کیوں جو ایس وتی بارے مشہور آہا جو لیہنوں فقیر تے درویش جوگیں اباد کیتا۔ آہے

لاہجے سن آ لے ایس وتی وچ آ کے سکھناں سکھدے، ون تے بوڑھاں تے رُکھ کالیاں، ریتیاں تے ساویاں ٹاکیاں نال بھرے راہندے، ایہہ لوکاں دیاں منتاں دیاں ٹاکیاں ہوندیاں، مریاں وی کدی ایس ون تے پُرانے بوڑھ تے اپنی چچی دیاں ٹاکیاں پاڑ کے بندھدی راہندی۔ ٹور محمد، دا اندروی ایس گل تے ضرور ہلھلدا، جو راول جوگی دے اوہناں نوں اتھتھے لی کے وساوں وچ کائی رمزتاں ضرور لکھی ہے۔ راول جوگی، رب الوں اوہناں نوں دان ہوئی سوغات آنگ آہا۔ اوہ ایہناں نوں اتھتھے وسا کے آپ بار، دی رُکھاں نال بھری ڈوگھی حیاتی وچ گواچ گیا آہا۔ ٹور محمد دے من وچوں انج جیویں حالاتاں نے چوری تے ٹھگی دامادہ گھرچ کے کڈھ دتا ہووے، پر پیرو ٹھگ دے من وچ ضرور کدی کدی اُبال اٹھیندا۔ ایہو کارن آہا جو اک روز اوس نوں راوی دی من تے ممریز کے کھوہ، نیزے متیریاں دیاں دلاں دا پتا لگاناں اوس چار جنیاں نوں کھوتیاں تے چھٹیاں سنے تید کر لیا آہا۔

ٹور محمد دا من اصلوں بدل چکیا آہا۔ ایہدے کئی کارن ہو سکدے ہاں۔ ٹور محمد ایہو اپنے اندر آئی تبدیلی آکھدا، ”بُرا لا جوگیاں“ وچ سوائے نیامتے دے جیہوں آپ چودھری کڈھ لیا آہا۔ اُدھالے دا کوئی واقعہ نہیں ہویا آہا۔ پر ہیں پنچایت ہون وچوں ٹور محمد ہُن اپنے آپ نوں راوی دے اوہناں ستھیاں آنگ جانن لگ پیا آہا جیہناں داناں تے انصاف پوری راوی تے مشہور آہا۔ ہولی ہولی اوہدا بھار ماڑیاں تے لسیاں ال نیوندا جا رہیا آہا۔ اوس وسوں وچ ہون آلیاں اوہناں تبدیلیاں نوں وی وتی تے وتی دے وسیکاں دی بہتری آسٹے نہ چاہوندیاں وی من لیا آہا جو انگریز سرکار الوں پیاں ہوندیاں ہاں، پر اودوں اوہدے من وچ ڈھیر کرودھ بھریا گیا جدوں انگریز افسر، بیل دار نوں حکم دتا جو ”بُرا لا جوگیاں“ دے راہن آلیاں نوں پانی دی ڈھیر لوڑ کائی نہیں۔ اتھتھے نہر دا موگھا، نکا ای رکھیا چا دے۔ جدوں تیک آ لے دوالے دیاں وستیاں توں ودھ کے معاملہ تے مالیہ، ”بُرا لا جوگیاں“ توں آونا شروع نہیں ہوندا۔ ساڈے ایس حکم تے عمل کیتا چا دے۔

14

چمکدی رات وچ چمکدا جُشہ

شعبان دیاں وچکارلیاں راتاں دا پورا چن، اسمان تے انج چمکدا آہا، جیویں
چڑھدی سویر وچ دریا موجاں ماندا ہووے۔ ویرھے وچ کھلوتی رانی نوں دیکھ کے نور محمد
دیاں اکھاں وچ ملوکڑی جیہی پیار دی لذت جاگی..... ایہہ اوہدا پر چھاواں ہے، اوہدے
وجود تے پھہار آنگ پے رہی چاننی۔ اوہدے اُتے پر چھاواں کیتی کھڑے پھلاہی دے
رُکھ دیاں لگراں وچوں انج لنگھ رہی آہی جیویں تو بنے نال تنہندی رُوں۔

مُز کے اوہ اوہنوں نواڑی پلنگھ ساہنے کھلوتی دی۔ اوہ اوہدے توں پندرہاں
ویہہ قدم دور بوہے بیڑے، کندھ اتے لگے شیشے ساہنے اپنے آپ نوں شنگھار رہی
آہی۔

اوس اوہنوں تکیا، اوہ مُز کے ہسی۔ نور محمد نوں جاپیا جو اوہ رانی دا پر چھاواں
نہیں۔ سگوں آپ رانی ہے۔

اوہ چن الوں دیکھ کے ہسی، مُزی تے مُز اوہدے الوں دیکھ کے ہسی۔
اوہنوں لگا جو ہسدے ایلے اوہدے گل وچ پائیاں ہسیاں وچکاروں ناڑاں انج اُبھریں

جیویں انت لذتاں دیاں ٹیسیاں تے اپڑ کے رگاں اُبھر دیاں نیں۔ اوہنوں وہم جیہا ہو گیا۔ اوہ اوہنوں اک ای ویلے وچ اپنی سوہنی تے مُڑ کے ڈری ڈری جیہی کیوں لگی؟ اوہ ایس گل نوں کدی وی نہیں جان سکيا۔ پر اوہ جاندا آہی، وتی وچ گلاں بنیاں ہوئیاں نیں جو رانی وتی دیں کڑیاں آنگ عام کڑی نہیں۔ رانی تے انج ہے جیویں کسے پرانی روح وچ جان پے گئی ہووے۔ اوہ اوہنوں ہُن روز نویں توں نواں روپ وٹاوندی جا پدی۔

ٹور محمد، چن دی چننی وچ چمکدے اوہدے وجود دی پھہار وچ نھوٹاں چاہوندا آہا پر جدوں اوہ اوہدے ال ٹری تاں اوہدے پیراں وچ انج جیویں جھانجھراں دی چھنکار ہوئی ہووے تے ٹور محمد دا دل سینے وچ جھانجھراں دی چھنکار آنگ جھنکن لگ پیا۔ مُڑ اوس سوچیا: ”جھانجھراں تے رانی کدی پایاں وی نہیں، اوہنوں ایہہ چھنکار کتھوں آئی؟“

پیرو ٹھگ، جدوں مشرے ڈھلیرے دے لیاندے ہوئے متیرے نوں ٹک لا کے کھادا تاں اوہدا ذائقہ انج جیویں اوہدیاں رگاں وچ رل گیا۔ اوس سے، سنتے اُجلے تے وتی دے کجھ ہورس جواتاں نال صلاح بنائی جو ہووے نہ تے کھوہ ممریز کے کھرلاں تے اپڑیے تے اک دو چھٹیاں متیریاں دیاں تروڑ لیا یے، کھوہ تے اپڑن دی صلاح رات دی بنی کہ راتاں چاننیاں نیں تے رات نوں ای چلاں گے۔ کھوہ ممریز کا، دریا دی بڈھ وچ آہا، جتھے لئی، کانہہ تے سردیاں جھاڑیاں ہانن۔ جتھوں لنگھناں ہر عامی سامی دا کم نہیں آہس۔ اوہناں کھوتیاں تے آتھر گتے، اُتے چھٹیاں رکھو نیں تے ٹرو گے۔ وتی وچ ٹور محمد، سنے کسے نوں وی اُگھ سکھ نہ لگن دتوس۔ چنگی تقدیروں رات چننی آہی، اوہ متیریاں دے واڑے وچ پھر کے اپنی مرضی دے متیرے تروڑ کے چھٹیاں بھردے رہے۔ مشرا، سنتا تے شام حالے او تھے ای ہدوانے تروڑ کے کھا رہے ہانن جدوں کہ پیرو ٹھگ، کھوتیاں لے ٹرن لگا۔ ایس ایلے ای واڑے دی راکھی تے بیٹھا مہنی مصلیٰ آن اپڑیا۔ اوس علیک سلیک پچھوں پچھیا: ”تسیں اتھے کیہ پے کردے او؟“ تاں ایہہ بولے، ”ساڈا، ڈھکا

چوری ہو گیا اے، اوہنوں لبھدے وڈے ہائیں؟“

”ڈھگا، کدائیں ایڈا ای نکا آہا جیہڑا ہدوانیاں دیاں ولاءں وچ لگ گیا ہے،
نالے لبھدے تسیں ڈھگا وڈے او تے واڑا میرے ہدوانیاں دا اُجڑیا پیا ہے؟“ ماہنی کاوڑتج
کے بولیا۔

اگوں ایہہ بولے، ”جیکر چار، چھ ہدوانے تروڑ لئے نیں تاں کیہ حرج ہو گیا
ہے۔ اسیں تے حالے ہور وی پٹے نیں۔“

ماہنی مُصلیٰ، تاں انج جیویں بھانجھ بن گیا ہووے۔ ”ہلا، تہاڈے پیو، دا جو واڑا
ہویا، چھٹیاں بھری وڈے او تے حالے آہدے او ہو ر پٹے نیں!“ اوہ کھروا بولیا تے ایہہ
اوہدے توں وڈھ۔

ماہنی مُصلیٰ دا جُھ آہا ساہناں ورگا، ہتھیں پتل دے کناریاں آلی ڈانگ، تیل
نال لشکدی ہوئی۔ ایہہ جو اوہنوں مارن آسٹے اگانہہ ودھے تاں اوس پہاں بھار ہو کے
ڈانگ ماری جو سنتے اُجلے دی مجال تے جاگی۔ تے ”ہائے او ملکھو“ دا ہاڑا گھسدا اوہ
بھوئیں تے۔ سنتے اُجلے دے بھوئیں تے ڈھاہندیاں نال ای ایہہ اوہنوں پئے گئے تے
ماہنی مُصلیٰ نوں مار مار کے ادھ مویاں کر چھڈیوئیں۔ مُو سنتے اُجلے نوں کھوتی تے بٹھا کے
ٹر دگے۔ ماہنی مُصلیٰ دی حال پاہریا سُن کے ماہنی دے گھروالے آن اپڑے تے اوہنوں
چا کے مریز کے کھوہ دے رائے عبدالحق کول لے اپڑے۔ شماں تے مشرا ماہنی نال گھول
کر دے پچھانہہ رہ گئے ہائُن۔ جدوں کہ پیرو، سنتے نوں لے کے وستی دل نوں دھسی گیا۔
مشرا تے شماں گنڈ وچ اچھے رُ لے جو مُو کے مریز کے کھوہ تے اپڑ گئے۔ ماہنی مُصلیٰ او تھے
پہلے توں ای اپڑیا ہویا آہا۔ اوس لیہناں نوں سیہان لیا تے منجی تے لے پئے پئے
عبدالحق نوں دسیوس: ”ایہی ہائُن رائے صاحب، ہُن تیرے ساہنے آپنے آپ نوں بے
دوسیاں دس آئے نیں۔“ ماہنی مُصلیٰ دی ایہہ گل سُن دیاں ای عبدالحق بولیا: ”پھڑ لوو اے

نکراں دی سالھ بناوندیاں۔“

پرہیا دے آکھن تے جدوں سنتے اُجے پگڑی لاہی تاں اوہدا کھوپر کھلیا ہویا
آہا۔ گل ساریں تے کھل گئی۔ پرہیا، وچ دوہاں دھراں وچکار سے چہ تیک رپھڑ پیا رہیا
اخیر گل ایس نیاں تے مکی جواگانہ توں ”مُرا لا جوگیاں“ تے ممریز کے کھوہ وچکار کوئی اجیہا
واقعہ نہ ہوسی۔ گل پنچایت وچ ای توڑ چڑھ گئی۔ سرکار تیک نہ اپڑی۔ اُنج وی دوہیں
دھراں سرکار توں ودھ اپنی پرہیں پنچایت نوں سمجھدے ہاُن۔ مُر کے ”ممریز کے کھوہ“
دے کھراں تے ”مُرا لا جوگیاں“ دے چودھریاں وچکار بنی سانجھ درھیاں تیک چلدی
رہی۔

”بندہ پچھے رہ جاندا ہے ویلا اگے نکل جاندا ہے“ ایہہ گل راہوں کاٹھے دی چھیڑ
بن گئی آہی۔ جیہوں تھوڑا سماں ای ہویا آہا ”پکی ماڑی“ توں اُنھج کے ”مُرا لا جوگیاں“
آن وسیا آہا۔ اوہ تھوڑی جیہی بھوئیں وچ ڈھیر فصلاں تے سبزیاں اُگاؤن دا ماہر آہا۔ نور
محمد اوہنوں روہی آلے مربعے دے سرے تے کجھ کھلے بھوئیں دے دتی۔ جتھے اُگائیاں
ہوئیاں اوہدیاں سبزیاں، ساری دستی وردی تے گڈ بھرتج کے منڈی وی جاندی۔ اوہ
اپنی گھردی تے دھی نوں وی کے کارے لائی رکھدا۔ کدی کدائیں جیکر دستی وچ آوند تاں
چوپال جا بہندا تے ایدھر اودھر دیاں ہتھیریاں گلاں کردا تے گلاں کردیاں ایہہ ضرور
آکھدا: ”بندہ پچھے رہ جاندا ہے ویلا اگے نکل جاندا ہے۔“

اوہدی ایس گل دا دستی دے چھوہراں ٹھٹھا بنایا ہویا آہا۔ نور محمد جدوں کدی
اکلیاں بیٹھے ہوياں ایس گل تے گوہ کردا تاں اوہنوں لیہدے وچ حیاتی دی رمزگی
دسدی۔

پکی ماڑی دے اک ہندو پیے ہتھوں اپنی زوئیں، مال ڈنکر تے بھوئیں بھاڈا اوہ
بیاج وچ رکھوا آیا آہا۔ بیاج دا ایہہ چکر اوہدی ہٹی توں لون مرچ لیندیاں شروع ہویا۔ اکو

راحمو کاٹھیا ای نہیں کنے ای نکلے وڈے زویں دار اوس بنیے ہتھوں لیج گئے ہانن جوہن اپنی حیاتی اوویں گزارن تے مجبور ہانن جیویں راحمو کاٹھیا۔

انج جوتیاں توں آئے ہوئے لوکاں وچوں جیکر کسے بدلیا ہویا منکھ ویکھناں ہووے آہا تاں اوہ نور محمد نوں ویکھ سکدا آہا۔ اوہدے اندر اینی وڈی تبدیلی آ گئی اوہدا کارن اوہ آپ وی نہ جان سکیا۔ کہے تاں سڑدی بلدی اگ دا انگار بنیا رہیا تے انگریزاں خلاف لڑدا رہیا، کہے ہن ہر ایلے ایس ای قیاس تے گمان وچ دسدا، جو کیویں اوہ سرکار دے خزانے وچ ڈھیر توں ڈھیر مالیہ اگراہ کے جمع کراوے، ایہہ اوہدی اپنی ذات دی تبدیلی آہی یاں ایس وتی دی مٹی وچ کجھ اجیہی تاثیر آہی۔ یاں راول جوگی دی ذات دا کوئی کرشمہ آہا جو اوہناں نوں اتھے اباد کر کے آپوں وسدی بار وچ کھڑتج گیاں پھیر رانی نال ویاہ دا نتیجہ آہا۔ گزرے ویلے دیاں یاداں ہانن جوہن جوگ نہیں ہانن تے اوہنوں نابری توں ڈکی کھلوتیاں ہانن۔ یاں پھیر وتی آلیاں دی دھیمی چال چلدی حیاتی نوں اوہ اوویں ای چلدیاں راہن دیوناں چاہوندا آہا۔ پیرو ٹھگ اوہنوں کئی واریں پکھلیاں گلاں یا دکرواندا، اوہنوں ولا را، عیسے خاں، گہنے خاں، نجابت، سردار نہال سنگھ تے دوجے بے دوسے لوکاں دے خون دا واسطہ گھنڈا، پر اوہ تاں ہن اوہنوں پہلاں والا نور محمد ای نہ لگدا، جس انگریز لاٹ نوں رکھ تے چھ کے اوہدیاں کدھاڑیاں تے پلاکی مار کے ڈوہ ڈکرے کر چھڈیا آہا۔۔۔۔۔ اوہدے ایس سبھا توں عاجز آ کے ای تاں پیر وٹھگ، مشرے، شے تے سنتے نوں ممریز کے کھوہ لے وڑیا سی، تے بار، دے ایہناں جی داراں نوں ایہہ متیرے بہوں مہنگے پئے ہانن۔ مہنی مصلی ہتھوں نموشی منے ہوئی۔

گل تاں راحمو کاٹھیے دی وی نور محمد تے بار وچ وسدیاں ہووے ڈھیر قبیلیاں نال کجھ رلدی ملدی آہی۔ اوس راتیں راحمو کاٹھیے کیویں ٹھٹھا بنا کے اپنی ہڈ ورتی سنائی، چوپال وچ بیٹھے ہر بندے انج سنی جیویں اوہناں نوں سب سنگھ گیا ہووے۔ آکھدے

ہائُن جو، چوپال وچ پٹھیاں بندیاں نوں کئی واری سب سُنکھ جاندا تے اوہناں نوں پتا وی نہ لگدا۔

راحمو سُنایا: اسیں تے بار توں وی پار دے لوکی ہوئے، راجستھان وچوں ہوندے ہواندے پکی ماڑی نیڑے جا آباد ہوئے۔ اوتھے پہلوں توں ای او لکھ، گل تے پڈھیاں پئے راہندے ہائُن۔ جنگل بار وچ ای راہناں بہناں کیتا۔ ساڈے کول اٹھ، بجھیں گائیں، بھیدیاں، بکریاں، گھوڑے تے کھوتے ہائُن، جو اسیں بڑیاں مختاں نال بنائے۔ اُتوں راج انگریز دا آگیا پر سانوں نہ تے اک روپیہ دے فارم تے مربع بھوئیں ڈھبھی نہ انگریز دی مخالفت تے نہ ای اوہدے حق وچ تلوار چلن تے۔۔۔ گھروچ دسیا جاندا جو میرے دادے پڑدادے تے اوہناں دے بھرا اپنے جنوراں اُپر انگریز دے فوجی ساز سمیان نوں اک تھاہروں چُک کے دوجی تھاہریں ڈھوون داکم کردے۔ کئی واریں تے ایہہ پینڈا بہوں لمیرا ہوندا تے کئی کئی مہینے اوہ باہراں راہندے۔ ایہہ کم اسیں ای نہیں کردے ساں سگوں دوجیاں برادریاں دے لوک وی کردے ہائُن۔ اوہ ساڈے وڈکیاں نال جنگ دی رسد ڈھوون واسطے سروان بن کے راہندے۔ ایس بار برداری دے کم توں خوش ہو کے ای ساڈے وڈکیاں نوں بھوئیں دتی گئی۔ بھاویں ساڈا قبیلہ آہا خانہ بدوشاں دا پر مخنتی بڑا آہا۔ تہانوں پتا ہے۔۔۔

راحمو کاٹھے تھے داگھٹ بھرن تے ساہ لین لئی چوپال وچ بیٹھے لوکاں نوں جیویں اپنی گل نال سہمت کرن لئی آکھیا:

”ایہہ بھوئیں جیہڑی دتی گئی آہی، غیر آباد آہی، ٹوئے بے تے ٹلے ہائُن، اُچاناں، نواناں تے جھاڑیاں بوٹیاں نال بھری ہوئی ہر تھاہر۔ وڈکیاں دی تاں جوانی لےہوں پدھریں کرن وچ ای لنگھ گئی۔ جنگل نوں وڈھناں کیمہڑا کوئی سوکھا کم آہا۔ لےہوں وڈھن آسٹے لائل پور دے اک دوریڈڑے قصبے تاندلے توں لوہے دا سمیان لے کے

آؤندے ساں۔ اخیر لے دناں وچ میں جدوں حالے نکڑا جیہا آہا، کدی کدی گڈتے بہہ تے نال ٹر جاندے۔ ریل دیاں لائنیاں پٹیاں وچھردیاں ہاں۔ جھنگ تے گوگیرے آلیں نہراں وچ پانی گھٹ کے آہے لاسے۔ وسائیاں جھوکاں دیاں زمیناں نوں دتا جا رہیا آہا۔ وڈے وڈے رکھاں دیاں لکڑیں وڈھ کے تے سُکا کے گڈاں اُتے دھر کے توڑ ریوے لائنیں تے انگریز لائنیں آسٹریلیا بندیاں بنگلیاں، تھائیاں، کچھریاں، تے سراواں تیک اپڑائیاں جاندیاں۔۔۔ اسیں تے انج جیویں انگریز سرکار دے خاص کارندے آہے پر خرابی ساری ساڈے اک وڈے کاٹھے چاگھتی۔۔۔ مڑ کے ساڈی ہر شے جیت ہوگئی تے اسیں نکلے نوکری ہو گئے۔ راہی کرن لگ پئے پر انج کدوں پوری پوندی ہے۔ جو کماوندے ہٹ دیناں کھوہ کھس لیندا۔ محنتاں ترلیاں نال بنائی تھوڑی جیہی بھوکیں آہی اوہ دی اوہدے اگے گروی پئی اے۔ اوہ تاں بھلا ہووے بُرالا جوگیاں دے تہاڈے پردھاناں تے چودھری نور محمد جیسے ساؤ بندے دا جس مینوں پنے نتانے جی نوں اتھے تھہر ٹکانا دے چھڈیا۔۔۔ حالے وی برادری دے ڈھیر لوکی تاں اوہراں ای پئے وسدے ہین کئی تاں اوہناں وچوں بڑے پرہیا دے تے سد چھیندے نیں۔

نور محمد، راجو کاٹھے دی گل چیتے کردا آہا۔ ادھی رات دا ویلا آہا۔ اوہ سوچدا آہا جو دیس باروچ راہن آ لے لوکاں دیاں حیاتیاں نکلے وڈے فرق نال اکو جیہیاں ای تاں ہین۔ ایہناں نوں بدلن دی لوڑ ہے۔ اوس سوچیا تے پاسا پر ت کے رانی دے ساہاں دی تتی ہواڑ وچ ڈکو ڈو لے کھاؤن لگ پیا۔

ستونت، دی کہانی بھلے رشتیاں تے گواچ گئے پیاراں دی کہانی آہی۔ جیہوں اوس اپنی دھی من پریت دی صورت ڈھا کے چا کے وڈیاں کرن دا جتن کیتا آہا تے اوہدے وچ اوہ سہل رہی آہی۔ ایہہ سہلنا اوہنوں من پریت دے امریندر نال ویاہ دی صورت وچ ڈھبھی۔ من پریت دے ویاہ اُتے ستونت کور دا حال ویکھ کے من پریت دا ماں دے

اتم تے خالص پیار بارے صدق ہو وی ودھ گیا۔ ستونت مقدس تے پوتر تھاہراں دی ہو وی قدر دان ہو گئی۔ ستونت کئی ہوندی دی ماں نے اک واریں جھیر لے، چھیویں بادشاہی دے گردوارے چھ ماہلاں آ لے کھوہ تے جا کے اشنان کرن دی سدھر ظاہر کیتی آہی۔ اخیر اوکھی سوکھی ہو کے ستونت اوہنوں لے وی گئی تے ہُن آپوں من پریت نال ایتھے اپڑ گئی۔ ایتھے اپڑ دیاں نال ای ستونت دے من دی آس وی پوری ہو گئی۔ امرت سر راہندے جیت کور تے اوہدے گھبرائے پتر امریندر سنگھ نال اوہناں دا میل ہو یا۔ جیت کور اوہنوں کجھ دیہاڑے اوہدے گھر راہن تے گردوارہ صاحب متھانیکن دا آکھیا۔ دو تن دناں وچکار ای من پریت تے امریندر دی گل وی پکی ہو گئی تے جھبڈے ای اوہ لوک گڈاں تے گھوڑیاں اُتے بارات لے کے اپڑ گئے۔ ”بڑالا جوگیاں“ دے سارے وسدیکاں اپنی ایس دھی من پریت کور دا ویاہ رتجھاں نال کیتا۔ انج جو امرتسروں آئے جانجی تعریفں کر کے ہٹ گئے۔ ستونت، نور محمد نوں من پریت دے سر تے ہتھ رکھ کے ڈولی بٹھاوندیاں آکھیا:

”نور محمد، پتر، توں مینوں میرے جوانی ساہنے تے اوہدے جانجیاں ساہنے وڈیا، میری گور آں اگے بنتی اے جو اوہ تینوں کامیابیاں دین تے تینوں رب الوں ددھ پُت سنے کسے شے دی گھاٹ نہ رہوے۔“

اوہدی دعا پوری ہوئی تے اگلے ای ورھے نور محمد تے رانی دے گھر وریام جمیا۔ ..
 آوندیاں ٹھنڈاں وچ ستونت نوں سرسام ہوئی۔ امریندر تے من پریت امرت سروں بھج اپڑے، پر وڈی عمر تے کمزوری وجوں کسے حکیم دے کسے دوا دارو کم نہ کیتا نہ ہر ایلے اوہدے منجے دوالے بلدیاں تھاہیاں دی اگ داسیک ای اوہنوں پچا سکیا تے نہ ای پنجمی دے میلے چھ ماہلاں آ لے کھوہ توں لیا ندا پانی۔ ستونت نے اپنے ساہ دے دتے۔
 نور محمد دے آکھن تے امریندر تے من پریت ”بڑالا جوگیاں“ وچ ای اباد ہو

گئے۔ نور محمد ورھیاں توں بنی آ رہی اپنے پُرکھاں دی سانجھ نوں توڑ چاڑھن لئی ایہہ جتن کر رہیا آہا.....

اگلے ای ورھے من پریت تے امریندر دے گھر دھی جی، جیہدا ناؤں امرتا کور رکھیا گیا۔ امرتا، وریام توں اک ورھانگی آہی۔ نور محمد، من پریت تے رانی نوں مبارکھ دیندیں آکھیا: ”رب دی مہر ہوئی گھر وچ دھی آگئی۔ ہُن ایہہ گھراک پرپوار بن گیا ہے۔“

15

موت اک مریلا جنور

پر جیکر مہر نہ ہوئی تے اک گہنے خاں دے ٹہرتے، مریاں تے نولیسے تے مہر نہ ہوئی۔ گھر بھادیں اک ای آہا پر بڈھپے دی عمر نوں جتھ لاندیاں ایہہ زنانیاں جیہناں اپنے ہتھیاں نال بار اُساری۔ اوہناں دے جھیاں دی مٹی وچ تاں کوئی لگر بھٹی وی تاں سکے سانے ڈھنگر آنگ کڑنگ ہوئی..... ولے خاں اک سکے ڈھنگر آنگ ای تاں آہا۔ کڑنگ ہوئے۔ جیہنے ”جوتیاں“ توں لے کے ”برالا جوگیاں“ تیک دی دھرتی نوں اپنے مڑھکے دے نال وتر کیتا اپنے لہو نال واہیا، اپنی ہمت نال گاہیا۔

”کائی اجیہی ورکھا وئے، جو سانوں اندروں باہروں نہال کر جاوے۔ حیاتی جیہدے پانیاں نوں ورتے ہنڈھائے بناں، پانیاں تے بنے پل توں لنگھ جان آنگ ہے۔ پل تھلیوں لنگھدے پانیاں دی تر یہہ میرے توں وکھ میرے پتر علیے نوں وی تاں ہووے گی۔ اوہدے وجود وچ وی تاں سدھراں دا جہان اباد ہووے گا۔ جیہڑا ہولے ہولے گُستان بندا جاندا ہووے گا۔ اوہ سوچدی، نہ تے اوہ ماں پتر تے نہ ای گہنے خاں اُنج حیاتی مان سکے جیویں ماننی چاہیدی ہے۔ سگوں گہنے خاں تاں جیویں ٹردے ٹردے ای حیاتی

لنگھا دتی۔ تھکے ٹڑے۔ مَن اوویں ای میں وی ٹردی ٹردی تھک گئی آں۔ ترٹ گئی تے
چھاواں بھالدی ودی آں۔ جدوں میں وی بہہ گئی تاں میرے ولے خاں دا کیہ بنے گا؟“

مریاں نوں جدوں پتا لگا بُرا لے وچ اک نواں سنیا را آیا ہے تے جھنگ آ لے
علاقے دا ای سدّ پچھیندا ہے۔ اج کل ٹور محمد دے پتر، اوہدی زنانی تے امرتا آ سٹے
ڈھولنے، مُندریاں تے گہنے بنا رہیا ہے تاں اوہدے سینے وچ اپنے پتر ولے نوں پرناون
تے اپنی نوںہ دیاں ٹومباں گھڑاون دی سدھر جاگ پئی۔ بھاویں ولے دی عمر مَن ویاہ
شادی آ لے جھمپیاں توں لنگھ گئی آہی۔

مریاں نوں جھنگ یاد آیا۔ اوہنوں یاد آیا جو کیویں اوہدے پچاک کارگر سنیارے
نوں اپنی وتی لیا وسایا آہا تے اپنی حویلی دے نال ای اک پٹھکوی بنا کے دتیوں۔ جتھے اوہ
مریاں تے اوہدی ماں دے گہنے گھڑن لگ پیا۔ کدی کدائیں مریاں نوں اوہدی ماں بندیاں
پہیلیاں ٹومباں وکھاون لئی اپنے نال ای سنیا رے ال لے جاندی۔ مُز کے مریاں، حویلی دی
کدھ وچوں بنائی باری وچوں ٹپ کے آپ ای اوٹھے آون جلون لگ پئی۔ اوہ سلیمے سنیا رے
نوں ٹومباں تے گہنے گھڑ دیاں ویکھدی راہندی تے سلیماسنیارا اوہنوں۔

”کئی اسانی نال توں اینیاں سوہنیاں ٹومباں گھڑ لیتاں ایں؟“

مریاں اوہنوں آکھیا تاں سلیمے اوہنوں ویکھدیاں کئی سختی نال ولدا دتا:

”میں جتاں وی سوہناں سوہناں گھڑ لوں، قدرت دے گھڑے گہدیاں توں

سوہنیاں نہیں گھڑ سکدا۔“

ایہہ گل مریاں دے پلے نہ پئی۔ اوس جدوں اپنی اک بیلانی سدّ و پچھین نوں

دسیا تاں اوہ تاں مچل گئی۔

پتا ہئی اوس قدرت دا گھڑیا گہنا کیہنوں آکھیا ہے؟“

”نہیں؟“

”نی اڑیے! تینوں ای تاں آکھیا پسو، ذرا خیال کریں تے سمھل کے رہویں۔
 سونتاں گھڑن آ لے تاں اکھ وچوں سُرمہ وی کڈھ لین تاں تہانوں پتا نہ لگے۔“ سدو مچھین
 دی ایہہ گل وی اوہدے پلے نہ پئی مُز جدوں گل کجھ کجھ اوہدی سمجھ وچ آون لگی تاں
 اونے چہ وچ اوہدے پو، سلیمے سنیا رے واسطے وستی دی اک نکڑ تے نویں بیٹھک اُسار دتی
 آہی جتھے سلیمہ، اپنی ماں نال راہن لگ پیا۔ پر اوس مریاں آسٹے کھیاں سونہیاں ٹومباں
 گھڑیاں ہائن۔ جیکر اوہ گہنے خاں نال آوندیاں پلے بنھ لیوندی تاں کیدیاں چچدیاں،
 جدوں اوہ پاؤندی۔ ”پتہ نہیں کس اوتر جانی دے کم آئیاں ہون اوہ کھٹمالا، کینٹھے، مالا،
 حمیلاں کانٹے، جھمر والیاں، مُندریاں، کنکُن، چوڑیاں، پنجیاں تے باکاں، کیہ کیہ نہیں بنوایا
 آہا میرے پو، میرے آسٹے، مُز ہر شے دو، دو واریں بنوائی۔ جیکر لے آوندی تاں کائی
 اک تاں میری ہوون آلی نوہہ دے وجود تے پھب جاندی۔“ ایہی سوچدیاں جدوں
 سُنیارے دی دکان اگوں دی لنگھی تاں نہ چاہوندیاں وی اوہدے پیر اندرونوں وڑ گئے۔ اوہ
 ویکھ کے حیران رہ گئی۔ گلائی آلی بھٹھی وچ پئے کولیاں نوں پھوکنی نال بھکھا وندا ہو
 اوہنوں سگوائیں دا سگواں سلیمہاں سنیا ر دیا۔ پر مُز اوس سوچیا: ”رب خیر کرے شکلاں
 جیہیاں شکلاں سے۔ اوہنوں تاں ویکھے نوں وی مَن ان گین ورھے لنگھ گئے۔“ اوہ پرتن لگی
 پر مُز پیر پچھانہ ہٹا یوس تے نبھا کے اوہنوں ویکھیوس۔ اوہ زیوراں تے اوزاراں وچ اُنج
 ای رُجھا آہا جیویں سلیمہاں دسا۔ اوس سوچیا۔ ”کیہو جیہی اڑچن آ گئی ہے، مَن ویلا نہیں پر
 ویلا کڈھ کے میں ایس گل دا وروا کرن اک واریں مُز آواں گی ضرور۔“

امینے سنیا رے سوتر دی وٹ نال بنائے ہوئے ڈیوے دی وٹ نوں اگ لائی
 تے پھوکنی نال واء دین لگا۔ اوہنوں لگا جیویں بو ہے اپوں کوئی اندر وڑیا ہے۔ اوس اک
 لچھے لئی اکھاں چُک کے تکیا۔ ٹور محمد تے پیر و ہائن۔

نور محمد، یاں تے نکلے وڈے مسئلے نیڑن لئی چوپال وچ بیٹھا راہندا، واہی نیچی تے فصلاں دیکھن تر پوندا۔ یاں پھیر جدوں دا امینا سنیا راہنڈا لے وچ آیا آہا تاں کجھ ویلا اوہدے کول لنگھاؤندا، اوہنوں کم کردیاں دیکھن وچ اوہنوں لطف آؤندا، کدی کدائیں وچ اک ادھی گل وی ہو جاندی، جیہنوں امینا اپنی پدھر تے لیا کے سوئے تے اپنی کاریگری اُپر ای لیا کے مکاؤندا۔

اج وی امینا جدوں بھٹھی تا کے بیٹھا آہا۔ اوہدے ساہنے تار بناون آلی مشین، سنھی، کیترا تے چپوٹی دھرے ہاں، نور محمد تے پیرو امانتی جیسے اوہدے نیڑے آن کے بہہ گئے۔ اوہ گلانی آلی بھٹھی وچ گھٹ کے سوئے نوں گالدا، مُز رولر مشین وچ پا کے پتری تیار کردا۔ کٹائی کردیاں کتراں اڈ جاندیاں۔ ریزے بھر جاندے۔ اوہناں نوں مُز کٹھالی وچ گھٹا تے گال لیندا۔ تار نوں ڈیزائن آلی ڈائی تے چاڑھ کے پتری نوں ستھی نال پھڑی رکھدا تے کیترے نال ڈیزائن مطابق پتری نوں کتردا جاندے۔ اوہ چُپ چپتے اپنے کے لگا رہیا، آہرن اُتے وجدے، تھوڑے دی واج دور دور تیک جاؤندی رہی۔

سوئے دے گہنے بناون وچ اوہدی تے اوہدے پیو سیلے دی دُھم پوری ملکھی وچ آہی۔ نور محمد اوہنوں آکھیا آہا جو گہنے انج دے بناویں جو ملکھ ویہندا رہوے۔ ایس ای گلوں اوہ ہُن وی اپنے کم وچ انج ای لگا آہا جو اوہناں نوں اندازہ ہودے جو کئی محنت پیا کردا ہے۔ ڈائی وچ رکھ کے ڈیزائن بناؤندا، تار چھکدا، اوہنوں کھدا، گندھک دے تیزاب، قلمی شورے، تے ابرق تے نظر پھیردا، سوئے تے چڑھاون لئی رکھے سہاگے نوں دیکھدا، مُز کے اوس تار نال جو، جالی تیار کیتی ہاسو، اوس نوں کیترے نال کٹ کے چونڈھی پھڑ کے جدوں ابرق اُتے رکھدا تاں اک سوہنا ڈیزائن تیار ہوندا۔ مُز کے اوس لیہناں وکھ وکھ صیاں نوں ٹانکا لایا۔۔۔ اوہ رانی، وریام تے امرتا واسطے گہنے پیا بناؤندا آہا، وڈیاں تے پچیاں آلے۔ نور محمد تے پیرو پئے دیکھدے ہاں۔۔۔ اوس چینی دے برتن وچ رکھے

تیزاب تے قلمی شورے نوں اُبالیا۔ اُبالا دے کے تیار کیتیاں ہوئیاں شیواں نوں اک جھٹکا دیتوس، مُز کے بُرشی آلی مشین تے رگڑیوس، صفائی کیتوس، تے اک نکا جیہا جھٹکا ہوو لایوس۔ سونّاں انج چمک پیا، جیویں سونّاں چمکدا ہے۔

”امیدیا، کاریگر ایس بئی توں، کاریگر، بہوں اُچا سُچا۔“ پیرو اوہدی تعریف کیتی۔
 ”ٹور محمد بولیا،“ ہر بندہ اپنے کسب وِچ ہنری ہوندا ہے۔ اک ویلے میں وی رہیاں پرہن نہیں۔ اصل وِچ تسیں اپنے کسب نال جُوبے رہو تاں ای گل بندی ہے۔“ پیرو بولیا تاں اوہدے لہجے وِچ اُداسی تے منکھ آہا۔ .... امینے جدوں اپنی تعریف سنی تاں سوچیوس: ”ہُنن ای ویلا ہے اپنے کسب تے ہنرنوں ایہناں ساہنے بنا ٹھنّا کے دس دا۔“ اُنج وی اکلاگ کم کرن تے تھکے ہون وجوں تے کجھ پہراں توں بند زبان کھولن لئی اوہ کسے بندے دی اڈیک وِچ آہا۔ .... ٹور محمد جیہڑا پیراں بھارا ای بیٹھا آہا۔ ”تھلا مار کے بہہ گیا۔ اکھے،“ ہُنن ایٹی آسنگ وی نہیں رہی جوہب، جُٹے دا بھارا ای چا سکے۔“

امینے ایہہ قیاس کر کے جو ٹور محمد، دا مونہہ اوہدے ال نہیں ہے پیرو نال ای گل ٹوری۔

”پیرو بھراوا! ایہہ ٹومب، گہناں بناون وی کوئی کم ہے آپ ای تے توں دسدا ایں جو تہاڈے آسٹے کسے بندے دا گانا مروڑناں وڈی گل ای نہیں، تہاڈا کم تے صرف رومال نوں بندے دے گائے تیک اپڑاوناں ای ہوندا آہا۔ اگلا کم تہاڈیاں اُنکلیاں تے رومال اپنے آپ ای کر لیندن۔ میں وی ہوش لا، توں ایس کے پے گیا ہاموں۔ کجھ پیو دے ہنری ہون کر کے تے کجھ اپنے مچوں سوئے دا اجیہا پارکھ بنیا تے اجیہا کسب میرے ہتھیں آیا جو میرے بنائے ہوئے گہیاں لئی درتی سواہ تے کوڑے وچوں کدی کسے نہاریے نوں کجھ ہتھ نہیں آیا۔ نہاریے میرے گھروں تانیئے بھر بھر کے سواہ لچاندے رہے، اخیر اک تھک کے بہہ رہے۔“

”اوہ کیوں؟“ نور محمد پچھیا۔

”اوہ انج چودھری جو گہنے تیار کرن لکیاں اک چنگا سنیا را سونیاں، چاندی، پتل، لوہا، سکھ، سلور ایہہ ساریاں دھاتاں ورتدا ہے تے لیہناں ساریاں دھاتاں دیں گتراں ایس سواہ تے کوڑے وچ رلیاں ہوندیاں نیں۔ نہاریے کردے انج جو ایس کوڑے نوں لجا کے اوہدے وچ ادھ میر سکھ رلا دیندے تے بھٹھی وچ گھٹ کے لیہنوں پکاون لئی اٹھ گھنٹیاں تیک ایہدے تھلے لکڑ دیاں ڈکیاں دی اک بالدے۔ لیہناں اٹھاں گھنٹیاں اندر ساریاں دھاتاں نوں ایہہ سکھ گال چھڈ دا، سوائے سوئے تے چاندی دے۔ باقی سارا کچھ بھٹھی دیاں کنڈھیاں نال لگ جاندے۔ لیہنوں کڈھ کے کٹھالی وچ گھٹ کے چرخ دے چھڈی، تے تھوڑا کو اُچا لجا کے پانی وچ سٹ دتا۔ انج ایہدے نکلے نکلے ذرے جیسے بن جاندے۔ جیہناں نوں کڈھ کے باٹی وچ گھٹ کے شورے دا تیزاب رلا کے اک تے دھر دتا۔ چاندی تیزاب وچ گھل کے پانی وچوں باہر آ جاندی اے تے سونیاں پٹھاں بہہ جاندی اے۔ لیہنوں اک واریں مڑ پانی نال دھو کے، سُکا کے کٹھالی وچ گھٹ چھڈیے۔ بھٹھی وچ گال لیے۔ ایہہ سوئے دے ذرے جو کوڑے وچوں نکلے ہین خالص سوئے آنگ ای ہون گے۔ نہاریے دیہہ بر رات ایس ای کم لگے راہندن، پر اصل گل ایہہ ہے جو میں نوں لوکاں جو سونیاں، ٹومباں، گہنے بناون لئی دتا۔ میں اوہدے وچوں کدے اک ذرہ وی لیہناں نہاریاں تیک نہیں جاون دتا۔“

”تیرے کول کیہ خاص چج ہے ایہدے آسٹے؟“ پیرو پچھیا، انج جیویں سوئے برے ساریاں بریکیاں نوں جانتاں چاہندا ہووے۔

”آ، ایہہ ہوئی ناں گل...!“ اوس نسبی نوں نانکا لاوندیاں چھڈ دتا۔ تھلا مار کے اک لت پٹھاں، اک لت اُتانہہ رکھ کے بہہ گیا۔

”لوکاں کول نسلاں توں گہنے اگے توں اگے ٹرے آوندن، نویں سریوں نویں

ڈیزائناں آلے زیور بناون لئی اوہ ایہناں نوں ساڈے کول لے آوندے نیں۔ اسیں جاندے آں۔ اوہناں وچ وی جو ٹانگے تے ملاوٹ ہوندی ہے اوہ اک تولا سوئے وچ دو تولے چاندی دی ہوندی ہے۔ جدوں کٹھالی وچ گھت کے گلانی کیتی جاندی اے۔ قلمی شورا، چاندی نوں اپنے وچ رلا ملا لیندا ہے۔ انج سونٹاں تھلے بہہ جاندی ہے۔ پانی نال صاف کر کے نویں سریوں کڈھ لیا جاندی ہے۔ اوہدے تھلے تانبا دھر، لیا جاندی ہے، تانبے اُتے چاندی انج بھندی ہے جیویں مقناطیس نال لوہیا لگدا ہے۔ پانی وچوں کڈھ کے کٹھالی وچ پکھراون نال چاندی ثابت رہ جاندی ہے۔ سونٹاں وکھ ہو جاندی ہے۔

”بندہ بہوں کسی ہے ایہدے نال رہ کے سونٹاں نرا بچایا ای نہیں جاسکدا بنایا وی جاسکدا ہے۔“ پیرو سوچیا۔

اینا اپنی گل مکاون لئی ترکھا ترکھا بولی جا رہیا آہا۔

”... نہاریے جیہڑی گلوں چدے، میں کردا صرف ایہہ آہا کہ دھلائی وچ اوہ وچ ورتدا جو وچ میرے دڈکیاں راہیں میرے پوتے میرے پوتوں میرے تیک اپڑیا آہا۔ انج اوہدے وچ میں وی کجھ وادھا کیتا۔ سوئے نوں اضافتیں جاون توں بچاون لئی میں جو بھٹھی سواہ نال بنی ہوئی ہوندی اوہدے وچ سکھ تے کوڑے وچوں نکلیاں ہوئیاں دوجیاں دھاتاں جیویں سونٹاں، چاندی، پتل، تانبہ، لوہیا جو کجھ وی رلیا ہوندا جتھے دو جے سنیا رے اک تولے سوئے وچ پنج تولے چاندی گھتدے جیہدے کارن سوئے دیاں چنچاں جیہڑیاں لاہاں تے لگ جاندیاں ہاں بچیاں راہندیاں۔ جدوں کہ میں اک تولے سوئے وچ پنجھی تولے چاندی پاؤندا۔ جیہدے کارن میرے نال اوہ کجھ ناہس ہوندا جو دوجیاں نال ہوندا تے اصل گل وی وچوں ایہی آہی جو میرے توں لے کے گئے کوڑے وچوں نہاریاں دے ہتھ کجھ وی نہ آؤندا۔ ڈھیر توں ڈھیر ماسے دا پنجواں حصہ حد ڈوڈھرتی ضائع جاندی۔ جدوں دوجیاں سنیا ریاں داہر، آریں اک تولے وچوں اک ماسا نہاریاں

دے ہتھیں آؤندا۔“

”لیہدا مطلب ہے جو توں ساڈے گہنیاں وچ وی ڈھیر گھاٹ نہیں پون دیویں
گا؟“ نور محمد ایہہ آکھ کے اٹھ بیٹھا۔

”ہٹکے پئی تیرے...!“ پیرو، نور محمد دی گل تے بولیا۔

مرد کے نور محمد تے پیرو، دے پیراں دی دھک ہولی ہولی امینے دے آہرن اُتے
مارے ہتھوڑے دی واج وچ گواچدی گئی

.....

سے داڑیل گھوڑا خورے کنے ای چیترا اپنے پیراں دے پٹنکھو وچ گھستی اگے ای
ای اگے لنگھدا گیا، پر نواپئے، مریاں، من پریت تے برالا جوگیاں دیاں ایہناں ارگیاں
ہور زنانیاں او تھے دیاں او تھے تے اُنچ دیاں اُنچ ای رہیاں۔ لیہناں لئی کوئی وی چیترا اپنے
چت وچ کدی کوئی رنگاں بھری بہار لے کے نہ اپڑیا۔ ہمیش کوئی صدمہ کوئی بھیڑا سنیہا ای
لے کے اپڑیا ایہناں تیک۔

نواپئے اپنے ساہنے اینیاں کو تبدیلیاں اینیاں کو موتاں دیکھ چکی آہی، اینیاں کو
موتاں دے صدمے تے دکھ بھگتا چکی آہی جو ہُن اوہدے من اندر گونجدے ویناں،
ویناں دے بولاں تے ایہناں بولاں دے بیڑیاں تے بیٹھے پکھیرو، وی اڈ پڑ گئے ہاُن۔
تھوڑے دینہہ ہوئے اوس نور محمد نوں موہر کھے تاپ وچ پنجر دے منجی تے پئے پئے نوں
دیکھ کے رانی نوں آکھیا آہا: ”موت اک لمی چپ دی کھڈ وچ وڑ جاوُن لئی پہلا پیر ہے۔
ایہہ پیر پٹن مگروں بندے نوں کنے وی خوفناک تے مریلے جنوراں دا ساہنا کرنا پوے اوہ
اک پیر، وی چچھانہہ نہیں پرتا سکدا کیوں جو موت سبھ جنوراں توں مریلا جنور ہے۔“

رانی جیہدیاں نیندراں اوہدیاں ماں دے مرن مگروں اُگھڑ گھیاں ہاُن، نور محمد
نوں اجیہی حالت وچ دیکھ کے کوئی وی داء کوئی پُر اُٹھلے کلیاں وچ گڈی بھنگ وچوں

گوڑھی نیندر دی گھوکی لے کے اوہدے تیک نہ اپڑدا۔ مَن جدوں اوہ ڈونگھی نیندر سوناں
چاہندی آہی۔

”وریام، سے دی پوڑھی تے پیر دھردا ہویا کڈا گبھرو جوان نکلیا ہے پوری وتی،
وتی دے جواتاں وچوں لاہے ای سیاپدا ہے پر اوہدی ایہہ وکھری پچھان وی سانوں اپنی
طاقت تے ہمت نہیں دے رہی کہ اسیں ایہی جان سکے، اوہدے بارے وتی دیں
مٹیاں کیکہ گلاں کردیاں، کیکہ سوچدیاں نیں۔“ رانی ایہی سوچدی، نور محمد دی سرہاندی بیٹھی
ہر ایلے اوہدا جیہ گھصدی راہندی۔

16

باگے دا بوہا کوئی نہ

اوہی چٹی روڑ چاننی جو ہر مہینے بار وچ آن لہندی۔ بھادرو دا اخیر لا ادھ شروع ہون آلا ہے۔ باردی ڈونگھی چپ وچ کتے کوئی بینڈاوی چیکدا نہیں سنیدا۔ مریں منجی تے مودھی پئی اے۔ اپنے آپ نال گلاں کردی جا رہی ہے۔ اوہدی وانج سلور دے بھانڈے ڈگن آنگ ویزھے وچ دور دور تیک کھلر جاندی ہے۔

”میری ثابت سالم ہستی نوں ادھ وچکاروں تروڑ کے سٹ گلیوں گہنے خاں، مینوں ستر جوگی کر گلیوں، ہر ایلے سولاں دے مونہہ آئی وئی آں۔ میں کیہ کھٹیا بار وچ آ کے گہنے خاں۔ تیرے چار دناں دے عشق دے وگدے نکال وچ ترن توں وکھ۔ مڑ کے تاں انج جیویں حیاتی جھلا راں دے اوہڑ کھاہڑ ویہناں وچ ای پھس گئی۔ جیکر توں پرت کے آسکدوں تے ویکھدوں مریاں جیہنوں توں ہمیش ہانہہ نال لائی رکھدا ہاویں زمانے نوں اوہدی کائی پرواہ نہیں، تے نہ ای لکھیں جتھ آئے تیرے ولے خاں دی۔ بھوکیں دی راکھی کردیاں مٹی نال مٹی ای تاں ہو گیا ہے۔ زمانہ کیہ مل دیندا ہے مٹی دا۔“

مریاں بُت دی ڈھیری آنگ انج اپنے آپ نال گلاں کردی راہندی۔ آل

دوالے دے لوکی آ کھدے: ”مرا کیا ہو گیا ہیسو۔ ایس عمرے بندہ زنانی انج دے ای ہو جاندن۔“

نولہیے اوہنوں سنبال دی، سہارا دیندی۔ حالاں ہُن اوہدے وچ اپنی آسنگ ناہی۔ اوہ بیٹے ویلیاں دیاں گلاں کر کے اوہدا من پر چاوندی۔ پر کجھ ای دناں مگروں اوہدی حالت مُز کے اوہی ہوندی۔ جیویں اج ہاسو۔ اج وی اوس پہلوں آنگ اک لماں سُفناں ویکھیا۔ حالے تھوڑے ای دیہاڑے ہوئے ہاُن اوہناں دی وستی وچ جو پواں آیاں نوں۔ سبھ توں پہلاں نولہیے تے مریاں ای ہاُن جیہناں اپنے گھر وچ تانیا تیا، پاولیاں دی سوانی آ کے اوہناں دے گھریں پانجے گئے ہاُن۔ پانجے گن کے اوہناں نوں دسیا ہاسو جو ایہناں نال کنے کوکھیں بن سکدے نیں۔ مُز کے اوہناں دے ویڑھے وچ پانجے گنبدے رہے، تے موٹے کھدر دے کپڑے، چادران، تہداں، جھکے، صافے، لنگوٹے تے کینچ تیار ہوندے رہے تے ایہہ تیار کپڑے وستی دے وکھ وکھ گھراں نوں دان ہوندے رہے۔ کنے ای چر تیک تاں مریاں چرخیاں دی گھوکر ای سُندی رہی۔ اوہنوں پتا ناہس لگدا جو اوہ پرانے ویلے بارے قیاس پئی کردی ہے یاں اوس سفنے وچ گواچی ہے۔ جیہدے وچ اوہ حیاتی دی مری ہوئی لاش تے وین کردی اپڑی ہے۔

پینجے کولوں تیار کیتی ہوئی روں گھر آئی پئی ہے، جتھے اوہ بیٹھیاں چرے اُتے پونیاں تیار کردیاں اک ہتھ چرے دی مُٹھ تے، دو جا تر کلتے چرے پونی وچوں ونبدے دھاگے اگے ہوندا۔ چرے دی شوکر ودھدی گھوادی راہندی۔ پونیاں، چھلیاں بندیاں جاندیاں۔ چھلیاں کھتی دے اُنے چھکو وچ دھریاں جاندیاں، چھکو بھرتج جانداتاں چرے دی گھوکر اُتے مریاں تے نولہیے سنے ہوہ زنانیاں دے ہوٹھاں اُپر تھرکدے گادناں دے بول وی رُک جاندے۔ مُز دو جی دوپہر رُکھاں دی اوس ای جھنگی پٹھ چرے ڈاہ لئے جاندے، تے مُز کے چرے دے مئے، مُدیاں، لٹھاں، ماہلاں چرے دی گھوکر تے اوہی

سوانیاں دے گاوناں دے بول۔ گاؤں جیہڑے کسے ویاہ، گھروں نوکری تے گئے پردیسی
 دے وچھوڑے تے کدی کدی مرگاں تے وین دی صورت وی گاویں جاندے۔ چھکو
 وچ بھوایاں چھلیاں نوں ائیرن تے رکھ کے لچھاتیار کیتا جاند۔ لچھیاں نوں لکڑ دیاں بنیں
 اوریاں اُتے چاڑھیا جاند، ایہہ سواسو، ڈوڈھ سوکانیاں دیاں لائناں دیاں اوریاں، جیہناں
 وچ فٹ ڈوڈھ فٹ دا وقفہ رکھیا جاند۔ ایہناں اُتے لچھیاں تے چاڑھیا سوتر ٹوریا جاند۔
 اخیر لے سرے تے وی اک کانا تنگ دتا جاند، جو ساریاں کانیاں اُتے لچھے دا میل
 کرداند۔ بازاراں وچ اوریاں تے چڑھے ہوئے لچھیاں دانا تیا جاند۔

”ایس ای تانے دے پانچے کنن آئی آہی مستو پاوے لانی، پر اوہ اگلی نہیں
 آہی۔ اوہ گھوڑی تے میرو مراٹی نال اسوار آہی۔ اوہ دوہیلوا ہان تے نینگر تے گوی بنے
 ہوئے ہان۔ گھوڑی داوی ہار شنگھار ہويا آہا۔“

”مریاں، میں ایہہ تانا لے کے جھنگ پئی جاندی آں۔ میرو دے نال تیرے
 بابل سردار سے خاں سیال دی جھو کے۔ جتھے میں ایس سوتر دیاں دوہراں تے کھیس بنا کے
 اپنی بیج دے پلنگھ تے وچھاوے نیں۔“ مستو جوہن ایہہ گل کر کے گھوڑی اُتے پائی
 خرچین وچ تانا گھٹ لیندی ہے۔ مریاں دے اندر بابل نوں ملن دی ورھیاں توں سُتی
 تانگھ تے حُب جاگ پوندی ہے۔ اوہ اُٹھ کے اوہناں مگر بھجدی ہے۔ ”ہاڑا ہی او، مستور،
 مینوں وی گھوڑی تے چڑھا لوں۔“ پر انج جیویں اوہ اوہدی واج ای نہیں سندی۔ گھوڑی،
 دڑکی چلدی رکھاں اوہلیوں ہو کے جھنگ دی راہ اُتے ٹر پمدی ہے۔“

نجران ایلے نولپے، مریاں دی سُنچی منچی دیکھ کے ایدھر اودھر اوہنوں بھالدی
 ہے۔ سوچدی ہے۔ ”مڑ کے ڈونگھے رکھاں تے اُجاڑ جنگل نوں نکل گئی ہووے گی۔ جیویں
 ”چھوہیاں آ لے پتن“ تے کردی آہی۔

پر ورھیاں تے ورھے لنگھ گئے اوہ نہ مڑی نہ جھنگ اپڑی۔ ولے خاں نوں

تہدیں دوپہراں وچ کدی کدی انج لگدا جیویں مریاں دوروں اوہدا ناؤں لے لے کے
 پُکار دی ہووے۔ ولے خاں۔۔۔ وے ولے خاں، چھاویں آکے دو گھڑیاں بہہ جا، وے
 پُترا!“

.....

امریندر سنگھ دے من وچ پچھلے کنے ای سے توں امرتسر جاون دی تانگھ ہئی۔ پر
 بھونیں بناون دے رجھیویں تے ہورس حالاناں اوہنوں ڈکی رکھیا۔ ”چڑھدی وساکھی تاں
 اوہ ضرور بر ضرور امرتسرای مناوناں چاہوندا آہا۔ من پریت تے امرتا نال۔ ایس پاروں
 اوس ساریاں آسٹے نویں لیوے سوا لے ہائن۔ جاون ایلے من پریت نے آکھیا، ”ساڈی
 امرتا جاون جہان گڑی ہے۔ آپاں ایس نوں کتھے کھچی پھراں گے۔ اپنے توں ودھ ایس دا
 خیال رکھناں پوے گا۔ تے ہر تھاہر گھرارگی تاں نہیں ہوندی۔“

ایہہ سن امریندر تے امرتا اک دو جے الوں دیکھدے چپ ای تاں کر گئے۔
 کجھ چیر تیک اوہ کجھ نہیں بولے۔ اخیر جدوں امرتا نے وی ماں دی ہاں وی ہاں رلا دتی،
 تاں اوہ دوہیں تیار ہو گئے۔ نواپئے لوڑیندا سیمان تے تھبا کو دعاواں وی اوہناں دے پلے
 بنھ دتیاں۔ من پریت لئی تاں برالا جوگیاں توں اٹھ کوہ دور وچھی ریلوے لائن تیک دا پینڈا
 وی اپنے پیریں فُر کے مکاوناں بہوں من پرچاواں ہوندا۔ پرانج جدوں وریام دے آکھن
 تے پیرو تے اک ہور کاے دو گھوڑیاں پیڑ لیہیاں، تاں جو اوہناں نوں لاگلے ریلوے
 اسٹیشن تیک اپڑا آون، تاں انج جیویں من پریت دی اپنے پیریں پینڈا کرن دی سدھر مر
 جیہی گئی۔

پہلے آری ویکھن توں ہُن تیک، ریل گڈی آسٹے، من پریت لئی اک عجیب
 جیہی کھچ ہوندی۔ اوہ ایس گل نوں کدی وی نہ سمجھ سکی۔ پیلے رنگ اُتے وکھ وکھ لائناں تے
 اُلے سدھے اکھراں نال جی ایکی ریل اوہدے سفدیاں وچ وی دھوڑ تے دھوں ای

اڈاوندی آؤندی۔ جیہدے نال اوہدا تے اوہدے سفنیاں دا ساہ گھٹیا جاند۔ جیہدی کوک توڑ اوہدی روح تیک اپڑدی۔ ڈبیاں اندر پیڑے، سانولے بھاہ مار دے رنگ دے بابو، جو دیسی تے ولایتی بولی بولدے۔ ٹکٹ چیک کردے۔ اپنے سراں تے چوڑے ہیٹ رکھی۔ انج لگدا جوئے کچھ وچوں دونالی بندوق کڈھ کے شکار اُتے تان لین گے۔ کئی واریں انگریز زنانیاں وی کٹڑ دے بنے پھٹیاں اُتے گدے رکھ کے پٹھیاں ہوندیاں، بریک ملل دے پانے پائی۔ ہمیش جیہناں نوں دیکھ کے اوہنوں ندامت تے الکت جیہی ہوندی۔ ایناں نیچ۔ پر اوہ ریل گڈی تے کیتے سفر بارے ہمیش امریندر نال گلاں کردی۔ کدی کدی اوہ اوہنوں بس ایویں ای ٹکٹ کٹا کے نال دے کسے اسٹیشن اُتے لا دیندا۔ مڑ دوویں اوہ ریل تے مڑ آوندے۔ گڈی دی چھک چھک تے روح نوں منہن آلی کوک سندے۔

اج وی اوہدے وجود تے روح وچ ریل گڈی نوں دیکھن تے واہاں سُنن تے اوہناں نوں مانن داسرور رلیا آہا۔ پر اک ای دم خورے اوہنوں کیوں لگا۔ ایس سفر وچ جیکر امرتا وی اوہناں دے نال ہوندی تاں کناں سواد آوند۔ امرتا ہوندی تاں میرے آنگ ایہہ سارا کجھ اوہ وی دیکھ لیندی۔ شاید میرے توں ودھ کے دیکھدی اوہ سارا کجھ۔

دسا کھی دادیہاڑ آہا۔

ملکھ وچ لگی اگ تے بغاوت دی لہرتوں ان سوہے کنے ای لوکی امرتسر وچ آن وڑے۔ کجھ اجیہے وی ہاں جو اتھے باغ وچ ہو رہے جلسے وچ ہون آلیاں تقریراں سُنن آئے۔ امرتسر دے اک بازار وچ انگریز زنانی مس شیر وڈ نال ہوئے واقعے نے انگریز افسراں نوں اندروں اگ دے انگلیاریاں آنگ بھکھایا ہو یا آہا۔

حقّی گل ایہہ ہے جو امریندر تے من پریت کور نہ تے انگریزاں ورودھ ہو رہے جلسے وچ رن لئی جلیا نوالہ باغ وچ اپڑے ہاں تے نہ ای تقریراں سُنن۔ اوہ تے کنے ای

ہورس لوکاں آنگ وسا کھی مناون آئے تے اوہناں ہزاراں لوکاں نوں تگن لئی اندر آن وڑے۔ ”جو دیکھے تاں لوکی رنگ برنگے بانیاں وچ کیویں لگدے نیں تے اسیں اوہناں وچ کیویں دسدے وال۔۔۔“ پر اوہتھے تاں آکھدے نیں سولھاں سو راوٹ مارے ڈائر نیں۔ لوکاں نوں باہر نکلن دا رستہ نہیں ملیا۔ رش جتھیرا آہا، تے باغ دیاں کندھاں ڈھیر اچیریاں۔ ڈائر دی وحشت، منکھی لہو دی صورت وچ کئے ای چرتیک جلیانوالہ باغ دی دھرتی نوں، تر کردی رہی۔ ایس لہو نال رگی دھرتی تے ای تاں کسے نے آن کے ہاک ماری:

بارھیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیاندا چلھا

امر تر دیاں گلیاں وچ، پنجابیاں دا لہو ڈلھا

.....

انگریزی سرکار نوں حکمران نہ منن، ٹیکس نہ دیون، سرکاری نوکریاں چھڈن تے بھرتی نہ ہوون۔ سرکاری سکولاں، کالجاں دے بائیکاٹ تے ولایتی کپڑے دی تھاہرے کھڈی دا کپڑا پاون جیہیاں لہراں نویاں ناہن۔ بار، دی خلقت تاں اودوں ای بغوت کر چھڈی آہی جدوں مال افسر ایٹھوں دیاں وسدیکاں اُتے رکھاں تے پشواں نوں ٹیکس لاون آئے ہاُن۔ بھاویں اوہناں آسٹے ایس سرکار نال یدھ ڈانگ سوئے نال پلتھا کھیڈن توں ودھ نہیں آہا۔۔۔ پر جو کجھ جلیانوالہ باغ وچ ہویا آہا، اوہدے بارے سوچ وی نہیں سن سکدے۔ فائرنگ ہوئی اوہدے وچ لوکی مارے گئے۔ ایہہ سارا کجھ تاں ہویا ای پر جو ایہناں شہیداں دیاں لاشاں لین آئے۔ اوہناں نال جو سلوک کیتا جا رہیا آہا۔ تسیں اتھھے آو تے رڑھدے رینگدے ہوئے آو، تے رڑھدے رینگدے ہوئے جاو۔ ایہہ حکم آہا، جیہنوں نہ منن آلے تے اوہ ایلے فائر کردتا جاندا تے ایس ای حکم داسن کے نور محمد ایس سٹے تے اپڑیا جو نہ تے اوہ آپ تے نہ ای برالا جو گیاں دا کوئی ہور انسان، انسان ہوندیاں اپنے نال ایہہ کار کرواون آسٹے اوہتھے جاوے گا، اُنج اوہ امرتا

الوں بہوں نام آہا۔

ازادی دی لہر نال جُوے نامہاں انگریز سرکار داساہ دھونی کیتا ہویا آہا۔ امرتسر تے اوہدے نیڑے تیزے دے شہراں وچ بغاوت کھمبیاں آنگ پھٹ رہی آہی، لائل پور، لاہور، گوجرانوالہ، گرداسپور سنے وزیر آباد، اکال گڑھ، حافظ آباد، رام نگر، شیخوپورہ، چوہڑکانہ تے سانگلہ، ہر تھاہرے سرکاری تھاہراں ریلوے لائنیں، تار گھرتے ریلوے دیاں پٹریاں نوں اکھیریا گیا۔ جیہدے نتیجے وچ امرتسر، لاہور، گوجرانوالہ تے گجرات وچ مارشل لاء لادتا گیا۔

نور محمد، اٹھوں پہر منجی تے پیا راہندا تے منجی تے پیا پیا ایہی سوچدا راہندا: ”جدوں امرتا، اوہدے توں اپنے مایاں بارے پچھے گی، تاں اوہ کیہ جواب دیوے گا۔“ اوہ جاندا آہا جو کجھ امریندر تے من پریت اُپر ہتی۔ اوہدے بارے امرتا سمجھ جاندی۔ جدوں کدی امرتا اوہدے ساہنے آ، جاندی اوہ اکھاں نیویاں کر لیندا۔ ... اوس امرتا نال ایس واقعے بارے کدی گل نہ کیتی۔ کیوں؟“

ایہہ اوہ آپ وی نہیں جاندا آہا۔

کنے ای دنیں تیک نور محمد چوپال وچ وریام، نجابت خاں، اوہدے پتر مراد تے پیرو نال صلاح مشورے وچ رہیا۔ راحمو کاٹھیا تے امینے سنیاہے توں بھاویں اوس کافی رام ناہی لئی پر مودی اک شام راحمو کاٹھیے، مونہہ اچوں حقے دی نری کڈھیاں، دانییاں بندیاں آنگ اک ہنگیارا بھریامز چرتیک چپ کیتی رہیا۔ جدوں پوری پرہیا دے کن تے اکھاں اوس اپنے ال لا، لہیاں تاں بولیا، ”چودھری صاحب! کرنی تاں تسیں اپنے من آئی ای ہے۔ تہاڈی صحت نوں ویکھدیاں ہوئیاں میں تاں ایہو ای آکھساں، حالاتاں تے اکھ رکھو، تے چپ رہو۔ انگریز سرکار تاں انج ای کسلے ہاتھی آنگ انھی ہوئی ودی ہے۔ ایہہ تاں ساریاں کنیں سُنیاں گلاں نیں۔ پر ممورے فٹیاں دے پتر، اروڑے خاں دے

پُتر اں تے دوہتریاں نال جو انگریز اں کیتی ہے۔ دس لکیاں وی بڑی نموشی ہوندی ہے۔ گل وچ رے گھت کے بازاراں وچ پریڈ کرواندے رہے نیں تے ویکھیا کیہناں لوکا؟ اوہی کمیں جیہڑے کل تیک اوہناں دے اشارے تے جان دیوں لئی تیار ہوندے ہاں۔ آہدن، ممورے فنیانے دے پُتر تاں انگریز افسر دے مونہہ تے تھک دتا۔ اوہدے مگروں تاں وڑھے دے مصلیاں توں اوہنوں لٹر پولا وی کروایا گیا۔ جاندیاں انگریز افسر کھوہ آلے چوک وچ اوہنوں پھاہے چڑھوا چھڈیا۔ اُتوں سرداری تے لمبزداری باہروں آئے دھاڑویاں نوں دان کر گیا۔ جیہناں بارے سُنیا ہے وڈی جنگ وچ انگریز پاسیوں لڑدے رہے۔ جھنگ وچ آکھدن سردار سے خاں سیال دی اولاد نال ایویں ہوئی ہے۔ میں آہناں ایہہ تے اوہ راٹھ ہاں جیہناں انگریز اں اگے نیوں کے بھوئی آں ناویں پچیاں چڑھائیاں تے تہاڑے نال انگریز کیہ کر سکدے نیں تسیں آپ جاندے ہو سو، میں کیہ زبان کھولاں۔ .. ایس ایلے تاں پُپ ہزار بہتر اے۔“ راجو کاٹھیے دے مگروں انج جیویں ساریاں نوں سب سُنکھ گیا ہووے۔

نور محمد، کجھ چڑتیک اپنا کمزور ہتھ ہوا وچ ماردار ہیا مُن کے اوہدا ہتھ بے جان ہو کے منجی تے ڈگ پیا۔ اوس دریاں نوں اپنے نیڑے سدیا، تے آکھیوس، ”پُتر، میں گھڑی دو گھڑی دا مسافر آں۔ امریندر، من پریت تے اوہناں لوکاں نال جو ہیتی۔ ... جو میں سُنی ہے۔ ہانہہ پاٹ گیا ہے میرا۔ .. امرتا، مُن تیرے تے اللہ دے سپرد ہے۔ اُنج ای جیویں حالاناں نوں اسیں اپنے موافق بنا کے رکھیا ہے تے سے دے جبر نوں اپنے اُتے نہیں گزرن دتا۔ تُساں وی اوویں ای کرناں ہے۔ اوویں ای ریت نبھاؤنی اے۔ ایہہ ساڈے لہو وچ ہے۔ اسیں چُپ کائی نہیں رہناں، اِنج نہیں تے کل نیاں کرنا ضرور ہے۔“

نور محمد حالے ہووے، وی گلاں کرناں چاہوندا آہا پر بولدے بولدے دی واج رک گئی انج جیویں آسنگ ای نہ رہ گئی ہووے:

کوئی وی نیاں ہون توں پہلاں نور محمد اپنے دادے وساہرے خاں دے نال
جاء رلیا۔ ایس قبیلے دیاں گوراں ودھ دیاں ای جا رہیاں ہاں۔

”برا لا جوگیاں“ دے ہورس لوکاں لئی تاں میرو مرانی بھاویں ان سونہاں ای
ہوندا۔ پر نواپئے تاں اوہنوں بھینی دا موڑ مڑ دیاں ای سیہان لیا آہا۔ اوہ سگواں اُنج دا اُنج
ای آہا۔ اوہدی دیہہ بھاویں تھوڑی کوہنڈھی ورتی گلدی۔۔۔۔۔ نواپئے جھدے ای وریام نوں
سد کے دسیا: ”ایہہ جیہڑا اک دو بندیاں نال وتی وچ آیا ہے ایہو ای میرو مرانی ہئی۔
جیہدے ہتھیں بکسا ہے، بھلا پتا تاں کراہیہ اتھے کرن کیہ آیا ہے؟“ تے وریام جیہڑا اپنے
پیو توں میرو مرانی بارے کئی واری سُن چکیا آہا۔ کنسو، لین لئی باہر نکلیا۔ کھوہ دے
نیزے چھپر، پٹھ پورا جمع لگا ہویا آہا۔

پچھلے کجھ سے توں بار دیاں وکھ وکھ ابادیاں وچ طرح طرح دیاں بیماریاں لگ
رہیاں ہاں۔ اوہناں وچوں اک موذی مرض ملیرے دی آہی، تے کیلیاں وستیاں وچ
تاں طاعون دی بیماری عام کھل گئی آہی۔۔۔۔۔ ولایتی تے دیسی طرح دیاں دوائیاں لے کے
جیہڑا حکیم برا لا جوگیں وچ آیا آہا اوہدا آکھنا آہا جو ایہہ بیماریاں ایہتھوں دے وسیکاں
وچ ورہیاں توں ہین۔ جدوں کہ خلقت دا آکھناں آہا۔ جدوں دیاں نہراں باراں وچوں
لنگھائیاں سکیاں نیں۔ پانی راہیں آون آ لے زہریلے کیڑیاں تے چھپر وچوں ایہہ سارا
کجھ ودھ رہیا ہے۔ ”برا لا جوگیاں“ نہر دی حد توں تھوڑا کو دور ہون وچوں ایہناں
بیماریاں توں بچیا آوندا آہا۔ پر وڑھے مصلیاں دی اک بالڑی نوں طاعون ہو گئی آہی
جیہدی وچوں ہُن ساری وتی وکھتاں نوں پھڑی ہوئی آہی۔

میرو مرانی نوں پتا لگ گیا آہا جو وریام دلا را دا پوترا ہے تے ایس ناتیاں اوہ
گہنے خاں دا وی پوترا ای لگا۔ اوس وریام اُپر ایہہ ظاہر کیجے بناں جو اوہدا واسطہ وریام دے
وڈکیاں نال رہیا ہے وریام نوں دسیا، ”ورھے ہو گئے اوہ انگریزاں دی خدمت گاری وچ

رُجھا ہے۔ ایس خدمت خاطر وجھوں اوہدے پُتر اں نوں بھونیں وی الاٹ ہو گئی ہے۔ اوہ آپ ای واہی بیچی توں بھجدا ہے۔ ایہہ اک ترجیا بندہ جو سانوں گھوڑیاں تے لئی ودا ہے۔ ممورے فہیانے دا پوترا ہے۔ ساڈے ارگے جیاں نوں ایہناں راٹھاں دی نوکری وچ ہونا چاہیدا آہا۔ ویلا دیکھو کیہ آ گیا ہے ایہہ سانوں اسوار کرا کے تھاؤں تھائیں اپڑا وندا ہے۔ مزانج جیویں میرو مرانی وریام نال کائی راز سانجھا کردیاں ہویاں بولیا، ”دیکھن نوں تے میں ڈاکٹر نال دوائیاں دا بکس لے کے تُردا ودا آں۔ پر اصل گل ایہہ ہے جو سرکار توں لوکاں بارے ساری خیر خبر میرے راہیں ای اپڑدی ہے۔ اوہ انگریز سرکار بارے کیہ سوچدے، کیہ گلاں کردے۔ کیہ ارادے رکھدے نیں۔ ایہتوں تیک جو سرکار دے خلاف کسے لڑائی دی تیاری تاں نہیں کر رہے۔“

میرو مرانی ہُن جیہدیاں ہڈیاں وی کڑکدیاں تاں انج لگدا جیویں کسے پُرانے سکے رُکھ دی کائی ٹہنی ترٹ رہی ہووے۔ اوہ انگریزاں دا کار خاص بنیا ودا آہا۔ وریام نوں میرو دیاں گلاں سُن کے کاڈڑتاں بہوں چڑھی پر جدوں اوس ممورے فہیانے، سسے خاں سیال دے پوتریاں نال ہوئی کار، بارے سوچیا۔ جدوں امریندر تے من پریت نال جلیانوالہ باغ وچ ہوئے دھروہ بارے سوچیا تاں پُچ کر کے بہہ گیا۔ کچھی وٹیوس تے اپنے ای لہودے دو گھٹ بھریوس... وریام سوچدا آہا جیویں اوہدے پیو نور محمد آکھیا آہا انگریز نال اک اخیر لایدھ ہوناں تے بر ضرور ہے پر کدوں؟ ایہدے بارے اوہ کجھ ناہس جاندا۔ مزانج کے اوہنوں میرو مرانی دی ممورے فہیانے دے پوترے بارے دسی گل چیتے آ گئی۔ اوہ دو دلیلا جیہا ہوندا رہیا۔ میرو اوہنوں دسیا آہا۔

”کجھ ورھے پہلوں جدوں برکھانہ ہون پاروں منجی دی فصل تباہ ہو گئی تاں ایہی ممورے فہیانے دا پوترا اہما فہیانہ تے کنے ای ہورس زویں دار نہ تے مالیہ ای تار سکے نہ ای اوہناں دے اپنیاں گھراں وچ کجھ کھان نوں آہا۔ تاں محکمہ مال آلیاں ایہناں

نوں مامہ تارن دا آکھیا۔۔ اوہناں آکھیا، ”اوہ تاں آپ پائی پائی دے متھاج نیں، ایس واریں اوہناں توں ماملہ نہ لیا جاوے۔ پر تحصیل دار دا حکم آہا جو اوہناں نوں ہر صورت وچ ماملہ تارناں پوے گا۔ ایہہ جت کر دے رہے اوہ منگدا رہیا۔ گل جدوں انگریز بہادر تیک اپڑی تاں اوہ آپوں سپاہی لے کے اوٹھے اپڑ گیا۔ ہتھ بندھ دتے تے دُھپے لجا کے ایہناں نوں جھکا جھڈ یوس تے ایہناں دیاں پٹھناں تے بھارے پتھر رکھوا چھڈ یوس۔ ایہہ پیروں واسے، سڑدی بندی روڑاں آلی بھوئیں تے کلپدے۔ ایہہ سزا ایہناں نوں کئے ای دتاں تیک دتی جاوندی رہی۔ شام نوں ایہناں نوں اپنے اپنے کماں تے گھلیا جاندا۔ گل اتھے ای نہیں مکی ایہناں نوں سرکار الوں نوٹس اپڑے ایہناں دی بھوئیں قرتی ہو گئی تے جو سلوک ایہناں دیاں زنانیاں نال کیتا جاندا اوہ تاں دس جوگ ای نہیں۔ اوہناں دے سینیاں وچ شکنجے جڑ دتے جاندے، وٹھناں تے بیت دیاں سوٹیاں ماریاں جاندیاں۔ جدوں اوہ پیڑ وچوں کلپدیاں تاں ایہہ ساہنے کھلوتے کھڑکھڑ ہسدے۔۔۔ اک گل ہور ہے میں تے جتھے جتھے جاؤنا، لوکاں دی بھلیائی لئی اوہناں نوں سرکار دا وفادار راہن دا ای آکھناں۔ میری عمر لنگھ گئی ہے، ویکھدیاں جو ایستھوں دیاں بندیاں نال ایہہ کر دے نیں۔ اوہدے مگروں اوہناں نوں نموشی نال مرای جاؤنا چاہیدا ہے۔“ اوس ایہہ گل اوہدے ہور نیزے ہو کے کیتی: ”ملکہ نے دیس تے قبضہ کرن لئی گھٹ ودھ پنج لکھ بندے مار دین دا حکم دے دتا ہے۔“

پر ایہہ وی حقیقت ہے بندے مارن آلی گل اوئی نہیں بلکی آہی جتی ہر وجے، ہر پاسے جوکاں لاون لئی آون والیاں دی گل بلکی ودی آہی اوہناں دا آکھناں آہا جو بندے دے وجود وچوں ہماریاں دا جن کڈھن آسٹے اوہناں نوں جوکاں لا کے گندا لہو کڈھناں ضروری ہے۔“

17

پانی کیکر بھراں

وستی دے دچکار اُسرے کھوہ دے چار مئے ہائَن تے لیہناں چاروں مُدیاں تے چار
 چڑھو یاں لگیاں ہوئیاں ہائَن۔ جیہڑیاں وستی دے چاروں بازاراں دے آہنے ساہنے ہائَن۔
 شام دا ویلا ہے، راجو کا ٹھیے دی دھی پانی بھرن آ لے بھانڈے گچدی جاندی
 ہے تے نمھی نمھی واج وچ اک گاؤن وی گاؤندی جاندی ہے۔ وستی وچ ہوئی ڈھلیریاں دی
 گڑی دے ویاہ وچ گانویا ایہہ گاؤن اج کل ہر نیار دے ہوٹھاں تے چڑھیا آہا۔
 ”پانی کیکر بھراں“

ہریاں ہریاں ونگاں، سلیٹی میری بانہہ

پانی کیکر بھراں

بھج گئیاں ونگاں، مروڑی میری بانہہ

پانی کیکر بھراں

شوہدا میرا چودھری، چودھری توں ڈراں

پانی کیکر بھراں

جیٹھ جمعدار، اوہدیاں فوجاں توں ڈراں

پانی کیکر بھراں

ہتھ اوہدے غلیل تے غلیلیاں توں ڈراں

پانی کیکر بھراں“

امرتا، ڈھاکاں توں بھاٹے لاہندی ہوئی، ”ہائے امیرے، آکھدی ہے،
 راحموکاٹھیے دی دھی گھابر کے چپ کر جاندی ہے۔ امرتا، بھاٹے گچن لگ پوندی ہے، تے
 راحموکاٹھیے دی دھی لاں سنے بوکا، کھوہ وچ سُدی ہے۔ بوکے دے پانی تے جا کے وجن
 دی واج توڑ اوہناں تیک اپڑدی ہے۔ اوہ اپنے چاروں بھاٹے بھر کے امرتا نوں چکوان
 دا آکھدی ہے۔ ترے بھاٹے سر، اُپر جدوں کہ اک کچھ وچ ماردی کھوہ دی پدھر تے
 کھلرے پانی توں بچدی۔ لک مٹکاوندی ہوئی گھراں نوں نُر جاندی ہے۔ اک اک کر کے
 مٹیاں کھوہ تے اکٹھیاں ہون لگ پوندیاں نیں۔ بھاٹے لتھن، گچن، لاواں کچھن تے
 پانی بھریون دیاں واجاں دے نال نال مٹیاں دیاں آبت دیاں گلاں دی مٹھی مٹھی گونج
 اُبھردی ہے۔ لیہدے وچ امرتا کور دی واج نہیں۔ اوہدی واج کہتے اوہدے وجود اندر ای
 سہم کے گھٹی ہوئی لگدی ہے۔

کچھ گبھرو جیہناں دے دل کھوہے تے آئیاں مٹیاں نوں ویکھ کے دھڑکدے
 نیں۔ بودے واہ کے، لاچے پا کے، تے کھسے چکاندے ہوئے نیڑیوں تریڑیوں لنگھن دا
 جتن کردے نیں۔۔۔ اپنے نوں ہرے بانے وچ ہتھیں کھوٹا، پیریں کھڑاواں تے گوڈیاں
 توں پلایاں تیک لوہے دیاں کڑیاں وچ پرتا اک بزرگ آؤندا ہے۔ اک مٹیاں دے اگے
 لپ ڈاہندا ہے۔ ایہہ مٹیاں امرتا ہے اوہ ٹھنڈے، مٹھے پانی دا بوکا بھر کے اوس بزرگ نوں
 پانی پواندی ہے۔ بچیا ہويا پانی اوہ بزرگ اپنے ہتھاں، مونہہ تے پیراں تے سدا، دعاواں
 دیندا ہويا اگا نہہ نُر جاندا ہے۔۔۔

بُرا لا جوگیاں، وی کبھی عجیب وتی ہے۔ ایہدے وچ آون تے آکے اباد ہون
 آ لے لوکاں دی تقدیر مُڈھ قدیم توں سُکی سڑی ول آنگ ہوندی ہے۔ جوگھٹ ای ہری
 بھری ہوندی ہے۔ تقدیر لوکاں نال ہمیش اک نواں کھلوڑا، اک نویں کھیڈ رچاون لئی
 ایہناں نوں اتھے اکٹھیاں کردی ہے۔ مڑ کے کدی طوفاناں تے ہنھیریاں بن کے تے
 کدی مارو جنوراں کدی دھاڑویاں دی صورت وچ کدی چودھریاں تے حاکماں راہیں،
 کدی قانون تے قاعدیاں دیاں جمع بندی بن کے تے قتلّاں تے اُچالیاں دے روپ
 وچ ایہناں اُتے ورت جاندی ہے۔

بُرا لا جوگیاں، دی وتی شام دے گوڑھے انھیرے دے تھاہ شوہ وچ گواچ
 جاؤندی تاں اوہناں دیاں کیتیاں گلاں، کنسویاں آنگ، ویزھیاں تے کھکھوریاں نال
 اباد چوپالاں وچ ہلن لگ پمدیاں۔

بُرا لا جوگیاں، جوگیاں دی اباد کیتی ہوئی وتی ہے جوگی لہنوں اباد تے کر گئے پر
 اتھے تک کے رہے کدی نہ، پر ہمیش ایہدی راکھی کسے جوگی دے ذمے ای ہوندی۔ ہُن
 ایہد اراکھا راول جوگی ہے۔ شامیں کھوہے تے آکے امرتا توں بک وچ پانی بھر کے پین آلا
 راول جوگی ای تاں آہا۔ بھاویں راول دھاڑویاں دے درودھ جانگلیں دے نال ہے وتی
 وتی پھر دا ہے تے اوہناں اُپر واپرن آلی کروپی تے ہونی بارے اوہناں نوں آکے پہلاں
 ای دس دیندا ہے۔ اوہ فصلاں، رُکھاں، جنوراں تے منکھی سُنکھ ساند، صحت، ہماری تے
 علاج کرن آلیں جڑیاں بوٹیاں بارے جاندا ہے۔ لوکاں نوں سفدیاں تے حقیقت وچ آ
 کے اوکڑاں وچوں نکلن دیاں راہاں دسدا راہندا ہے۔ اوہ بارے بارے بنیاں پرانیاں
 دھرانیاں کہانیاں دا جانو ہے۔ لوکاں نوں کہانیاں سناوندا ہے۔ اوہناں دامن پرچوندہ ہے
 تے بھلے ہوئے راہیاں نوں سدھے پدھرے رستے تے لاوندا ہے۔ اوہ قسمتاں دا حال
 جانن آلا جو سی تے کھڑے سفدیاں نوں بھالن آلا کھوجی ہے پر اُج شامیں اوہ وتی ٹھہری

کیوں نہیں؟ اوس ایسھوں کجھ کھادا پیتا کیوں نہیں۔ اوس کوئی کہانی کیوں نہیں سنائی؟“

اوس صرف کھو ہے دا ای پانی کیوں پیتا ہے؟

کیہ اوہدا پانی پیون کسے آون آلے ویلے وچ کسے ہونی دی علامت ہے؟ تے

اوہ وی کھوہ دا۔ ؟ جدوں کہ نہر تاں وتی دے لہندے ال ای وگ رہی ہے۔ اوہ نہر دی پٹری تے لگ کے بار وچ کیوں نہیں وڑ گیا۔

.....

پہلوں کھنڈی دی واج گلیارے وچ اُبھردی ہے مڑ کے اوہ برائڈے وچ آؤندی ہے۔ امرتا، جاندی ہے۔ ایہہ نولپے ہے۔ چٹے سفید والاں، چٹے سفید مکھڑے اُتے چٹے ای رنگ دی چادر۔ تھلے ہمیش آنگ کالے رنگ وچ رنگیا ہويا کھدر دا باناں۔ نولپے دا ویزھے وچ موجود راہناں، اوہنوں انج لگدا ہے جیویں کوئی نیک روح مُردی ودی ہووے۔ گھرتے باہر ساریاں آسٹے خیر تے برکت وٹدی ودی۔ پر کجھ دتاں توں اوہدی ڈھھی ہو رینوندی جاندی آہی۔ امرتا، نولپے نوں اپنے ساہنے ورھیاں دیاں پوڑھیاں توں تھلے لتھدیاں دیکھیا آہا۔ آخو، اک عمر آؤندی ہے جدوں تسیں اک ای ویلے وچ پوڑھیاں چڑھ دی رہے ہوندے او تے لتھ دی۔۔۔

امرتا، اپنی ماں توں سنیا آہا۔ جو دائی محبت رواجاں تے یاداں واسٹے نزوئے پانی آنگ ہوندی ہے۔ جو محبت دے رُکھڑے نوں ہریاں بھریاں تے ساوا کچوک رکھدی ہے پر اتھھے مُالا جوگیں وچ تاں اجیہا کوئی نہیں دسد ا جیہنوں اسیں محبت دا، ہریا بھریا رُکھ آکھ سکے۔ اسیں تے انج جیویں ہر اوس شے نوں بھل رہے آں۔ جو ساڈے وجود، ساڈی ہوندنوں ثابت سالم رکھ سکے۔ ثابت سالم رکھ سکدی ہے۔ نولپے نے وی انج جیویں امرتا دی سوچ نوں پڑھ لیا ہووے تے سوچ دا جواب سوچ نال ای دیوناں چا ہوندی ہووے، اوس کجھ ای دن پہلوں ایسے سنیا رے توں اپنیاں کناں دیاں والیاں آنگ ای وڈیاں

وڈیاں والیاں امرتا آسٹے بنوائیاں۔ چلدی پھردی، گلاں کردی، کم کردی امرتا دیاں ایہہ والیاں ہندیاں تاں جج نوابیے دی روح وچ تاگھ دے پھل کھرن لگ پمدے۔ ”کوئی چنگا جیہا سکھ گھر دیکھ کے امرتا نوں اوہدے گھر ٹور دیاں۔“ ... وریام، آسٹے، ویسے خاں دی پوتری نوں اپنے ویڑھے لے آواں۔“ اوس امرتا دے ہون آ لے بندے آسٹے چاندی دے ڈھولنے، رکھاں تے مندیریاں خالص سوئے دیاں مڑھواوی لیاں ہاں۔ مڑ کے کھوٹدی دی واج آنگ ای اک واج ویڑھے وچ گونجی۔ ”امرتا دھیے! ایدھرتاں آ، میرے نیڑے۔“ امرتا نیڑے آئی تاں نوابیے اوہدے کن دیاں والیاں نوں چھوہندیاں ہوياں آکھیا، ”دھیے، ویلا تیرے ویاہ دا ہے میں ایہہ شگن اپنے ہتھیں پورے کر کے جاو تاں چاہندی آں۔“ انج جیویں ایہہ گل کردیاں اوہدے ہوٹھ کمب رہے ہون۔

”نہیں لتاں بڈھیے۔“ امرتا ہمیش آنگ پیار بھرے سبھا وچ اوہنوں آکھیا۔

”نہیں کیوں؟ ویاہ دی گل وچ ’نہیں‘ بد شگونی ہوندی ہے۔“

”لتاں بڈھیے، میں جلیانوالہ باغ وچ ہوئے دھروہ تے اوہدے مگروں اٹھن والی نامدی دی لہر تال ویاہی گئی آں تے تیرے شگناں دے چاء میں ہن ہور طرح پورے کراں گی۔“

امرتا، دی ایس گل اندر بھاویں کوئی فلسفہ آہا یاں نہیں، پر ایہہ گل نوابیے دے پلے پئی اُکا کائی نہ۔ نوابیے دے سردا سائیں وی تاں ایس قہر ہتھوں لُٹھ پڑھ گیا آہا۔ مڑ کے امرتا دی کیتی ہوئی گل نوابیے وریام ساہنے دھری تاں اوس اپنا سر انج ہلایا جیویں سبھ کجھ سمجھ گیا ہووے۔ مڑ اودیں ای چوپال نوں مڑ گیا تے کمی نوں گھل کے مربے توں راجو کاٹھے نوں سدوا لیوس۔ جیویں کوئی ضروری گل ہن دی ہن نے نکھٹناں چاہوندا ہووے۔

ولے دے ویاہ بارے کوئی گل نہیں ہوندی آہی، شروع لا، توں ای۔ ہن تاں انج ای اوہدی عمر دی پر چھائیں ڈھلدی پئی آہی۔ اوہدے ویاہ بارے کوئی گل کردا وی

تاں کون؟ ایہنے سُنیارے نوں مل کے گہنے گھڑاون آلی تاں آپوں ای بار دی ڈونگھی نیں
 وچ گواچ گئی۔ اوہ آپ وی مٹی نال مٹی ہو گیا آہا۔ اوہوں جدوں اوہنوں کنسو ہوندى ہے
 جو انگریز ہر پے سے واہی تباہی پھیر رہیا ہے تے ہر اوس بندے نوں بھوکس تے واہی بیجی
 توں ہٹا کے اوہا مٹل سواہ کر دیندا ہے۔ جیہدے بارے اوہنوں پتا لگدا ہے جو اوہدے من
 وچ انگریز ورودھ انتقام دی نکی جیہی چنگ وی بلدی ہے۔ .. ولے خاں سوچدا، جیکر
 اوہنوں وی بھوکس گڈن توں ہٹا دتا گیا تے اوہناں دی بھوکس کسے ہورس نوں دے دتی
 گئی تاں اوہ کیوں جیوے گا؟“

ایہی مسئلہ وریام دے ساہنے آہا ایس لئی اوس ایس مسئلے نوں پنچایت ساہنے
 دھرن دا سوچیا آہا۔ ”برالا جوگیاں“ تیکر انگریز سرکار نہیں بچی تاں ایہدا مطلب ایہہ نہیں
 کہ ایس اوہناں دیاں اکھاں توں پروکھے واں۔ سانوں پتا لگ رہیا ہے جو وڈی جنگ
 وچ اوہدے لئی فوج بن کے لڑن آلیاں تے کسے وی طرح اوہناں دی امداد کرن آلیں
 نوں انگریز وڈے عہدے دے رہیا ہے اوہناں نوں زمیناں الاٹ کر رہیا ہے۔ ایہدے
 وچ اُبھردی لاہم دے تے وڈے شہراں دے لوکی ڈھیر نیں۔ ساڈے ارگے جانگی جو
 اوہدے بھاویں مخالف ہین یا نہیں اوہ تاں انج جیویں اوہدے جُستے تے سب آنگوں
 ڈنگدے نیں۔ گل ایہہ ہے جو جیکر اوہ برالا جوگیاں، وچ وی ایہو کجھ کرن آئے تاں
 سانوں کیہ کرنا چاہیدا اے؟“ وتی آلیاں نوں اتھے اکٹھیاں کرن دامنڈھلا مقصد وی ایہی
 ہے۔ وریام اپنی گل مکائی تاں ڈھیر چرتیک پنچایت وچ ڈونگھی چپ ای رہی۔ اخیر چرے
 راجمو کاٹھیا بولیا:

”سانوں آون والے حالات نوں ویکھناں چاہیدا ہے۔ میں ایہہ گل پہلوں
 وی کر چکیاں۔ .. ہو سکدا اے جو کجھ باہر ہو رہیا ہے اوہ برالا جوگیاں وچ نہ ہووے۔“
 ”ایہہ کیوں ہو سکدا اے؟“ گھگھر یائی ہوئی ایہہ واج پرہیا نے پہلی واریں

سُنی۔ ولے خاں، کھتے دی غری مونہہ وچوں کڈھدیاں آکھیا۔ اوہ بولیا تے مُر بولد ای گئی:
 ”تسیں سنیا نہیں آہ، میرے پتریر نور محمد مرگ آلی منجی تے پیاں پیاں کیہ آکھیا
 آہا۔ اوس آکھیا آہا۔ ایہہ انگریز تہاڈے توں تہاڈیاں زمیناں کھوہ کے کسے ہور نوں دے
 دیوں، گھر بار ساڑ چھڈن۔ تہاڈے کھوہ تے کھوہاں تے پانی تہاڈے کول نہ راہن دیوں
 تے ساڈی آل اولاد نوں بھکھاں تے تسپے دیوں۔ اجیہا ویلا آون والا ہووے۔ سانوں
 پتا وی ہووے تے اسیں بناں کسے تیاری دے اوس ویلے نوں اڈیکدے رہے کہ جدوں
 سرتے آدے گی تاں اوہوں دیکھ لاں گے؟“

”ٹھیک آکھدا ہے چا چا ولیا، مینوں یاد ہے۔ مینوں پیوسد کے آکھیا ہا۔ اوہناں
 من پریت تے امریندر نوں نہیں ماریا اوہناں میری بھین تے بھنویئے نوں ماریا تے اوہ
 سیکڑیاں لوکی جو مارے گئے۔ اوہ ساڈے ای لگدے لیندے ہاٹن۔ رکتوں باہروں نہیں آئے
 ہاٹن۔“ وریام انج جیویں ساہ لین لئی پُپ ہویا۔ تاں راجو کاٹھیا وچوں دی بول پیا:

”تسیں سردار او، تہاڈا فیصلہ ای اخیر لا فیصلہ ہووے گا پر ایہہ گلاں وی یاد رکھو،
 جو ہر سستی، ہر تھاہر تے ہر طرح دی ہون آلی گل انگریز تیک لازمی اپڑدی ہے۔ کیویں؟
 کوئی ذیلدار اپڑاوند ا ہے۔ بیلدار یاں تحصیلدار۔ اوہ ایقہوں دے ای، ساڈے وچ دے
 ای بندے ہوندن۔ .. اک ہور گل یاد رکھنی وی لازمی ہے۔ تسیں کس طرح دی تیاری کرو
 گے۔ اوہ جیہڑے آزاد ہند فوج وچ رلے ہوئے نیں تے ساڈے آٹھ گوانڈھ وچوں
 اٹھ کے لیہناں ناہراں نال جار لے نیں، بھگت سنگھ دی واج ہر روز ودھدی جا رہی سنیدی
 پئی ہے۔ پر مُز وی جیویں ساڈی مخبری ہندی ہے۔ سانوں کوئی پتا ہے۔ کوئی خبر ہے۔ کجھ
 سنیا ہے اسیں۔ لیہناں ناہراں دے اندر وی انگریز اپنے جاسوس گھتے ہوئے نیں۔ مینوں
 تاں لگدا ہے اج یاں کل، کل تھاہراں تے انگریز قابض ہو جاسی۔ ایہہ اسیں سوچناں اے
 جو اسیں گھٹے وچ رُل کے گھٹا ہوونا ہے یاں ہوادا مہاڑ ویکھنا ہے۔“

راحمو کا ٹھپے دی گل مکی تاں پرہیا آلیاں ویکھیا جو پیرو جیہڑا مَن حیاتی دے دریا
 دی دوجی مَن تے لگن آلا آہا تے اپنے بُت دیہہ توں کجھ ای دناں دا پروہناں لگدا آہا،
 اوس اپنا نیزہ پھڑیا۔۔۔ نیزے کھلوتی مُشکی گھوڑی تے پلا کی ماریوس تے اوس لاسے ٹر و گیا
 جدھر اُج تیک کوئی گھٹ ای جاوند آہا۔ خورے کیوں، کیہ جانے؟ پر ایس توں وی ودھ
 ایہہ گل ہوئی جو سارے اوہنوں جاندے نوں وسندے رہے پر کسے نوں توفیق نہ ہوئی جو
 کوئی اوہدے توں کُچھ ای لیندا کہ وہ کدھرنوں جا رہیا اے تے کیوں؟

.....

مُز کے دریا م، پیرو بارے جدوں وی سوچدا۔ ایہی آکھدا: ودھ توں ودھ اک
 ادھ انگریز دا گانا کس لیا ہونا پسو، اپنے کمزور ہتھوں وچ پھڑے ہوئے رومال نال، پر اوہ
 نہیں جاند ا جواتھے بُرا لا جو گیاں وچ اوہدے دو ہتھوں دے نہ ہون نال ایس کسے ہتھل
 ہو گئے آں۔“

بُرا لا جو گیاں، وچ راہن آلیاں دی حیاتی اُنج ای اگے ٹردی رہی جیویں
 لچھیاں وستیاں وچ راہن آلیاں دی ٹردی راہندی اے۔ اُنج جیویں اوہناں راحمو کا ٹھپے
 دیاں گلاں نوں مَن لیہ ہووے۔ اُنج جیویں اوہ کسے ہونی نوں اڈیک رہے ہون۔
 چیر دی اک کوئی شام راول جوگی نوں ایستھوں لنگھیاں ویکھیا گیا، آکھدے
 نیں، ”اوہدے ہتھیں کھوٹدی دی تھاہرے کنگ آہی جیہدے اُتے اوہ گاوند جا رہیا آہا۔“

18

آوونی بھیناں رل گاوونی گھوڑیاں

بُرا لا جوگیاں ہُن اجیہی دستی آہی۔ جتھے حیاتی دیاں لوڑیندیاں سبھے شیواں لبھ جاندیاں۔ بُرا لا جوگیاں تے پکی ماڑی نیزے لائل پور، دے ناں توں اک وڈی منڈی بن گئی آہی۔ دوسا بھر لائی فچراں ساراں اپناں گڈا، جولیندا، جیہندے اگے خچر بدھا ہوندا، شام پین توں پہلاں سودا لے کے دستی اپڑ آؤندا۔ کدی کدی راہو کاٹھیا وی اپنے شوقی ٹانگے اُتے منڈی جاؤندا تے کدی نرا ٹانگے تے دو چار لوکاں نوں بٹھا کے کچی سڑک تے دور تائیں جھوٹے دواندا۔

مرد، کم کار توں ویہلے ہو کے چھے خور کپڑے پاؤندے۔ جیہناں نوں دھون لکیاں نیل لایا جاندا۔ دھون نگروں وی جیہدے نشان رہ جاندا۔ نیل، کپڑیاں وچ رلی میل کھا جاندا۔ وڈی عمر دیاں کچھ زنانیاں کالے بانے پائی چرے ڈاھ کے ایدھر او دھر دیاں گلاں کر کے دینہہ لاہن دا جتن کردیاں۔ جوان مٹیاراں پانی بھر دیاں۔ دستی وچ ہون آ لے ویا ہواں، شادیاں تے گاؤں کڈھ دیاں۔ سخی کھیڈ دیاں، چھیمبیاں دے رنگے ہوئے کپڑے، سوئے دیاں والیاں تے کانٹے پاؤندیاں۔ کواریاں چھوہریاں کناں وچ

چاندی دے بُندے، والیاں یاں پھیر سوئے دے بنائے ہوئے دُر ورتدیاں۔ اوہناں دے پہراوے توں پتا لگ جاند ا جولیہناں حالے پرینوناں ہے۔

کتیں دی ترہہ ہو گئی آہی مکھر سر، نوں آن چڑھیا آہا۔ .. نواپئے گھنڈی پھڑی، کے نین دے سرتے روں دی گھڑی دھریوس تے پنچوان لئی ٹرن لگی تاں امرتا اوہنوں روک لی۔ رضائیاں، ٹلائییاں دا کپڑا اپنے ہتھیں کردیاں آکھیوس: ”تسیں سارا دینہہ اوتھے پتے کول ہڈ ضرور بھنوانے نیں میں جاندی آں۔“

نواپئے عمر نال اپنی گھردی، کبدی واج وچ آکھیا: ”جوان جہان دھیاں گھرے ای سوہندیاں نیں۔ پُتری، تھوڑا جیہا ٹر لاں گی تاں ٹنگاں نسل ہو جاسن نالے کوئی بڈھڑی ٹھیری فکر پئی تاں اوہدے نال کائی دکھ سکھ کر لیاں۔“

”اتماں، توں ٹنگاں نسل کرن تے دکھ سکھ کرن ضرور ٹر، پر میں وی نال ای جاساں۔ نالے کنی واری تہانوں آکھیا ہے مینوں دھیاں آنگ نہ سمجھو، جوان جہان تاں اُکا نہیں۔ توں نہیں جاندی ایں اتماں بڈھئے! ورھے ہو گئے میں اندروں بدل گئی آں۔“ امرتا دی گل سن کے نواپئے پُپ کر گئی۔ پر اوہدی کھوٹدی رکتے رکتے روڑاں آلی پکی بھوکیں تے لگدی تاں واج ضروری اُبھردی۔

سو جے پتے، نواپئے تے امرتا دے کوٹھڑی وچ وڑدیاں ای اوتھے پہلوں توں پئی رُوں نوں اک پاسے کیتا۔ اوہناں دی روں لے کے بھوکیں تے وچھاوَن لگ پیا تے ہر آری وانگوں ایہہ گل کیتوس:

”وکیھو، نا ایہوں آکھدے نیں ویلی ہوئی رُوں، مجال ہے جو کوئی وڑیواں، پھٹی وچ رہ جاوے۔“ اوہ جاند آہا جو روں نواپئے آپ ویلدی ہے۔ تے گل ایہہ آہی جو ہر دساکھی تے نواپئے اوہنوں دو چار پڑوپے کنک ودھ پا دیندی۔ ایس پاروں دو جے گھراں اپوں آون آلی روں وچ وڑیویاں دا ہونا تے نواپئے دی ویلی ہوئی رُوں وچ

وڑیویاں دا نہ ہوناں لازمی امر آہا۔۔۔ اک نظر اوس چھت نال لگے ہوئے گنڈے وچ
 پھسی کمان، تنڈی تے رسے نوں ویکھیا تے ہتھیں پھڑی مُنگلی نوں تار، اُتے مارن لگ
 پیا۔ اک ہنری پٹخے آنگ اوس دوجے ہتھ وچ تاڑا پھڑ لیا۔ دھک دھک، تھے تھے دی
 واج ودھن لگ پئی۔

اک دو جوان نگاہاں امرتا دے وجود اُپر ضرور پیاں پر نواپے نال دُکھ سکھ سانجھا
 کرن لئی کوئی زنانی نہ اپڑی۔ اوہ وان دے موڑھے اُپر کھونڈی کھاڈی پٹھ دھری ڈونگھیاں
 سوچاں وچ گواچی رہی۔
 مکھر نکلے گیا۔
 پوہ آن ڈھکا۔

پٹخے توں بھروائیاں ہوئیاں سوتاں منجیاں تے وچھر گئیاں۔
 نویاں فصلاں بیجن آسٹے کیاریاں وچ پانی بھردتا گیا۔ دُہراں، تہراں لگ
 گئیاں۔ فصلاں گڈیاں گئیاں پر فصلاں بارے وریام نال چھڑیاں راحو کاٹھے دیں
 گلاں نہ ممکنیاں ہائن تے نہ ای ممکنیاں۔

وریام ڈونگھی سوچ وچ ڈُپیا سوچدا۔۔۔ اوہ انگریزاں ورودھ لڑن توں کیوں
 انکاری ہے۔ کیوں حیلے بھانے لہدا اودا ہے کیہ اوہ میرومرانی دیاں گلاں سُن کے ای ریک
 گیا۔ اودوں جدوں اوہ وتی وچ لوکاں دیاں ہماریاں ویکھن حکیم نال آیا آہا۔۔۔ کیہ اوہ
 اوس مان مریدا نوں گوا بیٹھا ہے جو اوہدے خانوادے دی خاص نشانی رہی، تے جیہنوں
 قائم دائم رکھن آسٹے اوہدے دادے تے دادے دے بھراواں اپنیاں جاناں اپنے ای لہو
 دیاں لکیراں تے روڑھ دتیاں۔۔۔ مربعیاں تے مال مویشیاں دی مالکی تے چودھراہٹ ای
 تے نہیں اوہنوں چُپ رکھی ودی۔ کیہ بہادراں تے سورمیاں دی ایہو ای نشانی ہوندی ہے
 جو وریام وچ دسدی پئی ہے۔“

”مینوں انج نہیں کرناں چاہیدا۔“

”میں ایس نموشی نال کیوں جی سکداں؟“ اوہ سوچدا۔

رنجکے دی کیاری تے پٹھیاں ولے خاں نواپئے نوں اپنا سفناں دسیا۔

”میری ماں دوروں رُکھاں دی جھنگی وچوں بھجی آئی تے مینوں انج سینے

لایوس جیویں مینہ سن مگروں روڑاں آلی بھوئیں وچوں اوہنوں کوئی خزانہ لہہ گیا ہووے۔“

”توں اوہدے آسٹے خزانے آنگ ای تاں ہلویں، سوہنیا۔“ نواپئے اوہدے سر

تے ہتھ پھیر دیاں موہ نال آکھیا۔

وٹی دی پٹھلی لاہے بہوں گھٹ رقبہ رہ گیا آہا۔ جتھے جانگی ککر لا دتے گئے

ہاٹن۔ تاں جو کجھ سے مگروں ایہہ بھوئیں دی گڈن جوگی ہو جاوے۔

جیہڑی بھوئیں بن گئی آہی اوہدے وچ کک، رُوں، کماند، ماہ، منگی، مسر،

چھولے گڈے جاندے۔ مکئی، جوار، تل، گوارا، رنجکا، لوسن، شالا تے گھاہ عام ہوندا۔

شادیاں، ویاہواں تے گاواں، وچھیاں کٹیاں تے وچھے کوہے تے پکائے جاندے۔

پُواں آلی چکی نال گھراں وچ ای آنا پیٹھا جاند، بھاویں وٹی وچ آنا پیٹھن

آسٹے خراس لگ گئے ہاٹن۔ گھراں وچ آٹے دیاں سیویاں، حلوہ، پُوے، باجرے تے مکئی

دیاں روٹیاں پکدیاں۔ چھولیاں دی پلی تے امیاں دی چٹنی نال گھی کھائی جاندی۔

بھنڈی، وٹاؤں، گوہی، کدو، دھاہنے، تھوم وصل تے مرچاں عام اُگدیاں۔ بیر، شہتوت،

پیلھو آں، ڈیہلے، لسوڑے، امب، جموں، نمبو، مالٹے، امرود عام آون لگ پئے۔ فصلاں

دے بنیاں اُتے سیو بیراں دیاں قطاراں لکیاں ہوندیاں۔ حیاتی اپنے سُہا اپنے ٹھہا وچ

لنگھ رہی آہی۔ دُکھ، سُکھ، جین، مرن تے ویاہ، منکھ پورے طور منائے جاندے۔

وریم تے صاحبان دی منگنی ہوگئی۔ ویاہ دے دیہاڑ نیڑے توں نیڑے آون

لگ پئے۔ . پر مُلکھ وچ امن کوئی ناہس۔

ہر چوک، ہر بازار وچ پھاہیاں گڈ دتیاں کنیاں۔

حیاتی مُز کے سنگون، سمنن لگ پئی۔ ڈرتے سہم، ہرجی دے جتے وچ لہو آنگ

رکن لگ پیا۔ .

باراں صاف ہوئیاں، جنگل وڈھے گئے، فصلاں پک کے گھر آون لگ پیاں

تاں گلاں ہوون لگ پیاں جو انگریزاں وانی واناں توں ملکیت دا حق کھوہ کے نرا واہی نیجی دا

حق دیون دا فیصلہ کیتا ہے۔ تدوں بھگت سنگھ تے اوہدے ساتھیاں انگریز خلاف بغاوت دا

جھنڈا چک لیا آہا۔ . باری دو آب ایکٹ تے آب کاری بل کئے ای لوکاں نوں بنوت

تے مجبور کیتا کنیاں ای کالے پانی دی قید بھگتی تے کنیاں حیاتی دی قید توں مُکتی حاصل کر

لئی۔ لیہناں وچ ای بھگت سنگھ وی رلا آہا۔ لاہور، وچ آزادی دے ایس سورے نوں

پھاہے لا دتا گیا۔ پچھوں خلقت اوہدے سوہلے گاویں۔ بھگت سنگھ دی شہیدی تے شاعری

بنی۔ اوہدی شہادت اُتے بنی گھوڑی گھر گھر گاویں جا رہی آہی۔ ویڑھے وچ کوئی رات

لتھدی آہی جدوں نواپئے نوں امرتا دی واج سُلیجی۔ اوہ ہولے ہولے گوں رہی آہی:

گل پھانسی دا سوہناں ہاروے ہاں

ماتا پیاری اج، ہنچھواں دا پانی

پئی پتر اُتوں ہے وار دی وے ہاں

بھین پیاری دیاں بھریاں نیں اکھیاں

ڈلھ ڈلھ پیندا وچوں نیروے ہاں

آوو فی بھیناں رل گاوو فی گھوڑیاں

راج گرو، سکھ دیووی ژ پئے

یاراں دے کپے جیہڑے یاروے ہاں

شمع وطن دے تن پروانے

چلے سدن ڈولا ماروے ہاں

چالھی کروڑ تیری جج وے لاڑیا

کئی پیدل تے کئی اسوار وے ہاں

آوو نی بھیناں رل گاوو نی گھوڑیاں

کھڑ کھڑ ہسدے، غم نہ کوئی

متھے تے لالی بے شمار وے ہاں

قوم لئی منن داشوق دل وچ

رتجھاں رہیاں ٹھاٹھاں ماروے ہاں

آوو نی بھیناں رل گاوو نی گھوڑیاں

جد تک جھکن چن تے تارے

جد تک رہے سنسار وے ہاں

آوو نی بھیناں رل گاوو نی گھوڑیاں

رسی پھانسی دی شیر نے چم کے

دتا تریک نوں شنگار وے ہاں

ہلکاری امر ہو یا دلش تے مٹ کے

بھگت سنگھ سردار وے ہاں

آوو نی بھیناں رل گاوو نی گھوڑیاں

جج وے ہوئی اے تیار وے ہاں

جج وے ہوئی اے تیار وے ہاں

ایہہ گاؤں گاؤندی امرتا نوں سن کے، کچھ سے پہلاں امرتا نال اوہدے ویاہ

بارے کیتی گل تے اوہدے دتے جواب نوں یاد کر کے نولپئے دے ہوٹھاں تے وری کھلر گئی۔ مڑ کے اوہدے اندر دُکھ بھر آیا۔ اوہدا من تے اکھاں گلیاں ہو سکیاں۔ اوہدے ساہنے امرتا دی اضاٹیں جاندی جوانی دا دُکھ آہایاں کوئی اپنا صدمہ، اوہ کوئی فیصلہ نہ کر سکی پر اوس منجی تے لمیاں پئی پئی نے اکھاں میٹ لیاں۔ اکھاں میٹ لیاں تے مڑ کے اوس سگوں دا سگواں اوہی سفتاں ویکھیا۔ جیہڑا اوس کجھ راتاں پہلے ویکھیا آہا۔

.....

میرے نانے چودھری اروڑے خاں بارے خلقت کیہ کیہ گلاں کردی ہے۔ دتی دے ہورس لوکاں نوں تاں میرے ساہنے کجھ کہن دی جرأت نہیں ہوندی پر کدے کدے میرے لگدے لینے، میرے اپنے رشتے دار انج دیاں گلاں کریندن جیویں میرے اُپر ٹچکراں کریندے ہوں۔ پر میں سوچداں جو چودھری اروڑے خاں بھنگ دا نشہ کر کے کبھڑی دنیا توں لگناں چاہوندا ہووے گا۔ جیویں میں اج اک دنیا توں لگ کے اک دوجی دنیا وچ پناہ لیناں۔ جدوں اوس دنیا توں ڈر کے موناں تاں پہلے آلی دنیا مینوں ٹنہدی ہے۔ اک دنیا اوہ ہے جیہدے وچ جین دا عہد میرے توں میرے پوٹو محمد لیا آہا تے اک دوجی دنیا ہے جیہدے وچ جین، جیہدے وچ راہن، جیہدے وچ وسن دی صلاح مینوں راحمو کاٹھیے دتی ہے۔ جیہدے وچ میں آپوں وی راہناں چاہونداں، پہلے توں ای میں اندروں چاہوندا ساں جو مینوں کوئی اجیہی ای صلاح دیوے جیکر اوہ راحمو کاٹھیے دے دتی ہے تاں اوہدے وچ اوہد اوش کیہ ہے؟ راحمو کاٹھیا اوس ہندو پیے توں ودھ انگریزاں نوں انصاف پسند سمجھدا ہے۔ آہندا ہے انگریز دے آون نال لوکاں نوں فائدہ ہووے گا۔ آہندا ہے انگریز حکومت آ، جان نال لیہناں بنیاں دا کوٹھپیا جاوے گا۔ جیہڑے بیٹھے بٹھائے ساڈا محتاں نال کھٹیا مال ہڑپ کر جلدن، تے اوہ دھاڑوی وی قاعدے قانون پیٹھ آ جاون گے جیہڑے جتھے بنا بنا کے سانوں لٹن آوندے نیں۔ .. اوہ آہندا ہے مینوں

وی انگریز نال رل کے اپنی طاقت ودھاوئی چاہیدی ہے۔۔ اوہدے وڈکیاں دی جیکر انگریزاں نال لڑائی رہی ہے۔ تاں اوہدے وچ اوہ نال شامل نہیں رہیا۔ ”پرانج کرن نال میرے وڈکیاں دا خون تے امرتا دے مایاں دی بے دوسی موت تاں اضاٹیں جاوے گی۔“ اوہدیں سوچاں وچ بدلاؤ آؤندا رہندا۔ اوہ مُر سوچدا۔ ”میں وی تے اک اجیہی دنیا دی بھال وچ آں۔ جیہدیاں جڑھاں بُرالا جوگیاں وچ بہوں ڈونگھیاں نیں۔ ہواکس آنگ آون والے راول جوگی دی روح آنگ جیوندی ہے بُرالا جوگیاں دی وستی دی ہر اک شے۔ جیہدے وچ میرے وڈکے جیوندے نیں۔

اک اجیہی دنیا جیہڑی قانون، نویاں بندیاں بیٹیاں سراواں، ریلوے لائن، نہراں، فوجی کیمپاں تے نویں نویں ہتھیاراں کچھے جھپدی جا رہی ہے۔ اخیر اپنی کوٹھپ جاوے گی جو ساڈے بھانے تاں مراں جاوے گی۔

”انگریز ضرور بر ضرور ظلم کر رہیا ہے۔ قبضے دی نیت نال ہر آون آلا اک ارادہ کر کے آؤندا ہے تے اوہدے ارادے دی عینہ ظلم نال ای اُسردی ہے جیکر اوہ ظلم نہ کرے تے لوکاں وچ ڈر، خوف تے اوہدی بہادری اوہدی جرأت نہیں منی جاندی۔ حکومت تے سرداری تاں اوہدے تاں نوں منے جاون نال ای قائم رہ سکدیاں نیں۔ انگریز وی اپنے ارادے نوں جرأت تے ظلم تے نویں نویں ہتھیاراں نال اُساردا ہے۔ اوہ ساڈے نیزیاں تے برچھیاں دے سائے بندوقاں، بارود تے توپاں لے کے آیا ہے۔۔۔“

”کیہ توں نہیں جاند اور یام خاں جو میر و مراٹی تے اوہدے پتر، اچ انگریز دے ہنہ بلی بنے ہوئے نیں۔ ہر روز ودھ توں ودھ بھوکیں اوہناں دی مالکی وچ آؤندی جا رہی ہے۔۔ ہر، جیہنوں تیرے تے میرے جیسے راٹھاں دیاں وڈکیاں لہو، مُڑھکا دہا کے اباد کیتا۔ ہُن جیسے ای لوک اوہنوں سنبھالی جا رہے نیں۔ انگریز بہادر اباد کاراں نوں لمبرداریاں تے سرداریاں بخش جی رہیا ہے۔ میر و مراٹی جیسے جاسوساں راہیں، اوہنوں

جدوں پتا لگدا ہے کہ کتھے کتھے لوک انگریز سرکار دے ورودھی نیں اوہناں نال کیہ کجھ نہیں کیتا جندا۔ تے فرض کرو جیکر اوہ ہور کجھ نہ وی کرے اوہناں توں بھونیاں ای لے لوے یاں اوہناں دیاں زمیناں نوں جاون آ لے پانیاں دے موگھیاں دے نکے ای سوڑے رکھ دیوے۔ اوہناں آسٹے تاں ایہی گھانا بہوں وڈا ہے۔ ”سوچ لو یں انگریز مخالفت دامنڈھ بنھناں سوکھا ہے پر اوہنوں توڑ چاڑھناں بہوں اوکھا ہوسی۔ توں جاند ایں جو مومورے کھیانے تے سردار سے خاں سیال دیاں دوہتریاں پوتریاں نوں کوں ذلیل تے رسوا کیتا گی۔ جیہناں اپنے وڈکیاں دی ریت توں ہٹ کے انگریز ورودھ داج کڈھی۔ اوہناں دے کیاں ہتھوں ای اوہناں نوں پھایاں تے چاڑھیا گیا۔ اوہناں توں گندیں نالیاں دیاں صفائیاں کروائیاں کھیاں۔ اوہناں نوں کالے پانیاں کھل دتا گیا۔“

وریام نوں انج لگدا جو ہر ایلے اوہدے ضمیر تے وجود وچکار اک یدھ، اک جنگ ای ہوندی راہندی۔ اوہدے ضمیر ورودھ جیہڑی اک شے ہے۔ اوہنوں اوہ وجود آکھدا ہے۔ اوہ راحمو کاٹھیے دا حامی ہے تے ضمیر پتا نہیں اوہ آپ ہے یاں زندگی جین دی سدھر۔ وریام، ستیاں جاگدیاں، سُفنے ویکھدیاں ایس ای خیال پیا راہندا۔ جیہدا کوئی حل، کوئی انت مہرا اوہدے ہتھیں نہ آؤندا۔

بھادروں دیاں ہمس بھریاں راتاں وچ وریام ایہناں ای خیالاں وچ مڑھکو مڑھکی راہندا۔ اک اگلی راتیں اوس دوکھ وکھ سُفنے ویکھے۔ پہلے سُفنے وچ اوہ دریا دی گنڈ وچ پھر رہیا ہے دوئی لاہے بھرواں جنگل ہے۔ اکے آریں جنگل چوں ہاتھیاں دا اک ٹولہ آن نکلدا ہے۔ تے پورا ٹولہ اوہدے ویکھدیاں ویکھدیاں نچدا ہے تے نچدا نچدا دلہلی بھونیں وچ تھلے لہہ جاند ا ہے۔ بس اوہناں دے سُندا تے رہ جاندے نیں۔ اوہ گھابر کے اٹھدا ہے۔ پانی پی کے سوں جاند ا ہے تاں اگلے ای سُفنے وچ ویکھدا ہے راحمو کاٹھیا اوہنوں اجنا لے ہون آلی نامری بارے دس رہیا ہے۔ جو کجھ اوہ دس رہیا ہے اوہنوں اوہ

نظر وی آ رہیا ہے۔ اوہ دیکھدا ہے جو کیویں اجنا لے نامری مگروں قتلّام ہوندا ہے تے
 کیویں راحمو کاٹھیے دا اک وڈکا ایس قتلّام وچ ماریا جاندا ہے۔ راحمو کاٹھیے تے وریام دے
 دیکھدیں کئے ای لوکی فریڈرک دی فوج دیاں انھیاں گولیاں توں بچن لئی دریا دیں
 موجاں وچ گواچ جاندا ہے۔ وریام اگے ودھدا ہے تے لیہناں چھالاں مارن آلیں
 مہنٹو نامراں دا لہو نتھار کے چڑے دی اک مشک وچ بھر دا ہے تے سُفنے وچ ای سوچدا
 ہے۔ نامراں دی موت وچ راحمو کاٹھیے دے وڈکے دا ماریا جاناں صدے دی گل ہے یں
 فخر دی.....؟“

اوہ کوئی وی فیصلہ کیتے بنا گھار کے اُٹھ باہندا ہے۔

19

چیتر دی تانگھ

”راحمو کاٹھیا بھاویں بندہ وی پورے وقوف دا نہیں لگدا پر مُڑ وی کجھ گلاں
اچھیاں کر جاندا ہے جیہناں اُتے بندہ سوچدا ضرور ہے۔“

”پر میں اوہدیاں گلاں تے کیوں سوچدا ودا آں اج کل؟“ وریام انج جیویں
راحمو کاٹھیے تے اوہدیاں گلاں نوں گلوں لاہ کے لاہے سُنیا تے مُڑ کے ٹوکے آئی ول نوں
نُر پیا۔ اوس سوتے ایلے صاحبان نوں ملن دا کارا کیتا ہویا آہا۔ کجھ ای دیہاڑ پہلوں
صاحبان نال کی جیہی گل اُتے رُسن مگروں نولپئے اوہناں دی رسائی کرا چھڈی آہی۔ اوہ
صاحبان بارے سوچدا جا رہیا آہا۔ نولپئے صاحبان دے دمنہہ بر رات گُن گاؤندی وتدی
تے اوہنوں اپنی وڈکی راباں آنگ گُن وتی آکھدی۔ راباں جیہدے بارے اوس آپ
سُنیا ای ہویا آہا۔ اپنے ہنر تے کسیدہ کڈھن الوں۔ گھر دے کموں کاجوں صاحبان، وریام
نوں وی ڈھیر دانی لگدی یاں شاید اوس جدوں دا اوہدے بارے سوچناں شروع کردتا آہا
اوہ ہر ایلے اوہدے بارے ای سوچدا راہندا۔ اوہ کیویں گھر دیاں کندھاں، دانیاں آلے
بھڑولے، رسوئی دے اوٹے، ہارے، چلھے، لوہے تے مٹی نال پوچ کے رکھدی۔ کیویں

منجی پیڑھی، پنگھوڑے، وان تے سوتر نال چٹائیاں، دریاں تے وچھونے اُندی تے اوہناں
نوں صاف ستھرا رکھدی، تے کیویں پچھیاں تے ٹوکریاں دوروں ای دسدیاں جو اوہناں
نوں صاحبان دے ہتھ لگے نیں۔

اوہ نویں واہی پیلی دے سیہاڑاں وچوں اوہناں دے اُبھاراں تے نواناں
وچوں لنگھدا ہویا جا رہیا آہا۔ اوس اک تھاہریں ٹیہری دے چترے آٹھ دے ویکھے۔ دور
بولدی ٹیہری دی واج سنوس۔ نویں نویں پھیرے گئے سہاگے آلی بھونیں وچوں لنگھیا۔
جتھے ولے تارے میرے دے سیہاڑاں چوگرداسی دا دائرہ جیہا بنا چھڈیا آہا۔
بھلکن مک چلکيا آہا۔

چیترا، نے چڑھدیاں ای اوہدے من وچ عجیب تاںگھاں جگا چھڈیاں ہاں۔
اوہدے چاروں پاسے جیویں قدرتی رنگاں دی پٹھار پندی ہووے۔ اوہ ٹوکے آئی دے
نیڑے اپڑیا۔ اوہنوں صاحبان گاوندی دی واج سنیجی اوس پیراں دا بھار ہولا کرلی، تے
کن اوہدی واج تے دھریوس۔

”روح ہو جاوے گی سیلانی۔ بُت وچ گلایاں دے رُسی۔“

صاحبان کجھ چرتیک چپ کیتی رکھی مُو کے انج جیویں آہ بھریوس۔

”میں تینوں گھر گھر ڈھونڈاں۔ کراگ دا بہانہ۔“

اوس جاندیاں ای اپنی بانہ صاحبان دے موڈھے تے دھر کے اوہنوں اپنے
ال نوں چھلکيا، گل نال لاوندیاں پچھویس، ”کیہنوں اگ دے بھانے گھر گھر ڈھونڈ دی
سیلانی ہو گئی ایں؟“

”اڑیا، تینوں ای، ہور کسے نوں میں اگ وچ گھتاں ایں۔“ ”اج تیری ونجھلی
دی واج نہیں آئی مینوں، تے جدوں میں تیری ونجھلی نہیں سندی مینوں انج جیویں تاپ
جیہا چڑھ جاندا ہے۔ ادریویں دا، تیری ونجھلی میرے ادریویں دا تاپ لاہ چھڈ دی ہے۔“

میرے ہاں دیاں سبھ پرہنج سکیاں، پتا نہیں مینوں توں کدوں تیک اڈیک دی سولی تے لٹکائی رکھناں ایں۔ صاحبان دی گل سن کے وریام ماڑا جیہا ہسیا، پر مڑ کے چپ ہو گیا۔

”توں ونجھلی دی واج دی گل کردی ایں، میں سوچداں جو ساڈے جیسے بندیاں دیاں خوشیاں وی شاید رب نوں نہیں بھاوندیاں۔ مئے میں ویاہ بارے سوچداں پیا ساں، تیری وجھوں نہیں، نواپئے وجھوں جیہڑی دے نہہ برات ساڈے ویاہ دیاں گلاں ای کردی راہندی ہے۔ پر اج انگریز دے کرندے آکے مینوں ہورس ای لاہے سوچن تے لا گئے نیں۔“ اوس جویں چب چب کے گل کیتی۔

”انگریز دے کرندے؟“ صاحبان دی واج وچ حریانی آہی۔ گل کردے کردے اوہ اپنے اُتلے نوں ہتھ وچ لے کے مروڑن لگ پئی۔ اُتلے تے چمکدے تارے جھڑجھڑ کے بھوئیں تے ڈگن لگ پئے۔

”انگریز دے کرندے آئے ہاں۔ ایس واریں مالیہ لین لئی نہیں۔ بھڈاں، گاواں، اٹھال، مجھاں، ڈھکیاں تے ٹیکس سگوں چھولیاں، کنک، مکئی ایتھوں تیک جو گھاہ بوٹ تے دبھ تے مالیہ دیوناں ہن لوکھا نہیں لگدا سانوں پر اید کیس تے اوہ حد ای کر گئے نیں۔“ گل کردیاں اوہدی واج نیویں ہوندی گئی۔

”اوہناں کیہ آکھیا تینوں؟“ صاحبان انج جیویں اوہنوں بکل وچ لیندی ہووے۔ اوس اوہدے سردے والاں وچ ہتھ پھیریا۔ اوہدی کھاڈی تے ہتھ رکھ، منہ، منہ تے اکھاں، اکھاں دے ساہنے کر دیاں آکھیا: ”میں چراغ توں گھوڑی نول ول کے لیا رہیا آہا، اوہ چار جنے ہاں۔ چاروں گھڑا سوار، ترے ایتھوں دے اک باہر لا۔ اوہناں میرے ال تکیا تے پھیر گھوڑیاں میرے ول لیاوندے ہوئے ہوئے تھلے لہندے گئے۔ بہوں نیڑے آکے اوہناں دسیا۔“ اوہ سرکار دے بندے نیں تے بُرالا جوگیاں دی بھوئیں بارے حساب کتاب کرن آئے نیں۔“

میں آکھیا، ”اُڑالا جوگیاں، دی پوری دستی دی بھونیں دا مالیه سرکار دے خزانے
وچ جمع ہوندا ہے ہمیش۔“

”مالیہ دا نہیں، بھونیں دا حساب کتاب۔“ اوہ ہور تر کھے ہو کے بولے۔
”بھونیں تے ساڈی ہے تے تسیں ایہدا حساب کتاب کیویں کر سکدے او؟“
میری ایس گل تے اوہ بولے۔

”وڈی جنگ مکروں سرکار برطانیہ نوں پسیاں تے بندیاں دی لوڑ ڈھیر ہے۔
ایتھوں دی خلقت نوں نہراں کڈھ کے دیون تے ریلوے دا نظام چلاون مکروں کنے ای
سرکاری کم ادھ سچدھے پئے نیں؟“ اوہناں آکھیا۔

”پر نہراں تے ریلوے دا نظام تاں تسیں ایتھوں دے عام لوکاں تے جیلاں
وچ ڈھکے قیدیوں توں مشقت کروا کے تے ایتھوں دے خزانیاں نوں لٹ کے چلایا ہے
تھاڈے پلیوں کیہ خرچ ہو یا؟“ پتا نہیں میں ایہہ گل کیویں کیتی پر میری ایہہ گل تاں جیویں
اوہناں نوں ڈانگ آنگ لگی۔

”تیریاں ایہناں گلاں بارے پتا لگن وجوں ای سانوں تیرے ال گھلیا گی
ہے۔“ اوہ ایہہ آکھدے ہوئے ایتھوں اُڑو گے جو۔ توں سر پنچا، اپنے قبیلے تے دستی آلیاں
نوں دس دے جو اسیں کسے ویلے وی آسکدے واں۔ اک نواں انتظام کرن۔“ اوہناں
گھوڑیاں دا مونہہ موڑ لیا۔ ”میں چھیتی چھیتی اُرن لگ پیا، گھوڑی دا کڑیالا ہتھیں پھڑ
کے، مینوں گھوڑی اُتے چڑھن دا وی خیال نہیں آیا۔ جوان جہان ہوندیاں وی انج جیویں
میریاں ہڈیاں دُکھن لگ پیاں ہون۔ اوہ جاندے جاندے رُکے، مُڑ کے میرے الوں
وکیونیں تے جنگل وچ ہر بندے اک اک فائر کیتا۔ جیہدی وائج مینوں حالے وی جنگل
وچ گونج رہی سُنیدی اے۔“

ڈھیر چڑتیک اوہ اک دو بجے نال لگے کھلوتے رہے۔

ڈھیر چرتیک چپ رہی۔۔۔ مڑ کے انج جیویں اوہ ہر گل بھل گئے ہوں۔
 ”توں تے پچھن وی نوہہ آیا۔ میں تاں ڈھیر بمار رہی آں۔ وتی دیں گڑیاں
 دیاں مہیاں مینوں انج کیتی نوں ہوو ساڑیا ای وریام۔“ صاحبان گل کردی کردی پھس پئی۔
 وتی وچ بھاویں اوہناں بندیاں دے آون دا کسے نوں پتا نہیں لگا آہا۔ سوائے
 وریام یں صاحبان دے، جیہوں اوس آپ اوہناں بارے دسیا آہا، تاں جو اوہدے من
 توں بھارتھ جاوے، اک اجیہا بھار جیہوں اوہ کوئی وی ناؤں نہیں دے سکيا آہا، جیہڑا
 اوہنوں اپنے پیٹھ میںندا جارہیا آہا۔ اوہ ایس بھارتھلے ایس وجہوں ای آیا آہا۔ اوس فرض
 کر لیا آہا جیویں سرکاری کربندیاں نوں اوہدے نال رعب نال گل کردیاں وتی آلیاں سُن
 لیا ہے، تے جاندیاں ہویاں فائر کردیاں نوں وتی آلیاں اک قطار وچ کھلو کے دیکھ لیا
 ہے، اک بچہ، اک سردار ہوندیاں اوہدے آسٹے ایہہ بڑی نموشی آلی گل آہی۔
 وریام نوں لگدا، اوہدے وجود دا کھم رکتوں وچکار دیوں کڑک گیا ہے تے
 اوہدے وجود اُپر اُسریا ہويا پوری وتی دا میکل ڈگن آلا ہے۔ ایس ای وجہوں اوہ اپنے
 آپ نوں پوری وتی توں لکاوندا ہويا آوندا جاوندا۔
 کسے ای دہنہہ لنگھ گئے۔۔۔ اوہناں بندیاں نوں وتی وچ آ کے وریام نوں
 ملیاں، اوہنوں تڑی لا کے گیاں نوں۔۔۔ اوہ مڑ کے نہیں آئے۔ ہولے ہولے اوہدے من
 توں ایس واقع دا بھارتھندا گیا۔۔۔ وتی دا کار و بیہار جو پہلوں ای اکسارتا نال چل رہیا
 آہا۔ چلدا رہیا۔ وریام اپنے آپ نوں اوس ای طریقے وچ ڈھال لیا جو پچھلے دناں وچ
 اوہدا وتیرہ آہا۔

صاحبان تے اوہدی منگنی ہو گئی۔۔۔ ویاہ دی تیاری ہوں لگ پئی۔
 بُرا لا جو گیاں وچ منختی تے کاسے لوکاں دہنہہ برات ہڈ پیر بھن کے ہر پاسوں
 جھاڑ جھنکار مکا چھڈی آہی۔ کچھ جانگلی لکراں بناں، جیہناں نوں کلری بھوکیں وچ آپ ای

اوہناں لایا آہا، تاں جو اوس بھوکیں نوں واہن دے لائق بنایا جاسکے۔ مَن ہر پے فصلان ٹھکدیاں دسدیاں۔ ڈیک نیڑے ذخیرے وچ لوکیں اپنے جنور کھلے چھڈ دیندے تے شلتاں نوں ہر گھر دا کوئی ٹڈھا، گڑی یاں بڈھا ٹھیرا اوہناں نوں موڑ کے باہکاں تے لے آوندا۔ واہی وان فجر پھسدا یاں نال ای داندان دے گل پنجا لیاں گھست کے بھوکیں واہن ٹر پمدے۔ کھوہاں تے ٹنڈاں گڑدیاں تے ندیوں وگدا نیر کھیتاں ول نوں مُر دیاں نالیاں نوں ٹر پیندا۔ سج جمیاں سویراں لوکاں دیاں دیجاں تے خوشیاں دے تھال دھر جاندیاں۔ حیاتی نور نو دسدی۔ لوکی سمجھدے جیویں اوہناں دی حیاتی دکھاں دی کٹھالی وچوں نکل کے سُکھاں دے سچے وچ ڈھل گئی ہے۔

پانیاں آسٹے کھٹے گئے تھلاں تے ٹوئے مے اکساہرے کر دتے گئے۔ جو بھوکیں وچ پہلے توں موجود ہائِن۔ زراعت دے ماہر عملے ولوں دکھ وکھ تھاہراں تے بنائے گئے مٹی دے اوہ مینارے وی جیہناں اُتے بہہ کے اوہ اپنیاں دور بیناں تے دوجیاں آلیاں نال بھوکیں دا اُچ نیواں تھال پدھرا کر دے۔ ایس عملے نوں زمیناں دی گنتری تے اوہناں دے نمبر لان لئی انگریز سرکار گھلایا آہا۔ ایہدے ای مگروں جھوکاں تے وستیاں نوں نمبر دتے گئے تے اوہناں نوں دکھ وکھ ضلعیاں تے تحصیلاں وچ رلایا گیا۔ مَن ایہناں میناراں تے ٹپیاں دی لوڑ وی نہیں رہ گئی آہی۔ جھوکاں دے نمبر لگ گئے تے اوہناں دے وچکاروں نہراں کڈھیاں گئیاں۔

کھیتی باڑی عام ہو گئی۔

دستیاں ہتھ کے جنساں موجب وچکار دیاں تھاہراں تے منڈیاں بنا دیتیاں گئیاں۔ جتھے وکھ وکھ جنساں اکٹھیاں کیتیاں جاندیاں تے مُر کے من مرضی دیاں تھاہراں تے اپڑا دیتیاں جاندیاں۔ ..

کھلے کارے پٹھیاں وریام کدی کدی سوچدا جو اوہدے وچ نابری دا مادہ مرہٹ

تے مُک مُکا گیا ہے۔ ایہدے وچ راجو کاٹھیے دی صلاح دا اوٹاں حصہ نہیں جتاں اوہ سمجھدا ہے۔ حالات کئی واریں اپنے آپ ٹوں اُنج وی بدل لیندن، جیویں تسیں چاہندے او۔ “سگوں اوہ ایہد اک ہور وی کارن سمجھدا آہا۔ جو بہوں حد تک ٹھیک وی آہا۔ آسے پاسے دیاں بہت ساریاں وستیاں وچ انگریز نے دکھ دکھ تھاہروں لیا کے جیہڑے لوکی اباد کیتے ہائن۔ اوہناں وچوں کئی تے ایہتھوں دے ای وسنیک ہائن، تے وڈی جنگ وچ برطانیہ آسٹے فوجی خدمتاں دے چکے ہائن۔ ہور دھاڑوی قوماں نال تعلق رکھدے ہائن۔ جیہناں دا مڈھلا وسب ای طاقت ور تے حکمران قوتاں نال رل کے حیاتی لنگھاؤنا آہا۔ وریام سمجھدا آہا۔ جو ایس نظام دے ہوندیاں، بُرا لا جوگیاں دے واسی تاہر ہووی ویندے تاں کئی کووڈی تاہری دی وچھ ہوندی اوہناں دی۔

اُجاڑ، ویران تے تتی تھاہراے۔ دور دور تیک کسے رُکھ دی وی کوئی چھاں نہیں۔ نواپئے اوہدے وچ فُردی جا رہی ہے۔ ایس دُھیلی تے تتی بیابان تھاہر وچ اوہدا وجود اگ بندھا جا رہیا ہے۔ اوہنوں انتاں دی تریہہ لگی ہے۔ اوہ ویکھدی ہے نہ تے مادہ پکھیرو اوہدے اُتے اُڈدے جا رہے نیں۔ نواپئے سوچدی ہے عجیب گل ہے پکھیروواں نوں نہ تے دُھپ پئی لگدی ہے تے نہ ای تریہہ۔

”ایہہ تریہائی مرے گی یاں دُھپ وچ سڑ کے بھوکس دی تپدی بھٹھی وچ بھج جاوے گی؟“ مادہ پکھیرو پچھدی ہے۔

”ایہہ نہ تے تریہائی مرے گی تے نہ ای دُھپ وچ سڑ کے۔!“ نہ پکھیرو آکھدا ہے۔

”مڑ ایہہ کنج مرے گی، میرے توں تے ایہدی حالت دیکھی نہیں پئی جاندی۔“ مادہ پچھدی ہے۔

”ایہہ پانی دے وساہ وچ مرے گی۔۔۔ جیہنوں ایہہ پانی سمجھے گی اوہ پانی ہووے گا نہیں۔“ نر آکھدا ہے۔

عجیب گل ایہہ ہوندى ہے۔ جو نواپئے ایہہ سارا کجھ ویکھتے سُن دی رہی ہوندى ہے۔ اوہ ایہہ وی جاندی ہے جو ایہہ اوہی پکھیر و نئیں ”چھوئیاں آلے پتن“ نیڑے راہندیاں وی جیہناں دیاں گلاں اوس سُدیاں ہائُن۔ اودوں وی اوہ کیویں اک واری تراہ کے اٹھی آہی۔ جدوں نر پکھیرو آکھیا آہا۔“ ایہہ بتاں اولاد دے ای جاوے گی۔ پر کھسم اُلوں تے قبیلے اُلوں مُڑ، وی ایہدی مان مر یا داتے عزت آبرو بہوں ہووے گی۔“

”ایہناں پکھیر و اں میری اجیہی حالت بارے تاں کوئی گل نہیں کہتی آہی۔“ اوہ سوچدی ہے میں اپنے اُتے اُڈدے جا رہے ایہناں پکھیر و اں توں کجھ پچھناں چاہوندى آں۔ اپنی ایس حالت بارے، صاحبان تے وریام دے ویاہ بارے۔ امرتا دی حیاتی بارے۔ تے ایہہ وی کیہ اوہ جیوندے جی واپس بُدالا جوگیاں مُڑ جاوے گی۔ تے اوہ سارا کجھ کر سکے گی جیہدی سدھر اوہدے من وچ جاگدی ہے؟“

”پکھیرو آ۔؟“

”ہاں پکھیرو پیے۔۔۔۔۔؟“

”نواپئے سوچدی ہے جو اوہ، اوہ سارا کجھ جیوندے جی کر سکے گی؟“ مادہ پچھیا۔ ”اوکھی گل ہے۔۔۔ مَن تیک اوس جو کجھ کیتا ہے اوہ گھٹ ہے۔ نالے اک نویں ہجرت مڑ کے وستی آلیاں دے بو ہے تے آن کھلوتی ہے۔“ نر آکھیا۔

”اک ہور ہجرت، پہلے گھٹ ہجرتاں کیتیاں ایہناں؟“ انج جیویں نواپئے دے من دی گل کر دتی ہووے، مادہ پکھیرو۔

”توں نہیں جاندی، جدوں ایہہ بار وچ ساڈے نال راہندے ہائُن تے اسیں اک دو جے دے متھاج ہوندے آہے۔ اسیں ایہناں نوں فجر اں پھٹدیاں سار

جگاوندے۔ ایہہ آپ وی کھاندے تے سانوں وی چوگا، پاوندے۔ مُز کے اسیں اڈ، اڈ
 جاندے۔ ایہہ وی کے کارے لگے راہندے۔ مُز پتا نہیں کیوں ایہناں دے من وچ
 چوگ نوں ملکیت بناون دی حرص جاگی۔ رو لے ارج جیہڑے ایہناں نوں پئے ہوئے نیں۔
 ایہہ سارے ملکیت تے ماکی دے ہے نی پکھیر وئیے۔ .. تے ایہہ اوہ جال ہے۔ جیہدے
 وچ اسیں آپوں وی کئی واری پھاتے آں۔ پر منکھ تاں انج جیویں ایس جال نوں اپنی کچھ
 وچ چُکی پھردا ہے، تے جتھے وی چنگا چوسا دیکھدا ہے ایہہ جال تو تھے سُدا ہے تے وچ
 آپ وی پھس جاوندی ہے۔ ہُن توں دیکھیں اک نویں تے پکی ماکی دی حرص، انسان دا
 لہو دھرتی اُپر کیویں وہاندی ہے۔ ایہہ کیویں اپنی اصلیت، اپنی حقیقت بھُل جاندن۔ ...

اوس ویلے جدوں نوابیے دے ساہ دے نال ساہ نہیں رلدا پیا آہا۔ اوہنوں انج
 اپنے ساہنے پانی دی جیویں چمک پئی ہووے۔ اوہ بک بنا کے دھرتی ول نیویں تے مُز
 نیوندی ای گئی۔ ایہتھوں تیک جو دھرتی اوہنوں اپنے اندر سمالیا۔

20

جتھیاں آلا چوراہا

اوس سُتیاں آنگ سُفناں ویکھیا تے جاگدیاں آنگ ہتھ پیر ہلاوندى تے اُسل
وٹے لیندى رہی۔

رات دی رات لہو پینیاں ڈائیاں تے رتی لال انھیری۔ ”نڈالا جوگیاں“ دے
چاروں پاسے لیہناں دوہاں دا راج آہا۔ اوس سوچیا: ”مئے سورج چڑھے گاتے اوہدی
لاٹ وچ ایہہ سارا کجھ مک جاوے گا۔ لہو پینیاں ڈائیاں تے رتی لال انھیری۔“

سماں ادھی رات توں کجھ اگانہہ ای ہوندا ہے۔ صاحبان نوں واجاں آونیاں
شروع ہو جاندیاں نیں۔ ”بندے جون، بندے جون۔“ مُز کے روندے، گرلاندے
بھجدے، بچدے لوکاں دیاں خوف بھریاں واجاں تے پیراں دی دھمک۔ رُکھاں وچوں
لنگھدی تیز انھیری دی شوکر۔ انج جیویں رکھاں دے ٹاہن ٹرٹ ٹرٹ کے ڈھاہندے
ہوون۔ بلیاں دے چیکن تے کُتیاں دے کوکن دیاں واجاں اوہ سُندی ہے۔ دور واڑے
وچ ڈھکیاں مجھاں ارڑانگدیاں نیں۔ جیویں چھپر داوڈا چھتیر ٹرٹ کے اوہناں اُپر آن
ڈھٹھا ہووے۔ مُز کے اوہی واج ”بندے جون۔۔۔“ اوہ ڈر کے اٹھدی ہے۔ اُٹھ کے

منجی تے بہہ جاوندی ہے۔ اوہ اپنا جٹہ مڑھکو مڑھکی ہوندا ہے۔ اوہ جھلی جیہدے اُتے اوہ
 سستی ہوندی ہے پوری طرح بھیجی ہوندی ہے۔ اوہ نال ای لمے پئے وریام الوں تکدی ہے
 اوہ نچنٹا سٹا ہے۔ مونہہ بند ہون کر کے اوہ دیاں ناساں وچوں آوندے جاوندے ساہاں
 دی شوکر سُنندی پئی ہے۔۔۔ مڑ کے دا گھلن لگ پمدی ہے۔ ہولی ہولی تیز ہوندی۔ اوہدی
 لوتھ کنہن لگ پمدی ہے۔ اوہ اپنا ہتھ وریام دے سینے تے دھر کے زور زور دی واجاں
 مار دی ہے۔ پیر بھارا ہون وچوں گھر کن لگ پمدی ہے۔ وریام اکھاں کھولدا ہے تے
 حریانی نال اوہدے الوں کجھ چر تکدا راہندا ہے۔ انج جیویں کائی گل اوہدی سمجھ وچ نہ آ
 رہی ہووے۔ مڑ کے اوہ اپنیاں باہاں صاحباں ال ودھاوندا ہے۔ صاحباں سَنگو کے
 اوہدے سینے اُتے سر رکھ کے آکھدی ہے: ”باہر تیز انھیری دا شور تے ڈایاں دیاں
 واجاں توں سُنیاں نیں۔ حالے وی پیاں اندیاں نیں؟“

وریام ہُن پوری طرح جاگ جاوند ا ہے اُٹھ کے منجی تے بہہ جاوند ا ہے تے
 باہر ال کن دھر کے واجاں دی کنسولیندا ہے۔ اوہنوں کوئی واج نہیں آوندی۔ اوہ نہ وچ
 سر ہلاوند ا ہے۔

”توں کوئی ڈراؤناں سفناں ویکھیا ہے کلمہ پڑھ کے سم جا۔“ وریام آکھدا ہے۔
 اوہ کلمہ پڑھدی ہوئی مڑ کے اوویں ای اوہدے سینے تے سر دھر کے پیر سنگیز کے سوں
 جاوندی ہے صاحباں دے بکھاں وچ پڑھیا جا رہیا کلمہ وریام پورا کردا ہے۔

بنیریاں تے سورج چڑھ ادا ہے جیہدی لاٹ وچ رات دا ڈرتے انھیری دا
 شور گواچ جاوند ا ہے۔

بھینی دی اُتلی لاہے اُسارے ہوئے گھر اُتے وریام اک چبارہ وی چھت لی
 آہا۔ گھر دے پچھواڑے ال نوں حالے وی سروٹے اُگے ہاُن۔ سروٹیاں وچ ورھے دے
 ورھے بن آ لے کانیاں نوں وڈھ لیا جاندا، اوہناں دے پڑدے تے چلمناں بنائیاں

جانندیاں۔ پتل بنھ کے چھتاں چھتن دے کم لیا یا جاوندا تے چھواہر چھتر ایہناں دیں
گر گٹھاں بنا کے اڈا کھڈا کھیڈ دے۔

گھر دے پچھواڑے ال کندھ وچوں جھروکا کڈھ کے لکڑ دی تاکڑی لادتی گئی
آہی۔ پچھواڑے ال نوں جاون لئی ایہی راہ ورتی جانندی۔ ایس تاکڑی وچوں نکلدیاں سار
ای سچے ہتھ نوں کچی کندھ کر کے بالن لئی تھاہر ول لئی گئی آہی جتھے ہر ایلے لکراں، ٹاہلیاں
تے ہور رُکھاں توں وڈھ کے لیا ندیاں ہوئیاں سالھاں پیاں ہوندیاں۔ رُوں چُکن مگروں
چھڑیاں دا ڈھگ وی لگا راہندا۔ ویلے کویلے زنانیاں دے ورتن لئی اک ہور لاسے کندھ دا
پڑدہ وی بنا دتا گیا آہا۔

نجابت خاں، بلداں دے نال نال ٹریا جاوندا آہا۔ لکراں دی سالھ بلداں مگر
دھر کیندی اندی آہی۔ جدوں اکے واریں راجمو کاٹھیا اوہدے ساہنے آن کھوتا۔ کچھ سے
توں ولے خاں ڈھیر کرنویا راہن لگ پیا آہا، تے ہُن گھریا ہر دی ذمے واری نجابت خاں
دی لگ گئی آہی۔

”سالھ لاه کے نکی جیہی گل تاں سُن جاویں نجابت خاں۔“ راجمو کاٹھیے، نجابت
دے نال ٹردے آکھیا۔

”ضرور سُنن آوساں، پر بلداں نوں ڈھاری تے بنھ کے۔“ نجابت ولد اِرتا۔
”ضرور آویں، آہم لاہم وچ گل لہی ودی ہے جو نویں نویں مُلکھ پئے بندن،
مسلماناں آسٹے وکھ تے ہندوواں، سکھاں آسٹے وکھ۔“

”سُنیا تاں میں وی ہے۔ ڈھاری تے کوئی دسدا پیا آہا۔ اسیں تے ڈھیر ڈرے
ودے ہاہموں، بئی ہُن بنسی کیہ؟“ ”ولے خاں تاں ڈھیر دتاں توں منجی مل گیا ہے۔ آہدا
ہے جیکر ساڈی بھوئیں تے اساں اک دو جے دی سلامتی وچ نہیں راہناں تاں لیہوں
گاہن واہن دی کھچل وی کیوں کریئے؟ جھلا جیہا نہ ہووے تاں..... بھلا انج وی ہوسکدا

ہے کدیں؟“ نجابت انج جیویں اپنے آپ نال گل کیتی ہووے۔

”ہوتاں کجھ وی سکدا ہے، نجابتا، جیویں دی واگھلی ہوئی ہے۔ سو، طرح دے وہم بھرم من وچ اٹھیوندے ہین۔ .. ایس ای گلوں تاں آہدا پیا ہاہمیں جو رل بہن نال کوئی صلاح گوجہ، لواں گے۔“

ایہو ای گلاں کردے دوویں اپنی اپنی راہے پئے، پر اوہناں دیاں ملیاں راہاں اوہ نہیں ہائن جیہڑیاں اوہناں نوں اپنے اپنے گھر چا دیندیاں۔ سگوں ایہہ راہاں تاں آون والے ویلے وچ ہون آلی ادلا بدلی دے جھلکارے دیندیاں ہائن، جیہناں تے ٹر کے خورے اوہ کیدے کیدے ہو جاندے۔ خورے اوہناں تے کیدے کجھ ورت جاندے؟ ”کیدے سانوں اک ہور اچالا کرتاں پوسی؟“ نجابت خاں بلداں نوں ہاکدا ہویا سوچدا جا آ رہیا آہا۔

ادلا بدلی دی گل ڈھکی نوں ورھے لنگھ گئے..... دستی بُرا لا جوگیاں دے لوکاں ہر طرحاں دی تیاری کیتی آہی۔ اوہ ہر روز ڈیرے تے پرہیا لاوندے تے آون والے ویلے پارے گوہ کردے۔ سوچ وچار کردے۔ آہمیں لاہمیں پکڑیاں تے منڈاسیاں نال ہتھیاں وچ تلواراں لے کے لٹ مار کردے جھیاں دیاں گلاں ہم ہمان لگ پیاں۔

جیسے ای اک جتھے دے سردار نوں کسے بُرا لا جوگیاں وچ امرتا کور دی دس پادتی آہی۔ دس پان آلا بُرا لا جوگیاں دا ای کوئی جی لگدا آہا۔

اپنی اپنی تھاہروں اُٹھ جاون آلی منکھی دے ایس کارن نوں لٹ داناؤں دتا جا رہیا آہا۔ جبری لاگو کیجے گئے ضابطیاں تے قاعدے قانون کھوہ دھروہ کر کے تے تروڑ کے ہر کوئی آزاد ہو چکیا آہا تے ایس ازادی اوہنوں انسان دے منصب توں ہٹا کے وحشی درندے وچ بدل دتا آہا۔

اوس ایلے جدوں وریام دی حویلی تے پرہیا بیٹھی آل دوالے ہون آلی وڈھ ٹک بارے گل بات کر رہی آہی تے ایس گل تے اکا یقین کیتی بیٹھی آہی جو بُرا لا جوگیاں تے

آسے پاس دی کسی نیڑلی وتی وچ کوئی سکھ، ہندو گھرانہ نہیں وسدا ہے ایس لئی کسے جتھے دے اتھے آون دا ڈر گھٹ ہے پر وریام دے من وچ پتا نہیں کیوں وار وار امرتا دا خیال آونداتے اوہدیں اکھاں وچ 'امرتا' دی صورت گھمن لگ پمدی۔۔۔ مُرد اوہنوں ایہہ سوچ کے تسلّا ہو گئی جو برالا جوگیں دی خلقت اک ٹبر آنگ ہے تے امرتا اوس ٹبر دی دھی آنگ۔

جدوں اوہ سارا کجھ انج وچاردا آہا اودوں ای بُرالا جوگیاں دی اُبھردی لاہے ٹاہلیاں تے شہتوتاں دے رُکھاں پٹھ اٹھ، نو، جنیاں دا جتھا ایس کپڑ وچ بیٹھا آہا جو اوہ امرتا، دا بھانا کر کے وریام دی حویلی تے ہلے بولے تے اوہ سارا سونّاں تے سمیان لٹ گھٹ کے لاہے ہووے۔ سونّاں جیہڑا اوہناں دے گھر بھٹاں توں موجود آہا جیہنوں لٹن دا بھانا بن گئی آہی امرتا، جیہڑی ایس گھر ایس ٹبر دی دھی آہی، ایس گھر وچ اپنی مان مریا دا تے عزت نال پلدی، سنبھردی، سمبھلدی آ رہی، آہی۔

اڈا، منڈا سے وٹ کے جتھے ایہہ جتھا بیٹھا آہا اصلوں اک چوراہا آہا۔ جتھوں دکھ دکھ جھوکاں تے وستیاں نوں راہاں جاندیاں ہاُن۔ جتھے دے آگے اتھے ای اک پاسے ٹویا مار کے لٹیاں ہوئیاں شیواں سانجھ کے رکھی جاندے ہاُن۔ گویاں، مٹیاراں نوں کیویں تے کتھے سنبھالیو جاوے گا۔ ایہدے بارے اوہناں حالے کجھ وی نہیں سوچیا آہا۔ شیت اوہناں دے من وچ اوہناں نوں سنبھالن دی سدھر وی ناہی۔ نہر دے ایس چوراہے وچوں نکلدے مینڈر دا پانی روز دیہاڑ آنگ شور کردا، لہریے لیندا برالا جوگیاں دیں فصلاں ال نوں وگدا جارہیا آہا، جتھے دے جنے اکسار تاں ایس پانی نوں تیکدے جا رہے ہاُن، دینہہ دی لاٹ گھوڑی جارہی آہی۔۔۔۔۔ دیگر ویلے جتھے دے سردار اوہناں نوں دھاوا کرن لئی آکھیا۔ اوہناں اپنیاں تلواراں، ہتھیاراں تے ہتھ پھیر کے ویکھیا تے گھوڑیاں تے دوہیلوے چڑھن لگ پئے۔ سردار، اک گھوڑی تے دکھ اسوار ہويا۔

اڈے دا ایہہ حصہ جونہر وچوں بُرالا جوگیاں دیاں فصلاں ول نکلدے مینڈر دا سنگم ہے۔ ہر طرحاں دیاں سنگناں دا ٹھکانہ رہیا۔ اودوں لاتوں، جدوں توں اتھھے ٹاہلیاں تے شہوتناں دیاں ساویاں پتراں آلیاں ٹاہنیاں جھاڑ دی شکل بنائی کھلوتیاں ہاں۔ جیہناں دے اوہلے جیہدا جس ایلے جی چاہوے لگ چھپ جاوے تے جیہدا جس ایلے جی چاہوے تہاڈے ساہنے آن کے تہانوں بھاویں حیران کر دیوے تے بھاویں قتل۔ ایہہ تھاہر سگوں ”چھوٹیاں آلے پتن“ ورگی آہی۔ جیہدے وچوں نکل کے لتاں سہرائی دامنوں نوں جی ناہس کیتا۔ اوہ اٹھ نو جنے گھوڑیاں نوں دُکھی چال ٹرانڈے ورہیاں پہلوں کڈھے تلتاں دے کنڈھے تے آن اپڑے ہاں۔ تلتاں تے بُرالا جوگیاں نوں رلاوندی سڑک پانی نال بھرتج کے تلتاں دا ای حصہ بن گئی آہی۔ دیگر ایلے دی سورج دی دُھپ دا تپ وادھو آہا۔ بھاویں جیٹھ ہاڑھ دیاں دُھپاں اپنے سائے چھڈ کتیاں ہاں۔ پر پانی نے بھوکیں تے فصلاں وچ رل کے ڈھیر ہمس بھر دتا آہا۔ ایٹھوں اگے بُرالا جوگیاں دی اُتلی لاجھے لنگھدے نالے اُتے اُگے سرکڑے، جنگلی جھاڑیاں تے رُکھاں دی چھاں ہر ایلے اپنیاں پر چھائیاں نال انھیرا کیتی رکھدیاں۔ سوائے اوہناں دتاں دے جدوں کسان رل مل کے کہیاں تے کہاڑیاں نال ایس نالے نوں چھاگ کے صاف کریندے۔

گھو اسواراں اتھھے آن کے گھوڑیاں خُتری کر دتیاں۔ ہتھیار سوت لئے تے منڈا سے کناں تیک اُچے کر لئے تاں جو کسے دی وی حال دھروئی نہ سُن سکے۔

ساری وتی آلے کیوں سمبھل کے چوگردے کھلوتے رہے۔ سنے راجو کا ٹھیسے دے انج جیویں کوئی تماشا لگا ہووے۔ دعویٰ جتھے آلیاں دا ایہو ای آہا، جو سکھاں تے ہندوواں تاں مسلمان زنانیاں دیاں عزتاں لٹیاں تے مسلماناں نوں وڈھ ٹک دتا۔ پر تسیں اتھھے اک سکھ زنانی نوں سانجھ کے بیٹھے او۔ اوہدے تے پردہ گھٹ کے، اوہنوں بچار ہے او۔ جدوں کہ اوہناں توں ویرلین دا ایس توں ودھ سانوں کد موقعیا مے گا۔

”امرتا۔۔“ وریام سوچیا۔ جیہنوں اوہدے پیو نور محمد اپنیاں بھینن آنگ سانبھیا

پالیا۔ امرتا، اوہدی وی تاں عزت ہے اُنج ای جیویں نور محمد دی آہی۔“

امرتا، ول اوہ انج گھیرا پا کے ودھے جیویں گکڑی نوں پھڑیا جاندا ہے۔ امرتا دیاں نگاہاں ساہنے انھیرا پھر گیا۔ اوہ ترلے لیندی کملیاں ہار اوہناں وچوں نکلن دا جتن کردی۔ جیہڑے اوہنوں بچاسکدے ہاتن۔ جیہناں تے اوہ مان کر سکدی آہی۔ اوہناں نوں تے ایہناں ظالماں پہلوں ای وڈھ ٹک دتا آہا۔ امرتا ترلے لیندی نوں انج لگا جیویں کوئی بھاری شے اوہدے موراں تے آن ڈھٹھی ہووے اوہ پھڑ پکھیرو آنگ چکی۔ اک گھوری دیاں دنگاں تھلیوں اوہنوں نکلن دا موقعیا لہہ گیا۔ اوہ اک اک کر کے تنوں لوتھاں توں اُلانگھدی، وریام، ولے خاں تے نجات دیاں لوتھاں انج جیویں اوہدے پیراں دیاں تلیاں نوں اپنے ہتھاں تے چُک کے اُبھار رہیاں ہوون۔ اوہنوں ہمت تے آسنگ دے رہیاں ہوون۔ اوہنوں اپنی عزت، اپنا وجود بچا کے لے جاوَن لئی اُلیل رہیاں ہوون۔

اوہ کھوہ جیہڑا نور محمد اپنے قبیلے تے مکے خاں دے بندیاں نال رل کے اُساریا آہا۔ جیہدی گادھی تے بیٹھ کے نہال سنگھ بُرا لا جوگیاں دیاں فصلاں نوں بچ دیندا رہیا آہا۔ اج امرتا دے وجود، اوہدی ہوند، اوہدی عزت نوں اپنے ٹھنڈے ٹھار نقرے پانی وچ لکا لیا۔ اوہ ہمیش ہمیش لئی بُرا لا جوگیاں دی خلقت دیاں نگاہاں توں اوڈھر ہو گئی۔

صاحبانِ سج لپے چوتڑے تے مودھی پئی ہے۔ ہوش وچ آوندیاں ای اوہدی اکھ کھل دی ہے۔ اوہدا سر چکر کھا رہیا ہے۔ زویں اوہدے آل دوالے گھم رہی ہے۔ اوہدے ساہنے اوہدے پتر سواہرے خاں تے وریام دیاں شکلاں بنن مٹن لگ پمدیاں نیں۔ گھڑ اسواراں دے جتھے دے بندے اوہناں دا ہمو کچھ لٹ لٹا کے امرتا تے ہتھ

گھتدے نیں۔ اوہناں ہتھاں نوں تروڑن اوہناں توں امرتا نوں چھڑاون لئی وریام،
 نجابت تے ولے خاں اک اک کر کے بھونیں تے ڈھاہندے جاندے نیں۔ تتیاں توں
 وڈھے ہوئے رکھاں آنگ، ولے خاں، ڈنگوری دا آسرالیندا ہویا اک قطار وچ کھلوتے
 وتی آلیں نوں ایہہ سارا کجھ ویکھدیاں نوں غیرت دواندا ہے۔ اوہ راجو کاٹھے نوں سد مار
 دا ہے پر کوئی اک وی اگے نہیں ودھدا۔ انج جیویں سارے کیلے گئے ہوں۔

مرد کے اک نیزا، آن ولے خاں دا سینہ چیر دیندا ہے۔ وتی آلیاں دی قطار
 صاحبان دیاں نگاہاں وچ اک نقطے وچ سمادی ہوئی اوہدے پتر وساہرے خاں دی
 صورت داروپ دھار لیندی ہے۔ جیہڑا ماں نوں واجاں ماردا ہویا رو رہیا ہے تے روندے
 روندے دے مکھڑے تے دگدے اتھر دگھر الاں بن کے جم گئے نیں۔

صاحبان اٹھسی کے اپنے اُتلے نال اوہدا کھڑا صاف کردی ہے تے اوہنوں
 اپنے سینے نال لالیندی ہے۔ بٹھماں ماردی ہوئی... اوہ چرتیک ڈسکارے لیندی راہندی
 ہے۔

21

مُڑ کے بار، الے

ایہہ ہُمس بھریاں راتاں ہاں۔ ٹوئیاں، ٹمبیاں وچ کھلوتے پانی وچوں بدبو تے
 پھھرا کے آریں اڈ کے ساہویں مونہہ وچ آن وڑدے۔ ایسے پھھر جیہناں دے ڈنگ زہر
 بھرے ہوندے۔ جیہنوں لڑدے اوہ سکھ دی نیندر گھٹ ای سوندا، اوہدی ساری رات
 اُچوی تے بے سکونی وچ لکھدی۔ عام طور تے لوکی اپنے آل دوالے بھبھل بال کے
 سوندے تے کونین ورتدے، تاں جو ملیرے توں بچ سکن۔ لیہناں ای دناں وچ رشید
 الدین بُرا لا جوگیاں وچ آن وڑیا۔ جیہدی دولت، شرافت تے سخاوت دا شہرہ ہر ایلے راحو
 کاٹھے دی زبان تے ہوندا۔ رشید الدین دو بے پاسیوں لٹ وجھوں تباہ بردہ ہو کے آیا۔
 اُبھردے پنجاب وچ اوہدیاں ڈھیر زمیناں تے جائیداد آئی۔ اوس ایہہ آ کے کلیم داخل
 کردائے جیہدے بدلے سرکار لوہنوں ڈھاہاں نیڑے بھوکیں الاٹ کردتی ہے۔ بہوں دانا
 زویں دار ہے۔ ورھیاں وچ ای ٹھاٹھ باٹھ بنا لئی سو۔ ہُن اگانہہ ہو رہوئیں حصے تے
 لیٹاں چھوہندا ہے۔ میں آکھیا، ”چودھری وریام آلی پنجاہ کھلے ہُن کس گڈنی ہے میرے وچ
 تاں آسنگ کافی نہیں۔ صاحبان دھی نال صلاح کرنی ہے جے بھوکیں حصے تے دین لئی

راجی ہو جاوے تاں میں اپنی نگہبانی وچ کاشت کروا سکداں۔“ راجو کاٹھیا جیہڑی تھاں وی باہندا ایہی گل اوہدی زباں اُتے ہوندى۔

رشید الدین وی ہر دو جے تیجے دے نہہ مگروں بُرالا جوگیاں، اپڑیا ہوندا، ہمیش دو گھوڑیاں اُتے۔ اک گھوڑی تے اوہدے کائے خرچین وچ دکھ دکھ سوغاتاں بھریں ہوندىاں۔ اوہ جیہڑا ویلا بُرالا جوگیاں وچ گزاردا، دکھ دکھ طرح دے کھانے پکدے۔ محفل جی راہندی۔ مُو کے بُرالا جوگیاں دے ہر اک بندے دی زبان تے اوہدی دولت، شرافت تے سخاوت دے بول چڑھ گئے۔

اُچے لمے قد تے بھارے بُت آلے رشید الدین دارنگ ڈونگھا سانولا کالی جیہی بھاہ ماردا، ہوٹھ موٹے تے اکھاں نکیاں نکیاں ہائَن۔ اوہدے سرتے ہر ایلے بدھے چنے رنگ دے شملے دا طرہ اُتاناہے نوں کھلوتا ہوندا۔ .... راجو کاٹھیے جدوں صاحبان نال اوہدے قبضے وچ پنجاہ کلبھوئیں اوہنوں حصے تے دیون دی گل کیتی تاں اوس آکھیا، ”جدوں تیک اوہ آپ رو برو ہو کے رشید الدین داروں، اوہدا سبھا، ویکھ پرکھ نہیں لیندی، اوہ اوہنوں بھوئیں کیوں دے سکدی ہے؟“ تے مُو اک دے نہہ راجو کاٹھیا، رشید الدین نوں حویلی لے اپڑیا۔ صاحبان نوں اوہدیاں اکھاں وچ لوبھ تے ہتھاں وچ ظلم تے جبر دی سختی نال اُکریاں جھریٹاں دسیاں۔ اوہدے اندروں واج آئی۔ ”نہیں صاحبان، ایہہ بندہ ٹھیک نہیں۔“ پر اوہ اوہنوں بھوئیں حصے تے دیون نوں وی راجی ہو گئی۔ شاید ایس لئی جو راجو کاٹھیا اوہدی تعریف وچ زویں اسمان اک کیتی بیٹھا آہا تے بُرالا جوگیاں وچ ہو رکون آہا جیہڑا مکے خاں تے نور محمد دے قبیلے دے ڈھیر نیڑے ہوندا اتے اوہ وی ورھیاں توں۔ راجو کاٹھیے توں اڈ۔

بھوئیں حصے تے لیاں رشید الدین نوں چھماہی وی نہیں گزری ہوونی جو قانوگو تے گرداور پرتاں سنے بُرالا جوگیاں دے پھیرے لاوے شروع کردتے۔ اوہ وی بھوئیں

وچکار رکھاں دی جھنگلی نیڑے، جتھے رشید الدین ڈیرہ بنالیا آہا۔ کئی آریں تے دینہہ برات حساب کتاب تے پڑت پڑتالاں ہوندیاں راہندیاں۔ اخیر اک راتیں قانونگو نے بتی دے چنن وچ زرعی فرد بندی رشید الدین دے ساہنے کھولی تے بڑی باریکی نال اک اک کر کے نمبر کھیوٹ، نمبر کھتونی، ناں پتی، نمبر دار، ناں مال، ناں کاشت کار، وسائل آب پاشی، نمبر خسرہ، رقبہ قسم اراضی، لگان، تفصیل شرح تے تعداد، رقبہ تشریح مال تے کیفیت سنے ساریاں خانیاں اُتے وارو واری انگلی دھر کے اوہنوں دسیا:

”چودھری رشید بھوئیں پوری تاں مکے خاں دے ناویں وی نہیں بولدی۔ صاحبان دا کھانا تاں کیہ ہووناں آہا۔ اتھے تاں نور محمد داوی کوئی ذکر اذکار نہیں۔ پر، رانی حصے دار ضرور ہے تے ایس پاروں نور محمد، تے رانی دا پتر وریام وی حصے دار تاں بندا ہے، تے صاحبان دے وریام دی بیوہ ہون پاروں بھوئیں تے اوہدی وی بندی ہے قانونوں تے اخلاقوں۔ ایس جیکر کجھ غلط ملط کریئے تاں کل نوں اوہ حق فسخ وی کر سکی ہے، اگے ہُن تسمیں دسو کیہ کر سکہ آں ایس؟“

”میں کیہ دسناں یا کرناں ہے قانونگو صاحب، ایس کم دے تسمیں آپ استاد او۔ یاد رکھو، تہاڈا حصہ میں آپدی حیثیت توں ودھ کے دیواں گا۔“

”مُز قانونگو الوں، بُرالا جوگیاں دے ایسناں پنجاہ کلیاں دی اک رسید کلیم دفتر وچ جمع کروائی گئی۔ لکھیا آہا، ”منشی فتح دین قانونگو دسیا ہے جو اوہ اپنے نال ریکارڈ بُرالا جوگیاں حد نسبت نمبر۔۔۔ چک نمبر۔۔۔ بُرالا، علاقہ لائل پور نال لیا یا ہے۔ رجسٹر حق دار اُتے مکے خاں ولد گھنے خاں، قوم۔۔۔ دے ناویں 21-50 ہیکھے رقبہ درج ہے۔ جیہڑا حالے تیک تصدیق بنا ہے ایہہ رقبہ کسے کلیم اُپر تصدیق نہیں ہو یا ہے۔ مکے خاں دی کوئی اولاد زینہ / غیر زینہ نہ ہوون وجہوں کوئی دعوے دار نہیں۔ ایس وجہوں سرکار دے حکم نمبر۔۔۔ دے تحت ایہہ رقبہ متبادل دے طور تے چودھری رشید الدین ولد حمید الدین خاں

52-9-21 نوں ناویں چاڑھ دتا گیا ہے۔ کسے دعوے دار دے اعتراض یاں دعوے بنا۔“

ایہہ گل پورے علاقے وچ ہل گئی جو رشید الدین نکلے خاں آلی بھوکیں دا حصہ دار نہیں مالک ہے۔ تے بُرالا جوگیاں دی نمبرداری اج یاں کل اوہدے ناویں جڑھن آلی ہے۔

صاحبان تے، تاں جیویں قیامت لنگھ گئی۔ اوس وساہرے خاں دا ہتھ پھڑیا تے حویلی وچ لگی پنچایت ساہنے جا اپڑی۔ وساہرے خاں دے سر تے ہتھ دھریوس۔ ایمان تے یقین آلیاں نوں قسماں کھا کھا کے آکھیوس، ایہہ بھوکیں اوہدی ہے جدی پشتی۔ اوہناں دی مالکی ہے۔ پنچایت آلے قرآن، رسول، اصولاں تے ضابطیاں نوں مندے تاں ہاں پر زرعی فرد تے پرت اُتے لکھیاں لکیراں نوں کیویں کوڑیاں آکھدے۔ انج صاحبان پرہیا ساہنے کوڑی پے کے مڑ آئی۔ اوہنوں انج لگا جیویں اوہدا ہانہہ بڈا جاندا ہے تے ہنئے ای اوہ مرن دلچ تے اپڑن آلی ہے۔

ایس ہونی نوں واپریاں حالے ڈھیر دینہہ کوئی ناہس ہوئے جواک شامیں ہتھ وچ خالی ولٹوہی پھڑی رجو مچھانی صاحبان کول اوہدے گھر آن اپڑی۔ اوہ چلھانی کول بیٹھی سواہرے خاں نوں روٹی کھوا رہی آہی، اوہ اک تیتلا پھڑ کے چلھے وچ بلدیاں چنگاریں نوں اک اک کر بجھاوندی تے اوہنوں سواہ وچ رلا کے سواہ کر دیندی۔ حال احوال تے ایدھر اوہر دیاں چار گلاں کرن مگروں رجو اوہدے تے واپری دا روناں رون لگ پئی۔ اوہدی پہاڑ ارگی جوانی تے اوتر جانے جہان دیاں بد خوئیاں کیتوس۔

وچوں وچ چودھری رشید دے ظلم تے زیادتی نوں وی نیندیوس۔ اوہنوں گالھ مندا بولیوس۔ اخیر ایہہ آکھ جو مثال بنی ہے، ”رٹھی تاں رٹھی پاکٹ لیندی ہے پر لوکی

نہیں کلن دیندے۔“ نال ای حدوں ودھ دردن بن کے آکھن لگی، ”جے توں راضی ہوویں تاں رشید الدین نال گل ثوراں۔ میری مانتا کردا ہے تے من وی لیندا ہے۔ عمروں پکیرڑا ہے تاں کیہ ہویا، مال دولت تاں دیکھوس، اوہدا تاں اوڑ بناں ای کوئی نہیں۔ نالے تیری بھوئیں، حویلی سارا کجھ تیرے قبضے وچ اُنج دا اُنج ای آجاسی، جیویں وریام دے ہوندیاں آہا۔ تیرے سواہرے نوں وی تاں سر، داسا یہ چاہیدا ہے نا۔“ رجو چب چب کے تے ہتھ ہلا ہلا کے گلاں کردی چپ کرگئی۔ اُنج جیویں اوہدا مقصد پورا ہو گیا ہووے۔ جیویں ہر اوہ گل جیہڑی اوہ کرناں چاہوندی آہی اوہدے تیک اپڑ گئی ہووے۔ پر رجو مچھانی دی کیتی ہوئی ہر گل اپنی تھاہریں اوہنوں تاں اپنے آپ تے مگروں بڑی حیرانی ہوئی جو اوس کیویں سدھے سبھائیں اوہنوں آکھ دتا، ”رجو تینوں جیکر ایہہ گل چودھری کر کے گھلیا ہے یاں توں میری دردن بن کے میرے نال آپ الوں کیتی ہے اگانہہ توں نہ کریں۔ میں تاں ہمیش ہمیش لئی اپناں وجود وریام دے ناویں کر چکی آں، تے رہ گئی گل بھوئیں تے حویلی آلی۔ اوہ مالک اُتے بیٹھا دیکھدا پیا ہے نا، جس روز ازل ظالم تے مظلوم وچکار نیاں دا وعدہ کر رکھیا ہے۔ میں اپنی ڈور اوہدے ہتھیں دتی چاہے۔ پر مینوں منکھ چودھری تے اوٹاں نہیں۔ منکھ تے مینوں بُرا لے دے لوکاں تے راجو ور گیاں تے ہے جیہناں تے میرے کھسم تے سوہرے پر چھائیں کیتی رکھی۔ اوہناں نوں دکھ نہ آن دتیو نیں تے ہر آئی بلا نوں اپنے ہتھ نال ڈکی رکھو نیں۔ خیر... پچھے دیکھیا نہیں توں ملکھی تے وا کیسے جیہی گھلی ہے۔ بندہ، بندے نوں پچھان توں گیا، جیکر میرے تے کروپی آگئی ہے تاں کیہ ہویا؟ رب جہاناں دا مالک کٹ دیوے گا۔ اپنی گل کر صاحبان سواہ وچ اوویں تیل مار دی ہوئی ہنجھو وہان لگ پئی۔ رجو ڈھیر چڑ بیٹھی اڈیکدی رہی ہُو کے اوویں ای ولٹو ہی پھڑ رشید الدین دے ڈیرے ول نوں ٹروگی، روز آنگ ددھ لین۔

رشید الدین اک دو واراں ہوہ زنائیاں وی گھلیاں، شاید جو صاحبان من ای

جاوے۔ ایس گلوں صاحبان بے تھتھی پین لگی جوانج اک اک کر کے تاں اوہ دستی دیں
 ساریاں زانائیاں نوں سلیہو بنا کے میرے ال گھل دیوے گا، اک روز اوہ سدھی ساہویں
 آپ حویلی گئی تے لوکاں دے ساہنے رشید الدین دی لتھی لہائی کر آئی۔ کڑک کے
 آکھیوس، ”خبردار اگانہہ توں کوئی گل توں میرے بارے اجیہی سوچی تاں میرے توں ودھ
 برا کوئی نہ ہوسی۔“ حویلی وچ بیٹھے لوکاں پہلاں اک دو بجے دے مونہاں ال تکیاؤں کے
 چودھری دی گل سنن لگ پئے جیہڑی اوہ پہلے توں کر رہیا آہانج جیویں صاحبان نہ تے
 ڈیرے تے آئی ہووے تے نہ ای اوس کوئی گل بات کیتی ہووے۔

اک ہووے رہا لنگھ گیا۔

صاحبان دا حدوں ودھ اوکھیاں دا ورہاتے بُرا لا جوگیاں دے لوکاں دا اُنج آر،
 جیویں اوہ پچھلے لنگھا آئے ہائن.....

اک راتیں راحو کاٹھیے دی دھی صاحبان ال آئی۔ ساہکدی ہوئی۔ اوہدا ساہ
 دے نال ساہ نہیں رل رہیا آہا۔ صاحبان تینوں ہتھ جوڑدی پئی اوہاں، آپناں آپ تے
 اپنے پتر سواہرے خاں نوں بچا کے ایتھوں جیویں ہووی نکل جا۔“
 فی ہویا کیہ ہے؟ توں اپنی گھامری کیوں ایں؟“

”میں راتیں اپنے کنیں سُپا ہے، رشیدا، میرے پیو نال صلاح بناندا پیا آہا، جو
 تیرے پتر سواہرے خاں نوں مار گتے، تے تینوں اوہ زبردستی اپنے عقد وچ لے لوے۔...
 مصیبت ہئی فی بھینے تیرے تے۔ اوہ بُجدا ہے تے میں ویکھیا اے جو دنیا اوہناں دے ای
 نال بُردی ہے جو بُجدا ہوون۔“ اوہ کجھ چرچپ رہی مُڑ کے ایہہ آکھدی ٹروگی۔ ”بھینے
 میں جو سُنی، دیکھی رب دا خوف تے ترس کھاندیاں تینوں کر چھڈی او، اگے تیرے بھاگ
 تے کرنی اللہ دی۔“

ہاڑھ دیاں تمنیاں راتاں وچوں ایہہ رات ہائی، صاحبان سواہرے نوں اپنے ہانہہ نال لا کے سُتی رہی، سُتی نہیں لَمیاں پئی رہی۔ تھوڑے تھوڑے چر مگروں جاگ کے ویزھے ال، اگولانی تے بوہے دیاں جھاتیاں وچوں ویکھ لیندی..... ساری رات ای پلسیٹیاں لیندی تے پاسے پرتدی دی لگھ گئی۔ انج جیویں اپنے آپ نال، اپنے اندر نال جنگ کردی ہووے۔ اوہنوں رہ رہ کے قیاس آوندے۔ گزریا ویلا، دینہہ راتاں، موسماں تے فصلاں آنگ لہلہاوند، کھلاوندا اکھاں ساہنے لگھ رہیا آہا۔ اوہنوں اپنے ساہنے ہر راہ بند ملی۔ اک لمی نہ مُکن آلی، پورے جہان تے وچھری ہوئی کالی رات دی۔ جیہدا اور چھور اوہنوں نہ دسدا۔ دور وستی دے مولی مسیت دی چھت تے چڑھ کے تہجد ایلے بارے دسیا۔ صاحبان اٹھجی، وضو ساز یوس تے نماز پڑھ کے مصلے تے بیٹھی بیٹھی فیصلہ کیتوس۔

سورِ حالے پوری طرح اُگھڑی ناہی، اوس وساہرے خاں نوں ادھ سُتے، ادھ جاگدے نوں اٹھایا تے گھر دے پچھواڑے الوں دی ہوندی نکل کھلوتی۔ اوہنوں جاندی نوں کجھ ہالیاں نبھا کے ویکھیا مُڑ کے بلداں نوں ہاکدے، سدھے ٹوردے واہن آلیاں زمیناں نوں نکل گئے۔

”کدی انج ای سوختے وریام دی جوڑیاں ہک لجاندا آہا۔“ صاحبان سوچیا۔

اوہ اڈے آلے چوراہے کول آ کے کھلو گئی۔ روندی نوں ویکھ کے وساہرے خاں وی رون لگ پیا۔ مُڑ کے اوہ ضبط کر گئی۔ دو دلیلی جیہی ہوئی۔ جواگے جاوے یاں پچھانہہ بُرالا جوگیاں نوں مُڑ جاوے۔ جتھے اوہ ہر اوہ گل تے عمل قبول کر لوے جو رشید الدین اوہدے توں قبول کرواناں چاہوند اہے..... ایس اڈے آلے چوراہے تے ای اک واریں وریام اوہنوں اوس راہ دا، وی دسیا آہا جیہڑی توڑ وساہرے خاں تے لتاں سھرائی دیاں قبریں ال نوں جاندی آہی، تے جتھے وریام دے وڈکیاں کنے ای ورھے

لنگھائے ہائے..... اوس اوہی راہ مل لئی۔ جیہڑی سدھی اوہناں گوراں ال نوں جاوندی آہی۔ اُجاڑ، بار بیاباں ال نوں۔

دیہہ چڑھدے ساراں دس دتا آہا جو اوہ تندور آنگ تتا ہے، تے بھوکیں تے کناں کپڑ چاڑھن آلا ہے صاحبیاں ہاری نہیں، تھکی نہیں تے اوس پچھانہ مزن دا فیصلہ وی نہیں کیتا۔ پر اوہ جدوں پیر پُندے تاں دھوڑاں اٹھدیاں۔ ساہنیوں تھیاں لُواں وا ورو لے بن کے آوندیاں۔ سواہرے خاں کدی اوہدی ڈھاک تے ہوندا تے کدی ٹرن لگ پمدا۔ اوہناں دیاں تکیاں تے چھالے بن لگ پئے ہائے۔ اوہ چھاواں بھالن لگ پئے، اک تھاہرے اک چھدری جیہی چھاں آلا جنڈ آیا تاں اوہدے تھلے نٹھ کے بہہ گئے۔ اوہناں نوں لگا جو اوہ ایناں کو تھک ٹرٹ گئے ہین۔ ہُن اگے ٹرن دی اوہناں وچ ہمت نہیں رہی.....

”لٹاں پانی..... تریہہ لگی ہے؟“ سواہرے خاں وار وار آکھدا۔

”تھوڑا کو اگے کھوہ آدن والا ہے، پتر صبر کر لے۔ صاحبیاں اوہنوں دلاسا دیندی۔ تتی دوپہر بن لگ پئی۔ اوہ ٹرے..... ہر اک شے انج تپ گئی جیویں اگ دا کوئی گولا ہووے جیہدے اُتے اوہ چکر کھا رہے ہوں۔ اوہناں دیاں تکیاں سڑ مل رہیاں ہائے..... سواہرے خاں تے اوہدی ماں..... کل مُکّے..... دھوڑ بھریاں لیہناں راہاں وچ وا ورو لے آنگ بھٹک رہے ہائے۔ دور بہوں دور سواہرے خاں نوں چمکدے شیشے آنگ کوئی شے دی۔ اُتوں تھلے تے تھلیوں اُتے نوں پانی آنگ ویہندی ہوئی۔ اوہ اوہنوں پانی سمجھ کے اگے ودھیا۔ اوہدی ماں اوہدے ول نجھا کے ویکھیا، اوہدیاں کالیاں سیاہ اکھاں اوس چمکدی ہوئی شے آنگ ای چمکیاں تے مُز کے بجھ گئیاں۔ صاحبیاں دیاں چکراندیاں اکھاں دوالے سواہرے خاں دا مٹکھڑا جھولیا تے اوہ اوٹھے ای تراے ورگی بھوکیں تے انھیری وچ ٹٹے ہوئے ٹاہن دا آنگ آن ڈھٹھی۔ اوہنوں ڈگدی ہوئی نوں

جایا۔ اوہ سواہرے خاں دا ہتھ پھڑی بار ال نوں جا رہی ہے۔ اوہناں نوں تریہہ لگی ہے اچنتے اوہناں ساہنے پانی آلی کھوہی آ جاندی ہے۔ کھوہی دا پانی دو ہتھ تیک ڈونگھا ہوندا ہے۔ اوہ بھیون لئی اپنا اُتلا کھوہی وچ سُدی ہے۔ کچدی ہے تاں اوہ سُکا واپس مُردا ہے۔ مُردا اوہ آپ کھوہی اُتے نیوندی ہے۔ تاں پانی پٹھاں ای پٹھاں لہن لگ پدا ہے۔ اوہ وی ڈھلدے ویلے دے پر چھاویں آنگ پانی دے پچھے پچھے لگی جاوندی ہے۔ پانی نوں ہتھ وی نہیں لاسکدی تے واپس وی نہیں مُر سکدی۔ کھوہی دے نیاں تے کھلوتے سواہرے خاں نوں کنے ای سے بیت جاندی ہے۔

نیڑ لے ای رُکھ تے نرتے مادہ پکھیرو آن پٹھدے نیں۔ اوہ گلاں کردے سُنندے نیں مادہ پکھیرو بولی: ”بہوں ظالم ہے آدم دی ذات، کناں ظلم اپنے آپ تے اپنی جنس تے کردا ہے..... مَن لیہناں نال کیہہ جیتے گی؟“

”توں سچ آہدی ایں..... پر جدوں ماں دے ساہ دین مگروں وی پتر لیہدے اُٹھ کھلون دی آس وچ اتھے رہیا تاں مینوں ڈر ہے جو ساڈے ہم جنس، لیہدی ماں دے پنجر دے نال نال پتر دے جیوندے وجود نوں وی چوٹ جاون گے۔ توں مَنے ویکھیں گی۔ گر جہاں دیاں ڈاراں آسمان تے اڈدیاں.....!“ مادہ پکھیرو آکھیا۔

”ایہہ سچ کیویں سکدے نیں؟“ مادہ بولی۔

”تقدیر سببوں خانہ بدوشاں دی اک زنانی آوے گی جو بالک نوں اپنے نال لے جاوے گی۔“

”تے ماں؟“ مادہ پچھیا۔

”ماں تے مَن تیک ساہ وی دے چکی ہے۔“

”اوہ خانہ بدوش بالک نوں کتھے لجائے گی تے اوہدے نال کیہہ کرے گی؟“ مادہ

مُردے بالک بارے پچھیا۔

”ایہہ اک نویں کہانی ہے..... جیہنوں جانن لئی سانوں کجھ سے اڈیکنناں پوے
 گا.....“ نر، ایہہ آکھدا اڈ پیا تے مادہ وی اوہدے چھپے اڈن آسے پر کھولے.....!

